दाङ जिल्लाका उपन्यासकार र तिनका उपन्यासहरूको परिचयात्मक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयको स्नातकोत्तर
दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

वासुदेव रिजाल

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
विश्वविद्यालय क्याम्पस
कीर्तिपुर, काठमाडौँ

२०६५

दाङ जिल्लाका उपन्यासकार र तिनका उपन्यासहरूको परिचयात्मक अध्ययन वासुदेव रिजाल -२०६५

सह. प्रा. डा. देवीप्रसाद सुवेदी
(शोध निर्देशक)

दाङ जिल्लाका उपन्यासकार र तिनका उपन्यासहरूको परिचयात्मक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयको स्नातकोत्तर
दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
वासुदेव रिजाल
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
विश्वविद्यालय क्याम्पस
कीर्तिपुर, काठमाडौँ

२०६५

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयको स्नातकोत्तरतह दोस्रो वर्षका विद्यार्थी श्री वासुदेव रिजालले **'दाङ जिल्लाका उपन्यासकार र तिनका उपन्यासहरूको परिचयात्मक अध्ययन'** शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । म उहाँले परिश्रमपूर्वक तयार गर्नुभएको यस शोधपत्रबाट पूर्ण सन्तुष्ट छु र यस शोधपत्रको उचित मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६५/ /

....
सहप्राध्यापक डा. देवीप्रसाद सुवेदी
शोध निर्देशक
नेपाली केन्द्रीय विभाग
विश्वविद्यालय क्याम्पस
त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अर्न्तगत विश्वविद्यालय क्याम्पसका छात्र वासुदेव रिजालले त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग स्नातकोत्तर (एम.ए.) तहमा नेपाली विषयको दसौं पत्रको प्रयोजनका निम्ति तयार पार्नु भएको **'दाङ जिल्लाका उपन्यासकार र तिनका उपन्यासहरूको परिचयात्मक अध्ययन'** नामक शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

१. **प्रा.राजेन्द्र सुवेदी**
विभागीय प्रमुख ....

२. **सह.प्रा. डा. देवीप्रसाद सुवेदी**
शोध निर्देशक ....

३
वाह्य परीक्षक ....

मितिः २०६५/०६/०९

कृतज्ञताज्ञापन

'दाङ जिल्लाका उपन्यासकार र तिनका उपन्यासहरूको परिचयात्मक अध्ययन' शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानवविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गतको स्नातकोत्तरतहको नेपाली विषयको दसौं पत्रको प्रयोजनका निमित्त सह-प्राध्यापक डा. देवीप्रसाद सुवेदीको निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । आफ्नो अत्यन्त कार्यव्यवस्तताका वावजुद पनि शोध तयार पार्नको लागि मलाई सल्लाह, सुझावका साथमा कुशल निर्देशन दिनुहुने गुरुज्यूमा म हार्दिक आभार तथा कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । यस्तै मेरो शोधप्रस्ताव स्वीकृत गरी शोधकार्यका लागि अनुमति प्रदान गर्नुहुने नेपाली केन्द्रीय विभागमा विभागीय प्रमुख प्राध्यापक राजेन्द्र सुवेदी तथा मेरो शोधलेखनमा सहयोग गर्नुहुने आदरणीय गुरु नेत्र एटम प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

उच्चशिक्षाको लागि प्रेरणा, हौसला दिदै हरतरहबाट सहयोग गर्नुहुने मेरा पूज्य आमाबाबु विष्णा रिजाल र श्याललाल रिजाल प्रति हार्दिक भक्तिभाव अर्पण गर्दै यस शोधपत्र कार्यमा सहयोग पुऱ्याउने परिवारका सबै सदस्यहरुप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । त्यस्तै मेरिगोल्ड इङ्गलिश स्कुलका शिक्षक परिवार प्रति पनि हार्दिक आभार प्रकट गर्दै उच्च शिक्षाको लागि प्रेरणा दिनुहुने आदरणीय मामा डिलाराम पौडेलप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

मेरो शोधलेखनको लागि सामाग्री सङ्कलन मा सहयोग गर्नु हुने नित्यानन्द शर्मा, उत्तमकृष्ण मजगैयाँ, बसन्त विवश आचार्य लगाएतका यसमा प्रयोग गरिएका कृतिका लेखकहरु सबैप्रति हार्दिक सद्भाव व्यक्त गर्दछु । टङ्कनमा सहयोग गरिदिनुहने युनिभर्सिटी कम्प्युटर सर्भिस कीर्तिपुरका सुरेश प्रधानप्रति पनि हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

वासुदेव रिजाल

विषय सूची

स्वीकृति पत्र

कृतज्ञताज्ञापन

विषय सूची

सङ्क्षिप्तीकृत शब्दसूची

पहिलो परिच्छेद	**१-१०**
१. शोध-परिचय	**१**
१.१ शोधशीर्षक	१
१.२ शोधकार्यको प्रयोजन	१
१.३ विषय परिचय	१
१.४ समस्या कथन	२
१.५ शोधकार्यका उद्देश्यहरू	३
१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.७ शोधकार्यको औचित्य, महत्व र उपयोगिता	८
१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन	९
१.९ शोध विधि	९
१.१० शोधपत्रको रूपरेखा	१०
दोस्रो परिच्छेद	**११-२२**
२. दाङ जिल्लाको साहित्यिक पृष्ठभूमि, परम्परा र विकास	**११**
२.१ दाङ जिल्लाको लोकसाहित्य	११
२.२ कविता	१२
२.३ निबन्ध/यात्रा संस्मरण/हास्यव्यङ्ग्य/अन्तर्वार्ता	१४
२.४ कथा/लघुकथा	१४
२.५ दाङ जिल्लाको औपन्यासिक परम्परा	१५
२.६ दङ्गाली साहित्यको विकासमा विभिन्न सङ्घ संस्थाहरूको योगदान	१७
२.६.१ राप्ती साहित्य परिषद्	१८
२.६.२ प्रगतिशील लेखक सङ्घ दाङ	१८
२.६.३ लेखक सङ्घ दाङ	१८
२.६.४ प्रगतिशील साहित्यिक परिवार	१९
२.६.५ सिर्जनशील परिवार बिजौरी दाङ	१९
२.६.६ दाङ साहित्य तथा संस्कृति प्रतिष्ठान	१९
२.६.७ साहित्य सौजन्यमाला	१९

२.७ दङ्गाली साहित्यको विकासमा विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूको योगदान २०
२.७.१ सन्देश २०
२.७.२ ज्योत्स्ना २०
२.७.३ मानस-प्रभा २१
२.७.४ ऐंसेलु २१
२.७.५ हैमप्रभा २१
२.७.६ नयाँ युगबोध २१

तेस्रो परिच्छेद **२३-१३८**

३. दाङ जिल्लाका उपन्यासकार र उपन्यासहरूको परिचयात्मक अध्ययन २३
३.१ उपन्यासकार गोपाल भुसाल २३
३.१.१ उपन्यासकार गोपाल भुसालको 'घर फुट्यो' उपन्यासको अध्ययन २४
३.१.२ गोपाल भुसालको 'सन्तेको जागिर' उपन्यासको अध्ययन २७
३.२ उपन्यासकार वलदेव मजगैयाँ ३१
३.२.१ वलदेव मजगैंयाको 'नरमणि' उपन्यासको अध्ययन ३३
३.२.२ वलदेव मजगैयाँको 'कुहिरो' उपन्यासको अध्ययन ३५
३.२.३ बलदेव मजगैयाको "चारू" उपन्यासको अध्ययन ४०
३.२.४ उपन्यासकार बलदेव मजगैयाँको 'विवशता' उपन्यासको अध्ययन ४२
३.२.५ उपन्यासकार बलदेव मजगैयाँको 'मानसी' उपन्यासको अध्ययन ५०
३.३ उपन्यासकार कल्याण गौतम ५६
३.३.१ कल्याण गौतमको 'विडम्बना' उपन्यासको अध्ययन ५८
३.४ उपन्यासकार उदय जी.एम. ६१
३.४.१ उदय जी.एम. को 'कालो टीका' उपन्यासको अध्ययन ६२
३.५ उपन्यासकार मित्रलाल पार्दे 'हिमाल' ६५
३.५.१ मित्रलाल पार्दे हिमालको 'प्रेमभिको युद्ध' उपन्यासको अध्ययन ६६
३.५.२ मित्रलाल पार्दे हिमाल को 'तड्पाइएका मनहरू' उपन्यासको अध्ययनन ६९
३.६ उपन्यासकार सूर्यनाथ सापकोटा ७३
३.६.१ सूर्यनाथ सापकोटाको 'आगोभित्रका मान्छे' उपन्यासको अध्ययन ७४
३.७ उपन्यासकार कृष्णराज सर्वहारी ७७
३.७.१ कृष्णराज सर्वहारीको 'गन्तव्य' उपन्यासको अध्ययन ७९
३.८ उपन्यासकार छविकिरण वली ८३
३.८.१ छविकिरण वलीको 'संयोग' उपन्यासको अध्ययन ८३
३.९ उपन्यासकार सविन प्रियासन ८७
३.९.१ उपन्यासकार सविन प्रियासन को 'रोदन पछिको' उपन्यासको अध्ययन ८८
३.१० उपन्यासकार शेरबहादुर चौधरी ९१
३.१०.१ शेरबहादुर चौधरीको 'धागो चुडिँएको चङ्गा' उपन्यासको अध्ययन ९२

३.११ उपन्यासकार गणेश शाह ९५
३.११.१ गणेश शाहको 'चिल्ली' उपन्यासको अध्ययन ९५
३.१२ उपन्यासकार गुरूप्रसाद शर्मा रेग्मी १००
३.१२.१ गुरूप्रसाद शर्मा रेग्मीको 'शीला' उपन्यासको अध्ययन १०१
३.१३ उपन्यासकार सरस्वती पोखेल १०४
३.१३.१ सरस्वती पोखेलको 'बिछोडका पाइला' उपन्यासको अध्ययन १०५
३.१४ उपन्यासकार कमलमणि देवकोटा १०९
३.१४.१कमलमणि देवकोटाको 'चाँदनी' उपन्यासको अध्ययन ११०
३.१५ उपन्यासकार श्रीधर पौडेल ११३
३.१५.१श्रीधर पौडेलको 'नाता' उपन्यासको अध्ययन ११४
३.१५.२ श्रीधर पौडेलको 'हालको बकस' उपन्यासको अध्ययन ११८
३.१५.३श्रीधर पौडेलको 'दुई ढुङ्गाबीचको तरुल' उपन्यासको अध्ययन १२४
३.१६ उपन्यासकार एम्. पी. खरेल १२८
३.१६.१ एम्. पी. खरेलको 'पुस्तान्तर' उपन्यासको अध्ययन १२९
३.१७ उपन्यासकार विवेक गौतम १३५
३.१७.१ विवेक गौतमको 'अनलाइनको शोक' उपन्यासको अध्ययन १३६

चौथो परिच्छेद **१३९-१४८**
४. नेपाली औपन्यासिक क्षेत्रमा दाङ जिल्लाका उपन्यासकारहरूले दिएको योगदानको मूल्याङ्कन **१३९**
४.१ दङ्गाली उपन्यासकाहरूले नेपाली औपन्यासिक क्षेत्रमा दिएको योगदान र मूल्याङ्कन १४२
४.२ नेपाली उपन्याससाहित्यमा सङ्ख्यात्मक वृद्धि १४२
४.३ आञ्चलिकता १४३
४.४ नवीन विषयवस्तुको प्रयोग १४६

पाँचौ परिच्छेद **१४९-१५३**
५. उपसंहार **१४९**

सन्दर्भग्रन्थसूची **१५४-१५७**

परिशिष्ट खण्ड

सङ्क्षिप्तीकृत शब्दसूची

अप्र.	:	अप्रकाशित
इ	:	इस्वी
उ.मा.वि.	:	उच्च माध्यमिक विद्यालय
एम. ए	:	मास्टर्स अफ आर्टस (स्नातकोत्तर)
क्र. स.	:	क्रम संख्या
गा.वि.स.	:	गाउँ विकास समिति
डा.	:	डाक्टर
ते.सं.	:	तेस्रो संस्करण
दो. सं.	:	दोस्रो संस्कारण
प्रा.	:	प्राध्यापक
प्रा.डा.	:	प्राध्यापक डाक्टर
पृ.	:	पृष्ठ
म.सा.प.	:	मध्य पश्चिमाञ्चल साहित्य परिषद्
मा.वि.	:	माध्यमिक विद्यालय
नं.	:	नम्बर
वि. सं.	:	विक्रम सम्वत्
स्व.	:	स्वर्गीय
सम्पा.	:	सम्पादक
त्रि.न.पा	:	त्रिभुवननगर नगरपालिका
त्रि.वि.	:	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
त्रि.वि.के वि.	:	त्रिभुवन विश्वविद्यालय केन्द्रीय विभाग

पहिलो परिच्छेद

१. शोध-परिचय

१.१ शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक 'दाङ जिल्लाका उपन्यासकार र तिनका उपन्यासहरूको परिचयात्मक अध्ययन' रहेको छ ।

१.२ शोधकार्यको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र शङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दशौँ पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.३ विषय परिचय

नेपालको मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रअन्तर्गत राप्ती अञ्चलमा पर्ने विभिन्न जिल्लाहरू मध्ये दाङ जिल्ला साहित्यिक, आर्थिक, भौगोलिक तथा शैक्षिक हिसाबले पनि सबैभन्दा महत्वपूर्ण जिल्ला हो । एसियाकै ठूलो उपत्यकाको रूपमा चिनिने दाङ जिल्लाको साहित्यिक परम्परा त्यति पुरानो नभए पनि १९ औं शताब्दीको उत्तरार्धदेखिको यसको इतिहास भेट्न सकिन्छ । नेपालमा प्रजातन्त्रको स्थापनापछि यहाँका साहित्यकारहरूको कलम साहित्यका अनेक विधामा चलेको पाइएको छ । साहित्ययात्राको थालनी भने कविता विधाबाट भएको देखिन्छ । कविता, कथा, गीत, गजल हुँदै २०४४ सालबाट दाङ जिल्लाको उपन्यासासाहित्यले यात्राको श्री गणेश गरेको छ । साहित्यको उत्थान र श्रीवृद्धिमा दाङ जिल्लाका साहित्यिक सङ्घसंस्था र पत्रपत्रिकाहरूको योगदान पनि उल्लेखनीय रहेको पाइन्छ । प्रजातन्त्रको पुनःस्थापनापछिको समयमा भने साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाउने व्यक्तिहरूको सङ्ख्या दिनानुदिन बढिरहेको छ । वि.सं. २०४४ सालबाट सुरु भएको उपन्यासविधामा हालसम्म १७ जना उपन्यासकाका २७ उपन्यासकृति प्रकाशित छन् । जसमध्ये केही त नेपाली उपन्यास परम्परामा बिल्कुलै नयाँ आभास र नयाँ विषयवस्तुको थालनीकर्ताका रूपमा देखिएका छन् । यसै सन्दर्भमा दाङ जिल्लामा देखापरेका उपन्यासकारहरू गोपाल

भुसाल, वलदेव मजगैयाँ, कल्याण गौतम, कृष्णराज सर्वहारी, उदय जी.एम., मित्रलाल पार्दे 'हिमाल', सूर्यनाथ सापकोटा, छविकिरण वली, सविन प्रियासन, गणेश शाह, शेरबहादुर चौधरी, गुरूप्रसाद शर्मा रेग्मी, श्रीधर पौडेल, कलममणि देवकोटा, सरस्वती पोखेल, एम.पी. खरेल, विवेक गौतम आदिले यस जिल्लाको उपन्यास साहित्यको क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदान उल्लेखनीय छ । जुन एउटा जिल्लाको मात्र नभई राष्ट्रियस्तरकै उल्लेखनीय उपलब्धि हो । यति हुँदाहुँदै पनि दाङ जिल्लाका उपन्यासकार र उनका उपन्यासकृतिहरूको अध्ययन हुन नसकेको अवस्थामा यस शोधपत्रमा दाङ जिल्लाका उपन्यासकार र तिनका उपन्यासकृतिहरूको अध्ययन गरिएको छ । दाङ जिल्लाको साहित्यिक पृष्ठभूमिका साथै यस जिल्लाका विभिन्न साहित्यिक सङ्घसंस्थाले खेलेको भूमिका र यस जिल्लाबाट प्रकाशित पत्र-पत्रिकाहरूको योगदानलाई पनि यस शोधकार्यमा समावेश गरिएको छ ।

१.४   समस्या कथन

नेपाली भाषा र साहित्यको विकास गर्ने सन्दर्भमा दाङ जिल्लाका साहित्यकारहरू, यस जिल्लाबाट प्रकाशित पत्रपत्रिका र साहित्यिक सङ्घसंस्थाहरूले महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँदै आइरहेका छन् । यति हुँदाहुँदै पनि दाङ जिल्लाको उपन्याससाहित्यका बारेमा यदाकदा पत्रपत्रिकाहरूमा र सान्दर्भिक प्रसङ्गका क्रममा सामान्य चर्चा गरिनुबाहेक नेपाली उपन्यास साहित्यमा दाङ जिल्लाले के कस्तो योगदान पुऱ्याएको छ भन्ने विषयमा र दाङ जिल्लाका उपन्यासकारहरू र उनका उपन्यासका विषयवस्तु के कस्ता छन् भन्ने विषयमा समग्र अध्ययन भएको पाइँदैन । यसैले यस शोधकार्यमा दाङ जिल्लाका साहित्यिक सन्दर्भका अन्य सबै पक्षलाई छाडेर नेपाली उपन्यास साहित्यमा दाङ जिल्लाबाट योगदान पुऱ्याउने उपन्यासकार र तिनका उपन्यासकृतिको खोज, अन्वेषण र परिचयात्मक अध्ययन गर्नु यस शोधकार्यको प्रमुख समस्या रहेकोछ भने यसै समस्यासँग गाँसिएर निम्न लिखित समस्याहरू आएका छन् ।

क)   दाङ जिल्लाको साहित्यिक परम्परा र पृष्ठभूमिमा यसको औपन्यासिक स्थिति के कस्तो रहेको छ ?

ख)   दाङ जिल्लामा उपन्यास विधामा कलम चलाउने उपन्यासकारहरू को को हुन् र तिनका उपन्यासकृतिहरू के कस्ता रहेका छन् ?

ग)   दाङ जिल्लाका उपन्यासकारहरूले सृजना गरेका उपन्यासकृतिहरूले नेपाली साहित्यको विकासमा के कस्तो योगदान पुऱ्याएका छन् ?

१.५ शोधकार्यका उद्देश्यहरू

प्रस्तुत शोधपत्रको प्रमुख उद्देश्य दाङ जिल्लाका उपन्यासकारहरू र तिनका उपन्यासकृतिहरूको परिचयात्मक अध्ययन गर्नु रहेको छ । यही मूल उद्देश्यसँग सम्वन्धित अन्य उद्देश्य निम्नलिखित रहेका छन् ।

क) दाङ जिल्लाको साहित्यिक पृष्ठभूमिमा यसको औपन्यासिक परम्परा र पृष्ठभूमिको अध्ययन गर्नु ।

ख) दाङ जिल्लाका उपन्यास विधामा कलम चलाउने उपन्यासकार र तिनका कृतिहरूको परिचयात्मक मूल्याङ्कन र विश्लेषण गर्नु ।

ग) दाङ जिल्लाका उपन्यासकारहरूले नेपाली औपन्यासिक क्षेत्रमा दिएका योगदानको निर्धारण गर्नु ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

दाङ जिल्लाका उपन्यासकार र तिनका उपन्यासकृतिको वारेमा हालसम्म खासै अध्ययन गरिएको पाइँदैन । यद्यपि केही पुस्तक र पत्रपत्रिकाहरूमा भने दाङ जिल्लाका उपन्यासकारहरू र तिनका कृतिहरूकासम्बन्धमा फाटफुटरूपमा कुनैकुनैको समीक्षा या परिचय दिने कामसम्म भएको छ । यहाँ दाङ जिल्लाका उपन्यासकार र तिनका उपन्यासकृतिहरूको बारेमा पूर्ववर्ती अध्येताहरूले गरेको अध्ययनलाई पूर्वकार्यका रूपमा लिइएको छ । यस्ता पूर्वकार्यहरूलाई यहाँ कालक्रमका आधारमा निम्नानुसार राखिएको छ ।

क) नारायण प्रसाद शर्माले एकराज शर्मा र गणेशकुमार शर्माको ‘महतो गर्छौ किन खेती’ , ‘सरस्वती वन्दना’ लाई महत्वपूर्ण कृतिको रूपमा चर्चा गरेका छन् । सोही लेखमा चिन्तामणि शर्मा ज्ञवालीज्यूको प्रधानसम्पादनमा एउटा वार्षिक पत्रिका प्रकाशनमा ल्याई दाङ घोराहीको पद्मोदय स्कूलले दोस्रो पानो थपिदिने काम गऱ्यो भनिएको छ । दोस्रो वर्षदेखि त्यस पत्रिकाको नाम ज्योत्स्ना रहेको कुरा भनिएकोछ ।[१]

---

[१] नारायणप्रसाद शर्मा, “राप्ती अञ्चलको साहित्यिक परिचय” , *नयाँ युगवोध,* (छैठौं अंक २०३४/४/१ गते) ।

ख) सोही लेखमा वनारसमा पढ्ने दाङ, प्यूठानका छात्रहरूले श्री एकराज शर्मा रेग्मीको प्रधानसम्पादनमा २०१४ सालमा 'सन्देश' नामको पत्रिका पहिलोपल्ट उदाएको मानिएको छ । जुन पत्रिकाबाट दाङका धेरै साहित्यकारहरूको साहित्यिक यात्राको थालनी भएको देखिन्छ ।[ग]

ग) अमर गिरीले दाङको संक्षित साहित्यिक इतिहासमा दाङ जिल्लाको साहित्यक इतिहासको चर्चा गरेको पाइन्छ । यसमा गोपाल भुसाल, वलदेव मजगैयाँ, कल्याण गौतम आदिलाई उपन्यासकार र घर फुट्यो, नरमणी, सुष्मा आदिलाई उपन्यासको रूपमा चर्चा गरेको पाइन्छ ।[घ]

घ) उत्तमकृष्ण मजगैयाले ˘छन्दमा रापती'मा योगी जक्तिनाथलाई राप्ती अञ्चलका प्रथम कवि भनेका छन् जुन दङ्गाली साहित्यकार हुन् ।[ङ]

ङ) उत्तमकृष्ण मजगैयाँले दाङका उपन्यासकारहरू: एक संक्षिप्त परिचय शीर्षक लेखमा आजको अत्यन्त लोकप्रिय विधा उपन्यासको चर्चा गर्दै दाङ जिल्लाका ९ वटा लेखकहरूले उपन्यासहरू रचनागरेको उल्लेख गरेका छन् ।[छ]

च) केशवप्रसाद उपाध्यायले वलदेव मजगैयाँको उपन्यासकारितामा सानैदेखि राजनीति र समाजसेवाका क्षेत्रमा संलग्न मजगैयाँ साहित्यका क्षेत्रमा पनि क्रियाशील छन् । यसमा उच्चशिक्षा प्राप्त मजगैयाँलाई राजनीति र साहित्य दुवै क्षेत्रमा संलग्न हुने प्रेरणा आफ्ना नेता बी.पी. कोइरालाबाट प्राप्त भएको बुझिन्छ भनिएको छ ।[ट]

छ) वलदेव मजगैयाँको कुहिरो उपन्यासको प्रकाशकीयमा 'चोर, गठ, तस्कर, रक्सीवाज, बलात्कारी र स्म्याक खाने अपराधीहरूलाई पालेर शासन

---

[२] पूर्ववत्, ।

[३] अमर गिरी, "दाङ्गको साहित्यिक इतिहास", *अन्तर्ध्वनि,* (वर्ष २७ रन्को १, २०५०) पृ. १७ ।

[४] उत्तमकृष्ण मजगैया, **छन्दमा रापती**, (दाङ्ग :राप्तीकला केन्द्र, २०६१), पृ. च ।

[५] उत्तमकृष्ण मजगैयाँ, "दाङ्गका उपन्यासकार : एक संक्षित परिचय", *नयाँ युगवोध,* २०६०/०८/१९ गते ।

[६] केशवप्रसाद उपाध्याय, "वलदेव मजगैयाँको उपन्यासकारिता" ,*खसानी,* (वर्ष १, अंक १, २०५६, पृ. ५८ ।

गरिरहेको व्यवस्थालाई ढाल्न सङ्घर्ष गरिरहेको नेपाली योद्धाको प्रतीक अनिलको अमरगाथा हो कुहिरो' भनिएकोछ ।[ठ]

ज) उदय जी.एम. को 'कालो टीका' उपन्यासको भूमिकामा अमर गिरीले युवा उपन्यासकार उदय जी. एम. ले यस उपन्यासमा चेलीबेटी बेचविखनको समस्यालाई मार्मिक ढङ्गले प्रस्तुत मात्र गरेका छैनन् यसका विरुद्ध सचेत र जसङ्गठित ढङ्गले सङ्घर्ष गर्नुपर्ने कुरा पनि उठाएका छन् भनी टिप्पणी गरेका छन् ।[ड]

झ) नित्यानन्द शर्माले 'प्रेमभित्रको युद्ध'को शुभकामनामा उपन्यासको मूलपात्र प्रवीणले विधवा उषालाई विवाह गरेर एउटी महिलाको उद्धार गर्नुका साथै सामाजिक न्याय दिलाएका छन् भनी उपन्यासकारको चर्चा गरेका छन् ।[ढ]

ञ) छविकिरण वलीको उपन्यास 'संयोग'को मन्तव्यमा रत्नाकार देवकोटाले संयोग उपन्यासको समग्रमा चर्चा गरेका छन् ।[ञण]

ट) छमा पराजुलीले प्रियासनको 'रोदनपछिको उपन्यास एक चर्चा' शीर्षक लेखमा युवा उपन्यासकार सविन प्रियासनको 'रोदनपछिको....'. उपन्यासको चर्चा गर्दै यस उपन्यासलाई समाजमा व्याप्त विकृति र विसङ्गतिलाई उद्घाटन गर्न सक्षम र सार्थक विषयवस्तु भएको उपन्यासको रूपमा लिएकी छन् ।[ञञ]

ठ) नारायणप्रसाद शर्माले 'चिल्ली' उपन्यासको भूमिकामा "मेरो दृष्टिमा यो उपन्यास नेपालको रुकुम जिल्ला जस्तो अनकन्टारमा बस्ने सोझा, निमुखा, शोषित, प्रताडितहरूबारे लेखिएको लघु गीता हो" भनेका छन् ।[ञद]

---

[७] बलदेव मजगैयाँ, **कुहिरो** ,(साझा प्रकाशन, पुल्चोक, २०५१) प्रकाशकीय ।

[८] उदय जी एम, **कालो टीका**, निरन्तर प्रकाशन काठमाडौं, २०५६, भूमिका ।

[९] मित्रलाल पार्दे हिमाल, **प्रेमभित्रको युद्ध**, पद्मप्रसाद भट्टराई, दाङ्ग २०५७, शुभकामना ।

[१०] दविकिरण वली, **संयोग**, हेमन्त वली, दाङ्ग २०५९, मन्तव्य ।

[११] छमा पराजुली, "रोदनपछिको उपन्यास एक चर्चा" *नयाँ युगवोध,* २०६० पुस २५ गते ।

[१२] गणेश शाह, **चिल्ली**, राप्ती साहितय परिषद्, २०६१, भूमिका ।

ड)	शारदा शर्माले 'चिल्ली नेपाली समाजको आँखीभ्याल' शीर्षक लेखमा गणेश शाहद्वारा लिखित 'चिल्ली' उपन्यासका बारेमा चर्चा गर्दै गरीब, दुःखी, असहाय र टुहुराहरूको विषयवस्तुमा आधारित यस उपन्यासलाई नेपाली समाजको आँखीभ्यालका रूपमा प्रस्तुत गरेकी छन् ।[१३]

ढ)	वलदेव मजगैयाँको विवशता उपन्यासको भूमिकामा रहेको समीक्षात्मक लेख 'विवशताभित्रको विवशता'मा डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलले उपन्यासका तŒवका आधारमा 'विवशता' उपन्यासको समीक्षा गर्दै 'विवशता' उपन्यासलाई विवशतैविवशताले भरिएको सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासका कित्तामा दर्न सकिन्छ भनेका छन् ।[१४]

ण)	डा. ज्ञानु पाण्डेले गरिमा पत्रिकामा 'मानसीभित्रको समाज र यथार्थ' शीर्षक लेखमा वलदेव मजगैयाँको 'मानसी' उपन्यासमा महिला पुरुष समविकासको अवधारणाप्रतिको उनको संवेदनशीलता औपन्यासिक कलाका साथ प्रकट भएको छ । जसरी आज महिला र पुरुषका समानताका कुरा विश्वव्यापी रूपमा उठिरहेकोछ, त्यो स्वरबाट नेपाली समाज पनि अछुतो छैन भनी लेखेकी छन् ।[१५]

त)	तिलकको नाममा जनएकता साप्ताहिकमा 'शैक्षिक पुनः संरचनाको आवाज' शीर्षक लेखमा एम. पी. खरेलको उपन्यास 'पुस्तान्तर' को चर्चा भएको छ ।[१६]

थ)	ज्योति देवकोटाले 'समय' मा 'अभाव र आक्रोशको डायरी' शीर्षक लेखमा एम.पी. खरेलको उपन्यास पुस्तान्तरको बारेमा चर्चा गरेकी छन् ।[१७]

द)	पद्मप्रसाद शर्माको पुस्तक 'राप्ती साहित्य परिषदको इतिहास' (२०६०) मा लेखकले दाङका साहित्यकार र पुरस्कारहरूको चर्चा गरेका छन् ।[१८]

---

[१३] शारदा शर्मा, "चिल्ली नेपाली समाजको आँखीभ्याल" *गाउँघर सातदिने,* दाङ्ग, २०६२ साउन २२ गते शनिवार।

[१४] वलदेव मजगैयाँ, **विवशता**, साझा प्रकाशन, पुल्चोक, २०६२,, भूमिका ।

[१५] ज्ञानु पाण्डे डा., "मानसीभित्रको समाज र यथार्थ", *गरिमा,* वर्ष ३५, अंक २९६, पृष्ठ ४२-४९ ।

[१६] तिलक, "शैक्षिक पुनः संरचनाको आवाज", *जनएकता साप्ताहिक,* वर्ष १३, अंक २९, २०६४, सोपवार ।

[१७] ज्योति देवकोटा, "अभाव र आक्रोशको डायरी", *समय,* वर्ष ४, अंक १९४, फागुन, २०६४, पृष्ठ ५१ ।

ध) कमलमणि देवकोटा र रमेश सुवेदीले गोपाल भुसालका दुई उपन्यासभित्रका कुराहरू शीर्षक लेखमा गोपाल भुसालका दुई उपन्यास घर फुट्यो र 'सन्तेको जागिर' को सामान्य चर्चा गरेका छन् ।[१९]

न) अभिलाषीले 'घर फुट्यो भित्र के छ?' शीर्षक लेखमा उपन्यासले उठाएको विषयवस्तुको चर्चा गरेका छन् ।[२०]

प) 'दि हिमालय टाइम्स' मा 'इनुसाइडेटिङ अन नेशनल फस्ट्रेशन' शीर्षक लेखमा उपन्यासकार एम.पी. खरेलको उपन्यास 'पुस्तान्तर' को चर्चा गर्दै निराशामा डुबेका युवाहरूका मार्गदर्शन भनी उल्लेख गरिएको छ ।[२१]

फ) 'गाउँघर सात दिन'मा कुसुम लेकालीले खरेलको पुस्तान्तर बजारमा भन्ने शीर्षकमा शिक्षित बेरोजगारमा देखिने नैराश्य, पलायनता प्रा.डा. दर्शनलालको आशामुखी एवं जीवनमुखी दर्शनको औपन्यासिक कृति हो, 'पुस्तान्तर' भनेकी छन् ।[२२]

ब) 'बुधबार साप्ताहिक' मा दीपक ढकालले 'सुन्दर भविष्यको सपना' शीर्षक लेखमा 'पुस्तान्तर' को चर्चा गरेका छन् ।[२३]

भ) 'हाँक साप्ताहिक' मा 'उत्तर आधुनिक सांस्कृतिका विरुद्ध पुस्तान्तर' शीर्षक लेखमा 'पुस्तान्तर' को चर्चा गर्दै मानवीय मूल्य-मान्यतामाथि प्रहार गर्दै हुरी झैं आएको उत्तरआधुनिकवादी संस्कृति र दर्शनलाई गहिरो झापड दिन सफल छन् युवा उपन्यासकार एम.पी. खरेल भनी उल्लेख गरिएको छ ।[२४]

---

[१८] पद्मप्रसाद शर्मा, **राप्ती साहित्य परिषद्को इतिहास**, राप्ती साहित्य परिषद् दाङ्ग, २०६० ।

[१९] कमलमणि देवकोटा/रमेश सुवेदी, "गोपाल भुसालका दुई उपन्यास भित्रका कुराहरू", नयाँ युगवोध, २०६४/०६/१५ ।

[२०] अभिलाषि, "घर फुटयो भित्र के छ?" *गणतन्त्र राष्ट्रिय दैनिक*, दाङ्ग, २०६४/१२/१

[२१] ...'इलसाइडेटिङ अन नेशनल फस्ट्रेशन', *दि हिमालय टाइमस*, २०६४, फागुन १२ ।

[२२] कुसुम लेकाली, "खरेलको पुस्तान्तर बजारमा", *गाउँघर सातदिने*, २०६४/११/१९ गते ।

[२३] दीपक ढकाल, "सुन्दर भविष्यको सपना", *बुधवार साप्ताहिक*, वर्ष ३१, अंक १६ ।

[२४] "उत्तर आधुनिक संस्कृति विरुद्ध पुस्तान्तर", *हाँक साप्ताहिक* वर्ष २५, अंक १७, २०६४ ।

म) ‘राजधानी’ मा मञ्जु गुरुङ्ले ‘पुस्तान्तर’ उपन्यास शैक्षिक विसङ्गतिको उपज भनेकी छन् ।[द्छ]

य) ‘बुर्जुवा शिक्षा प्रणालीमाथिको सशक्त प्रहार’ शीर्षक लेखमा देशको शैक्षिक विसङ्गतिमाथिको प्रहार र नयाँ शैक्षिक संरचनामा युवाहरूको रोजगारको ग्यारेन्टी गनुपर्छ भन्ने विचारको डायरीको रूपमा ‘पुस्तान्तर’ को चर्चा गरिएको छ ।[द्ट]

र) ‘पुस्तान्तर’ मा न विदेश गएर गरिखाने न जागिर पाएर देशमै मारिजाने नेपाली शिक्षित बेरोजगारको कथा छ ।[द्ठ]

ल) भद्र शर्माले ‘पुस्तान्तर’ लाई वर्तमान शिक्षानीति र राजनैतिक समस्याको यथार्थ चित्रणको रूपमा लिएका छन् ।[द्ड]

व) पुस्तान्तर उच्च शिक्षा हासिल गर्ने सपना बोकेर गाउँबाट सहर पसेका युवक प्रेम, वियोग र जागिरका अनेक उतारचढाव बोकेको उपन्यास हो ।[द्ढ]

यसरी हेर्दा नेपाली उपन्यास साहित्यमा दाङ जिल्लाले ठूलो योगदान पु¥याएको छ । यसको बारेमा सामान्य चर्चा भए पनि दाङ जिल्लाको उपन्याससाहित्यको योगदानको बारेमा पूर्ण जानकारी प्राप्त हुन नसकिएकोले यस शोधपत्रमार्फत दाङ जिल्लाका उपन्यासकार र तिनका उपन्यासकृतिहरूको सम्बन्धमा परिचयात्मकरूपमा जानकारी दिने प्रयास गरिएको छ ।

१.७ शोधकार्यको औचित्य, महŒव र उपयोगिता

नेपाली उपन्याससाहित्यमा दाङ जिल्लाको योगदानका बारेमा विभिन्न पुस्तक तथा पत्रपत्रिकाहरूमा गरिएका टिप्पणी, समीक्षा तथा जानकारीद्वारा मात्र ती उपन्यासको अध्ययन पूरा हुन नसकेको परिप्रेक्ष्यमा वस्तुगत अध्ययन गरी यो शोधपत्र तयार गरिएकोले यो

---

[२५] मञ्जु गुरुङ, “उपन्यासमा शैक्षिक विङ्गति”, *राजधानी दैनिक,* २०६४ चैत्र २ गते ।

[२६] तुल्सी चिन्तक भट्टराई, “वुर्जुवा शिक्षा प्रणाली माथिको सशक्त प्रहार” *नयाँ युगवोध,* वर्ष ३१, अंक ३२१, २०६४ दाङ्ग ।

[२७] नवीन विभाष, “किताव बेच्नै दौडाहा”, *नयाँ पत्रिका,* २०६४ चैत्र १६ गते काठमाडौं ।

[२८] भद्र शर्मा, “दि प्यासेज अफ टाइम”, *दि राइजिङ्ग नेपाल,* २०६५/०२/१७८ गते ।

[२९] सुदर्शन रिजाल, “नयाँ नेपालको सपना”, *कान्तिपुर दैनिक,* २०६५/०१/७ गते ।

औचित्यपूर्ण रहेको छ । प्रस्तुत शोधपत्रबाट दाङ जिल्लाको उपन्याससाहित्यको बारेमा जानकारी लिन चाहने जिज्ञासु पाठकहरू लाभान्वित हुनेछन् । प्रस्तुत शोधपत्रले क्षेत्रीय अनुसन्धान परम्पराको विकासमा सहयोग पुऱ्याउने भएकोले एवं परिचयात्मक अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरी तयार गरिएको प्रस्तुत शोधपत्र भावी शोधकार्यहरूका लागि समेत मार्गप्रदर्शक हुन सक्ने यस शोधपत्रको प्राज्ञिक तथा अनुसन्धानात्मक औचित्य रहने छ ।

१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधपत्रमा राप्ती अञ्चल अन्तर्गत दाङ जिल्लाको भौगोलिक सीमानाभित्र रहेर यस जिल्लाको साहित्यक परिचय दिँदै उपन्यास विधाअन्तर्गत पनि दाङ जिल्लाका उपन्यासकार र तिनका उपन्यास कृतिहरूको परिचयात्मक अध्ययन गर्नु यस शोधपत्रको सीमा हो ।

१.९ शोध विधि

प्रस्तुत शोधपत्रमा शोधविषयसँग सम्बन्धित आवश्यक सामाग्रीहरू प्राथमिक तथा द्वितीयक स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ । यस शोधपत्रको विषय क्षेत्रीय अध्ययन भएकाले सामग्री सङ्कलनका लागि क्षेत्रीय अध्ययनपद्धति (प्रश्नावली र अन्तर्वार्ता) र सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणका लागि पुस्तकालयीय अध्ययनपद्धतिलाई अवलम्बन गरिएको छ । उपन्यासकाहरूको वैयक्तिक विवरण सङ्कलन गर्ने क्रममा व्यक्तिगत फाराम, चिट्ठीपत्र, टेलिफोन र सम्बन्धित व्यक्तिका नातेदारहरूबाट प्राप्त जानकारीलाई आाधार बनाइएको छ । शोधपत्रसँग सम्बन्धित विभिन्न पुस्तक, पत्रपत्रिका, सङ्घसंस्था र विद्वतवर्गबाट पनि सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणका लागि वस्तुपरक, ऐतिहासिक, उपन्याससिद्धान्तका साथै विश्लेषणात्मक, वर्णनात्मक पद्धतिलाई अवलम्बन गरिएको छ ।

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई व्यवस्थित एवं सुगठित रूप दिनका लागि पाँच परिच्छेदभित्रका मूल शीर्षकमा विभाजन गरी आवश्यकताअनुसार शीर्षक, उपशीर्षक, उपउपशीर्षक समेत

राखेर अध्ययन गरिएको छ । यस शोधपत्रको परिच्छेद विभाजनका मूल शीर्षकहरू निम्नानुसार रहेका छन्-

पहिलो परिच्छेनः शोध परिचय

दोस्रो परिच्छेदः दाङ जिल्लाको साहित्यिक पृष्ठभूमि र परम्परा ।

तेस्रो परिच्छेद : दाङ जिल्लाका उपन्यासकार र उपन्यासहरूको परिचयात्मक अध्ययन ,।

चौथो परिच्छेद : दाङ जिल्लाका उपन्यासकारहरूले नेपाली औपन्यासिक क्षेत्रमा दिएका योगदानको मूल्याङ्कन ।

पाँचौं परिच्छेद : उपसंहार ।

दोस्रो परिच्छेद

२. दाङ जिल्लाको साहित्यिक पृष्ठभूमि, परम्परा र विकास

दाङ जिल्लामा थुप्रै कवि तथा लेखकहरूबाट साहित्यको रचना भएको छ । उनीहरूका कृतिहरूले दङ्गाली साहित्यको विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन् । दाङ जिल्लामा देखिएका सबै साहित्यकारहरूका कृति भने उपलब्ध हुन सकिरहेका छैनन् । कतिपय पुराना साहित्यकारहरूका साहित्यिक कृतिहरू अप्रकाशित अवस्थामै छन् भने कसैले लेख्ने गरेको अस्पष्ट जानकारी मात्र छ । यी कारणहरूले गर्दा दाङ जिल्लाको साहित्यिक इतिहास कति पुरानो छ भन्ने कुरा प्रमाणका आधारमा धेरै अगाडिसम्म पुग्न सकिँदैन । दाङ जिल्लाको साहित्यिक पृष्ठभूमिका रूपमा निम्न कुराहरूलाई राख्न सकिन्छ ।

२.१ दाङ जिल्लाको लोकसाहित्य

परम्परागतरूपमा लोकमानसमा पुस्तौपुस्तादेखि मौखिक परम्पराअनुसार प्रचलनमा रही जीवित रहेको साहित्य लोकसाहित्य हो । यसको प्रत्यक्ष सम्बन्ध लोक जीवनसँग रहेको हुन्छ । त्यही लोकसित वा लोक जीवनसँग जोडिने हुनाले यसले सम्बन्धित क्षेत्रलाई (भूगोल, धर्म, संस्कृति, परम्परा, जाति सामाजिक रहन-सहन) शब्दचित्रमा उतारेको पाइन्छ ।

दाङ जिल्लामा बसोवास गर्ने आदिवासी थारूजातिको लोकसाहित्यतर्फ दृष्टिदिँदा योगी नरहरीनाथद्वारा प्रकाशित 'गुरुबाबक जन्मौति' शीर्षकको थारूजातिको सृष्टिसम्बन्धी गाथामा यसको सङ्कलन सम्वत् १६४४ कार्तिक बदी १० रोज ६ मा किसन महतौले गरेको भन्ने देखाइएबाट यसलाई नेपालको लोकसाहित्यको क्षेत्रमा प्रथम लेख्य सङ्कलनका रूपमा मान्नु पर्दछ ।[१] यसरी दाङको मात्र नभएर सिङ्गो नेपालको लोकसाहित्यको इतिहासमा दाङले ठूलो योगदान पुऱ्याएको छ । ठाउँ ठाउँका घटनाहरूलाई सारङ्गीका तारहरूमा रेट्दै दैलो दैलोमा गीत गाउँदै हिँड्ने गाइनेहरूले पनि दङ्गाली लोकसाहित्यमा एउटा स्तम्भ खडा गरेका छन् । रेडियो नेपालको स्थापनाकालपछि दङ्गाली लोकगायकहरू चन्द्रकला शाह, डा. गोविन्द आचार्य, कोमल वली, सिन्धु मल्ल, नित्यानन्द शर्मा, प्रकाशप्रिय कुसुम्या, गोविन्द विरही कान्छा, दामु मर्सिफुल, पीताम्बर रिजाल, जुद्धबहादुर के.सी., गीता रेउले, यशोदा के.सी.,

[१] डा. गोविन्द आचार्य, **राप्ती लोकसाहित्य**, (काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन, २०६३), पृष्ठ १४ ।

माधव चौधरी, शालिकराम चौधरी आदि गायक-गायिका एवं सङ्कलकहरू लागिरहेका छन् ।[ङ] त्यस्तै इश्वरी के.सी., निर्मला न्यौपाने, छविकिरण वली, शशीराम वली, भगवती शर्मा आदिका कार्य पनि दङ्गाली लोकसाहित्यको श्रीवृद्धिमा उल्लेखनीय रहेका छन् ।[घ] हाल आएर लोकसाहित्यको लोकगीतविधातिर धेरै व्यक्तिहरूको रुचि बढेको छ भने आफूलाई लोकगायकका रूपमा स्थापित गर्न लागिपरेको नयाँ पुस्ताका कलाकारहरको सङ्ख्या पनि प्रशस्त बढ्दै गैरहेको छ । यसबाट दाङको मात्र नभएर सिङ्गो राष्ट्रको लोकसााहित्यका क्षेत्रमा दाङले महत्वपूर्ण स्थान हासिल गर्ने कुरामा दुई मत छैन ।

२.२ कविता

नेपाली साहित्यमा सुवानन्ददासको 'पृथ्वीनारायण शाह' (वि.सं. १८२६) नामक कविताबाट लेख्य नेपाली साहित्यको आरम्भका साथै कविता विधाको प्रादुर्भाव भएको मानिन्छ । त्यसैले सुवानन्ददास नेपाली कविताका प्राथमिककालीन वीरधाराका प्रथम कवि हुन् ।[ढ] त्यही समयको सेरोफेरोमा रहेर दाङ जिल्लाको साहित्यिक यात्रा थालनीलाई हेर्दा श्रीगाउँ दाङमा सिद्धनाथबाबाको मन्दिरमा रहेको ताम्रपत्रमा वि.सं. १८९९ मा रचित 'सिद्धगादी चरित' नामक कवितालाई दाङ जिल्लाको मात्र नभई सिङ्गो राप्ती अञ्चलकै पहिलो कविता र यसका लेखक योगी जक्तिनाथलाई राप्ती अञ्चलकै पहिलो कविको रूपमा मानिएको छ ।[छ] त्यस्तै भागवत मजगैयाँको निलाभया चन्द्रमा रचनाका आधारमा दाङको दोस्रो कवि मानिएको छ ।[ट] दाङका प्रथम पुस्ताका कविहरूमा हापुर बगिया निवासी पं. शालिकराम गौतमका (वि.सं. १९६३-२००५) 'शाहवंश चरित्र' (१९९२) को केही अंश र 'रामाश्वमेघ काण्ड' (१९९३) यिनका प्रकाशित काव्यकृति हुन् भने 'उदयको उद्देश्य' र 'जयन्ती महोत्सव' यिनका प्रकाशित फुटकर रचना हुन् ।[ठ] त्यसैगरी अन्य कविहरूमा जीवराज आचार्य, रामप्रसाद मजगैयाँ, तुलसीराम मजगैयाँ, टेकनाथ गौतम, मित्रलाल

---

[२] गोविन्द आचार्य डा. पूर्ववत् पृष्ठ १६ ।

[३] पूर्ववत्, पृष्ठ २० ।

[४] गोपीकृष्ण शर्मा र रामप्रसाद दाहाल, **केही कथा उपन्यास कविता काव्य,** (काठमाडौं : विद्यार्थीपुस्तक भण्डार दो.सं., २०५०), पृष्ठ १२१ ।

[५] केशव सुवेदी, **मध्यपश्चिमका कविता,** (काठमाडौं : मध्य पश्चिमाञ्चल साहित्य परिषद, २०५९), पृष्ठ १४२ ।

[६] उत्तमकृष्ण मजगैयाँ, *प्रवाह,* लेखक संघ दाङ्ग, २०५४, पृष्ठ ४३, ४४ ।

[७] उत्तमकृष्ण मजगैयाँ, **छन्दमा रापती,** (दाङ्ग : राप्ती कला केन्द्र २०६१), पृ. च ।

आचार्य, शोभाकर आचार्य, मेघराज शर्मा मजगैयाँ, गणेशकुमार शर्मा देवकोटा, जस्ता साहित्यकारहरू देखा पर्छन् ।[८] यिनीहरूबाट दाङको साहित्य विकास र यसको इतिहास निर्माणमा ठूलो योगदान रहेको छ । अहिले आएर दाङमा नयाँ पुस्ताका साहित्यकारहरूको ज्यादै ठूलो जमात कविता रचनातिर लागेको छ । नेपालमा प्रजातन्त्रको उदयपश्चात् साहित्यको विकास द्रुत गतिमा भएको छ । देशमा आएको शिक्षाको लहरले गर्दा विभिन्न ठाउँमा स्कूलहरू खुल्न थाले । समयसँगै चल्ने क्रममा देशको आर्थिक, राजनैतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परिवर्तनसँगै साहित्यमा पनि फरकपन देखिन थाल्यो भने कथा, निबन्ध, समालोचना, काव्य-महाकाव्य, गजल, मुक्तक हाइकू, गीत, गीतिकविता, प्रबन्ध, यात्रासंस्मरण, उपन्यास, कथा, लघुकथा, भूगोल, इतिहास संस्कृति, जीवनी, वंशावली स्मृतिग्रन्थ, अनुसन्धान, विवेचना, परिचय लगायतका विभिन्न विषयमा पुस्तकहरू लेख्ने र प्रकाशन गर्ने काम चल्दै आएको छ ।[९]

वि.सं. २००७ सालपछि विद्यालय क्रमिक रूपमा खुल्दै जान थालेपछि शिक्षा र साहित्यको विकासमा स्कुलहरूले पनि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरे । विद्यालयमा हुने साहित्यिक कार्यक्रमहरूबाट धेरै साहित्यकारहरूको जन्म भएको छ । त्यस्तै राष्ट्रिय स्तरबाटै साहित्यको प्रचारप्रसारले पनि दाङका साहित्यप्रति रुचि राख्ने तर लुकेका प्रतिभाहरूलाई बाहिर निकाल्ने काममा मद्दत पुऱ्यायो । त्यसपछिको समयमा क्रमिक रूपले विभिन्न संस्था, व्यक्ति आदिले पनि पत्रिका प्रकाशन गर्न थाले । ती पत्रिकाहरूको सहायताले धेरै साहित्यकारहरूले बाहिर निस्कने मौका पाए ।[१०] यसरी दाङ जिल्लाका अन्य प्रमुख स्रष्टाहरूमा नारायणप्रसाद शर्मा, बुद्धिप्रकाश शर्मा, भुवनेश्वर आचार्य, गिरीराज शर्मा, दुर्गाप्रसाद मजगैयाँ, नेत्रलाल पौडेल, शुकदेव लामिछाने, गणेश विषम, डिल्ली बहादुर के.सी., शङ्कर पौडेल, वलदेव मजगैया, उत्तमकृष्ण मजगैयाँ, श्रीधर पौडेल, लोकमणि आचार्य, रामकुमार घिमिरे, नवराज रजौरे, देवी पोखेल, महेश चौधरी चैतन्य, भगीरथ योगी, यज्ञबहादुर डाँगी, अमर गिरी, शरद देवकोटा, सूदन पौडेल, कर्णप्रखर धिताल, नित्यानन्द शर्मा, नारायण नेपाल, हेमन्त रिजाल, लक्ष्मीनाथ योगी 'हितैषी', हिरा डि.सी., गोविन्द आचार्य, विष्णुकुमार गौतम, अर्जुनकुमार गौतम, सुन्दर गौतम, रमेश क्षितिज, नेत्र एटम,

---

८ पूर्ववत् ।

९ रत्नाकार देवकोटा, "दाङ जिल्लाका आवधिक कृति र कृतिकार", *राप्तीदूत,* राप्ती साहित्य परिषद दाङ्ग, २०६१, पृष्ठ ४३-५० ।

१० अमर गिरी, "दाङको संक्षिप्त साहित्यिक इतिहास", *अन्तर्ध्वनि,* वर्ष २७, रन्को १, दाङ, २०५०, पृष्ठ १३ ।

कल्याण गौतम, भरत न्यौपाने, गोविन्द माली, खिमबहादुर के.सी., कृष्ण सेन इच्छुक, सुदीप गौतम, मीना स्वर्णकार, शोभाकर बुढाथोकी, टीकाराम उदासी, के.एल. पीडित, कृष्णराज सर्वहारी, बुनू लामिछाने, आभा आचार्य, प्रवोद देवकोटा, विनय घिमिरे, लोकराज पराजुली, प्रमिला पोखेल, माधव सापकोटा, छमा पराजुली, अन्नपूर्ण पोखेल, मधुमालती खत्री, जया पोखेल, श्रीधर शर्मा, अर्जुन पौडेल, पीताम्बर रिजाल, खेमराज मल्ल, वासुदेव रिजाल, वसन्त विवश आचार्य, खगराज पाण्डेय, पद्म प्रसाद शर्मा आदि स्रंष्टाहरू दाङ जिल्लामा कविता लेखनको बाटोमा अगाडि बढेको देखिन्छ ।[ञञ]

२.३ निबन्ध/यात्रा संस्मरण/हास्यव्यङ्ग्य/अन्तर्वार्ता

दाङ जिल्लामा देखिएका यस्ता खालका कृतिहरूमा २०४९ सालमा उदय जी.एम. को 'पन्जाबदेखि रोल्पासम्म' (यात्रासंस्करण), २०५४ सालमा उत्तमकृष्ण मजगैयाको 'सुनको फूलपार्ने पोथी', 'गृहलक्ष्मी भित्राएपछि' र 'धरोधर्म हजूर' (निबन्धसङ्ग्रह), २०५७ सालमा डिल्लीराज आचार्यको 'माननीय महात्म्य' (व्यङ्ग्यसङ्ग्रह), पद्मप्रसाद अधिकारीको 'ढिकपुरदेखि मेचीपुलसम्म' (यात्रासंस्मरण) (२०५८), नवीन विभासको 'रात पनि ऐठन परेको रातमा' (२०६०), नेत्र एटमको 'सीमान्त आकाशः स्रष्टासितको अन्तर्यात्रा' (२०६२) आदि छापिएका छन् ।[ञद]

२.४ कथा/लघुकथा

दाङ जिल्लामा प्रकाशित कथाकृति र तिनका कथाकारहरू यसप्रकार रहेका छन् । दुर्गाप्रसाद लामिछानेको 'अपराधी को?' (२०४८), नित्यानन्द शर्माको 'बाँच्ने रहर' (२०४५), शेरबहादुर चौधरीको 'टुक्रिएको जिन्दगी' (२०४८), मेदिनीकुमार केवलको 'पिएको बिहे' (२०५०), वलदेव मजगैयाको 'सङ्कलप' (२०५३), वासुदेव भण्डारीको 'परिवेश' (२०५५), सूर्यनाथ सापकोटाको 'घायल मुटु' (२०५६), नवीन विभासको 'आधा बाटो हिँडेपछि' (२०५६), प्रदीपकुमार के.सी.को 'सत्यदेवीको कथाव्यथा' (२०५७), उत्तमकृष्ण मजगैयाँको 'वेसीतिर' (२०५९), सुदीप गौतमको 'बुद्ध' (२०६०) (लघुकथा सङ्ग्रह), के.एल. पीडितको

---

[११] उत्तमकृष्ण मजगैयाँ, पूर्ववत् , पृष्ठ च, छ ।

[१२] रत्नाकर देवकोटा, "नेपाली साहित्यको श्रीवृद्धिमा दाङ - देउखुरीको योगदान", *उन्नयन,* ,२०६३ अंक ५९ पृष्ठ ४० ।

'शहर पसेपछि', सविन प्रियासनको 'सपना भित्रको सपना' (२०६२), कल्याणराज गौतमको 'मेरो कथा मेरो गीत' सत्यकथा सङ्ग्रह (२०५९) आदि रहेका छन् ।[१३]

यीबाहेक अन्य अनुसन्धान, विवेचना, विश्लेषण, विमर्श, समालोचना, समीक्षा, पुरातŒव विज्ञान, कलाकौशल, धर्म दर्शन भाषा, व्याकरण, उखानटुक्का, शब्दकोश, लोकसाहित्य, लोकसंस्कृति आदि विषयमा पनि कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् ।[१४]

२.५ दाङ जिल्लाको औपन्यासिक परम्परा

विक्रम संवत् २०४४ सालमा दाङ जिल्लामा उपन्यासकृति 'घर फुट्यो' लिएर दाङ जिल्ला त्रिभुवन नगरपालिका-१० निवासी गोपाल भुसाल देखापरेबाट दाङ जिल्लाको उपन्यास परम्पराको सुरुआत भएको पाइन्छ । अतः गोपाल भुसाल दाङ जिल्लाका प्रथम उपन्यासकार हुन् भने उनको लघु उपन्यास 'घर फुट्यो' दाङ जिल्लाको पहिलो औपन्यासिक कृति हो । उनको यो कृति सामाजिक घटनामा आधारित छ अर्थात् यो सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो । विक्रमसम्वत् २०४८ सालमा उपन्यासकार वलदेव मजगैयाँ उपन्यास 'नरमणि' लिएर देखापर्छन् भने अर्का उपन्यासकार कल्याण गौतम 'सुषमा' (२०४८) लिएर देखापर्छन् । यसरी दाङमा उपन्यासको विस्तार हुँदै गएको छ । त्यस्तै बलदेव मजगैयाँको दोस्रो उपन्यास 'कुहिरो' (२०५१) देखापर्छ । २०५४ सालमा आफ्नो तेस्रो उपन्यास 'चारू' का साथमा उपन्यासकार वलदेव मजगैयाँको उपस्थिति हुन्छ । दाङ जिल्लाको उपन्याससाहित्यको विकासमा एउटा ईटा थप्नको लागि कल्याण गौतम आफ्नो दोस्रो उपन्यास 'रात' (२०५२) लिएर देखापर्छन् भने तेस्रो उपन्यास 'विडम्बना' (२०५४) लिएर पुनः उपन्यासकार कल्याण गौतम देखिएका छन् । यसरी दङ्गाली उपन्यास साहित्यको एक दशकसम्ममा जम्मा सातवटा उपन्यासकृति देखिएका छन् भने तीन जना उपन्यासकारले कलम चलाएको देखिन्छ । यी सातवटा उपन्यासहरूमा भुसालको उपन्यास सामाजिक परिवेशमा घरका सासू बुहारीको विषयमा केन्द्रित छ भने कल्याण गौतमका तीनैवटा उपन्यास प्रेम विषयमा रचिएका छन् । मजगैयाँको कुहिरो मा राजनैतिक परिवेशको चित्रण छ भने 'नरमणि' मा नारीसत्ताबाट पुरुषसत्ता हस्तान्तरणको कथावस्तु छ । त्यस्तै

---

१३ पूर्ववत् , पृष्ठ, ४१ ।

१४ पूर्ववत् , पृष्ठ ४१-४६ ।

उनको ‘चारू’ नायिकाप्रधान सामाजिक उपन्यास हो । यसरी वि.सं. २०४४ सालमा थालनी भएको दाङको उपन्यास साहित्य वि.सं. २०५४ सालसम्म आइपुग्दा सङ्ख्यात्मक हिसाबले जम्मा सातवटा कृतिमा मात्र सीमित रहनुपऱ्यो । यसरी अगाडि बढ्दै जाने क्रममा ‘कालो टीका’ (२०५६) लिएर उदय जी.एम. देखा पर्छन् । यो नेपालको चेली बेचबिखन समस्यालाई विषय बनाएर लेखिएको दाङको पहिलो सामाजिक प्रगतिवादी यथार्थवादी उपन्यास हो । यसपछि आफ्नो उपन्यासं ‘प्रेमभित्रको युद्ध’ (२०५७) लिएर युवा उपन्यासकार मित्रलाल पार्दे देखापर्दछन् । त्यसपछि अर्का उपन्यासकार सूर्यनाथ सापकोटा आफ्नो उपन्यास ‘आगोभित्रका मान्छे’ (२०५८) लिएर नेपाली उपन्यास परम्परामा एउटा नवीन विषयवस्तुका साथ देखापर्छन् । नेपालमा भएको दशवर्षे माओवादी जनयुद्ध उनको उपन्यासको विषयवस्तु हो । वि.सं. २०५९ सालमा छविकिरण वली आफ्नो ‘संयोग’ उपन्यास र कृष्णराज सर्वहारी आफ्नो उपन्यास ‘गन्तव्य’ लिएर आउँछन् ।

कृष्णराज सर्वहारीको उपन्यासको विषय भनेको पश्चिम नेपालमा रहेका चौधरी समुदाय र मुक्त कमैयाहरूको हो । यो पनि नेपाली उपन्यास साहित्यमा नयाँ विषयवस्तु हो भने नेपालकै थारू भाषामा उपन्यास लेख्ने पहिलो उपन्यासकार हुन् सर्वहारी ।[१५] वि.सं. २०६० सालमा शेरबहादुर चौधरी आफ्नो उपन्यास ‘धागो चुँडिएको चङ्गा’ लिएर देखापर्छन । प्रेमकथामा उनिएको यो उपन्यास स्वच्छन्दतावादी यथार्थवादी धारातिर उन्मुख छ । यसपछिको समय भने दङ्गाली उपन्यासको विकासमा बढी लाभदायक भएको छ । सविन प्रियासनको उपन्यास ‘रोदन पछिको...’ (२०६०) पनि यही समयमा देखा पर्छ । गुरूप्रसाद रेग्मीको ‘शीला’ (२०६१), सामाजिक विषयवस्तुमा केन्द्रित उपन्यास हो । दाङको पहिलो महिला उपन्यासकार सरस्वती पोखेलको उपन्यास ‘बिछोडका पाइला’ (२०६१) पनि विदेशका वेश्यालयहरूमा नारकीय जीवन विताइरहेका नेपाली चेलीहरूको उद्धारसँग सम्वन्धित उपन्यास हो । यही क्रममा आफ्नो उपन्यास ‘चिल्ली’ (२०६१) लिएर उपन्यासकार गणेश शाह देखा पर्छन् । ‘विवशता’ (२०६२) शीर्षक चौथो उपन्यास लिएर उपन्यासकार वलदेव मजगैयाँ देखापर्छन् भने उनकै पाँचौ उपन्यास ‘मानसी’ (२०६३) ले पनि दाङ जिल्लाको उपन्यासको विकासमा महत्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ । वि.सं. २०६३ सालमै मित्रलाल पार्दे हिमालको दोस्रो उपन्यास ‘तड्पाइएका मनहरू’ पनि प्रकाशन हुन्छ । श्रीधर

---

[१५] कृष्णराज सर्वहारी, **विवलियोग्राफी अफ इन्डीजेनिएस इथिनिक थारु**, (काठमाडौं : थारु इन्टीलेक्च्यूयल, एण्ड नेशनल रिसर्च सेन्टर), पृष्ठ १० ।

पौडेल आफ्नो पहिलो उपन्यास 'नाता' (२०६३) लिएर पाठकतिर हात बढाइरहेका देखिन्छन् । उनको दोस्रो उपन्यास 'हालको वकस' (२०६३) पनि यसै समयमा प्रकाशित हुन्छ । कमलमणि देवकोटा आफ्नो पहिलो उपन्यास 'चाँदनी' (२०६३) दङ्गाली पाठकहरूलाई चढाउँदै देखिन्छन् भने वि.सं २०६४ सालमा आएर गोपाल भुसालको दोस्रो उपन्यास 'सन्तेको जागिर' (२०६४) प्रकाशित हुन्छ । श्रीधर पौडेलको तेस्रो उपन्यास 'दुई ढुङ्गाबीचको तरुल' (२०६४) माओवादी जनयुद्धको समयमा नेपाली जनताले भोग्नुपरेको पीडाको यथार्थ चित्रण गरिएको उपन्यास हो । युवा उपन्यासकार एमपी खरेल नेपाली उपन्यास साहित्यमै नवीन विषयवस्तु त्रिभुवन विश्वयविद्यालय भित्रका विसङ्गति, राजनैतिक अन्योलता, वेरोजगारको समस्या, माओवादी जनयुद्ध, आदि विषयवस्तुलाई आफ्नो उपन्यास 'पुस्तान्तर' (२०६४) मा समेटेर देखापर्छन् । दङ्गाली उपन्यासक्षेत्रकै नयाँ विषयवस्तु जीवनीपरक उपन्यास 'अनलाइनको शोक' लिएर उपन्यासकार विवेक गौतम २०६४ सालमा देखापर्छन् ।

यसरी पहिलो दशकमा ७ वटा कृतिमा सीमित रहेका दाङको उपन्यास साहित्य दोस्रो दशकसम्म आइपुग्दा सत्र जना उपन्यासकार र सत्ताईस उपन्याससम्म आइपुगेको छ । वि.सं. २०६० सालदेखि यता दाङ जिल्लामा उपन्यास लेखन र प्रकाशनको कार्य द्रुतगतिमा बढिरहेको छ । जसले दाङ जिल्लाको मात्र नभएर नेपाली उपन्यास साहित्यको श्रीवृद्धिमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ ।

२.६ दङ्गाली साहित्यको विकासमा विभिन्न सङ्घ संस्थाहरूको योगदान

दाङ जिल्लामा साहित्यलाई संस्थागत विकासको दिशामा अग्रसर गर्न अनेक प्रयास भएता पनि तिनीहरू प्रायः जानकारीमा आउन सकेका छैनन् ।[ञट] केही जानकारीमा आएका संस्थाहरू यसप्रकार रहेका छन् ।

२.६.१ राप्ती साहित्य परिषद्

राप्ती अञ्चलकै जेठो साहित्यिक संस्था 'राप्ती साहित्य परिषद्' वि.सं. २०३४ साल बैशाखमा नारायणप्रसाद शर्माको अध्यक्षतामा स्थापना भएको हो । समग्र राप्ती अञ्चलमै

---

[१६] प्रा.डा. भागवतप्रसाद शर्मा, "साहित्यको संस्थागत विकास र राप्ती साहित्य परिषद्", *राप्तीदूत*, वर्ष ३०, पूर्णाङ्क-७, २०६४, पृ. ५३ ।

साहित्यिक गतिविधि बढाउने उद्देश्य राखी दाङमा यसको स्थापना भएको हो ।[१७] यो संस्थाले आफ्ना कार्यक्रम र गतिविधिहरूलाई अगाडि बढाउँदै अनेकौ उकाली ओरालीहरू पार गर्दै अग्रगति लिदैछ । यसले विभिन्न साहित्य प्रेमीहरूद्वारा पुरस्कार स्थापना गरी वर्षमा एकपटक वितरण गर्दै आएको छ । यसले वार्षिक मुखपत्रको क्रममा 'राप्तीदूत' प्रकाशन गर्दै आएको छ भने समय समयमा साहित्यिक कार्यक्रमको आयोजना गर्दै आइरहेको छ ।

२.६.२ प्रगतिशील लेखक सङ्घ दाङ

वि.सं. २०५० पुष ३ गते स्थापना भएको संस्था 'प्रगतिशील लेखक सङ्घ दाङ' ले आफ्ना विविध साहित्यिक कार्यक्रमका साथमा आफ्नो यात्रा निरन्तर अगाडि बढाइरहेको छ । यस संस्थाले आफ्नो वार्षिक मुखपत्रको रूपमा 'बहिङ्गा' पत्रिका प्रकाशन गर्दै आइरहेको छ ।[१८] जिल्लामा रहेका प्रगतिवादी लेखक र साहित्यकारहरूलाई सङ्गठित गर्दै उनीहरूलाई अगाडि बढ्न सहयोग गर्ने सहयोगी संस्थाको रूपमा यसको परिचय दिन सकिन्छ ।

२.६.३ लेखक सङ्घ दाङ

वि.सं. २०५२ साल फागुन ७ गते स्थापना भएको यो संस्थाले पनि दाङको साहित्यको विकासमा टेवा पुऱ्याएको छ । यस संस्थाले पनि विभिन्न पुरस्कारहरूको स्थापना गरी दङ्गाली सर्जकहरूलाई प्रोत्साहन गर्ने काम गरेको छ । लेखक सङ्घ दाङले एक दर्जनभन्दा बढी सर्जकका कृति प्रकाशन गरिसकेको छ । यस संस्थाको वार्षिक मुखपत्रको रूपमा 'प्रवाह' रहेको छ ।[१९]

---

[१७] पद्मप्रसाद शर्मा, "राप्ती अञ्चलका क्रियाशील साहित्यिक संस्था", *स्वर्गद्वारी,* राष्ट्रिय कविता महोत्सव स्वर्गद्वारी २०६२, पृष्ठ ६ ।

[१८] पूर्ववत् ।

[१९] पूर्ववत् ।

२.६.४ प्रगतिशील साहित्यिक परिवार

वि.सं २०५० सालमा टीकाराम रेग्मीको अध्यक्षतामा तुलसीपुर क्षेत्रका प्रगतिवादी फाँटमा कलम चलाउने स्रष्टाहरूलाई सङ्गठित गर्दै प्रगतिवादी साहित्यको फाँटमा विविध साहित्यिक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने उद्देश्यले यस संस्थाको स्थापना भएको हो ।[20]

२.६.५ सिर्जनशील परिवार बिजौरी दाङ

वि.सं. २०५६ साल भदौ २१ गते बिजौरी दाङमा गठन भएको यस सिर्जनशील परिवार बिजौरी दाङले विभिन्न किसिमका साहित्यिक कार्यक्रम आयोजना गर्नुकासाथै स्रष्टालाई प्रोत्साहन स्वरूप सम्मान गर्दै आएको छ । यस संस्थाले हालसम्म विभिन्न साहित्यकारका कृति प्रकाशन गरिसकेको छ ।[21]

२.६.६ दाङ साहित्य तथा संस्कृति प्रतिष्ठान

वि.सं. २०५६ साल कार्त्तिकमा दाङ जिल्लाको तुलसीपुरमा स्थापना भएको यस संस्थाले विविध पुरस्कारहरूको व्यवस्था गरी तुलसीपुर क्षेत्रका सर्जकहरूलाई साहित्यिक यात्रामा अघि बढ्न प्रेरणा प्रदान गर्दै आएको छ । यस संस्थाले हाल आएर प्रकाशकको भूमिका पनि निर्वाह गर्न थालेको छ ।[22]

२.६.७ साहित्य सौजन्यमाला

यस संस्थाको स्थापना २०५६ सालमा भएको हो । यस संस्थाले जिल्लाका विभिन्न ठाउँहरूमा साहित्यिक कार्यक्रमको आयोजना गर्दै एउटा अभियानको रूपमा अगाडि बढाउँदै आइरहेको छ । यसले आफ्ना कार्यक्रममा आएका रचनाहरूलाई साहित्य सौजन्यमालाका रूपमा प्रकाशित गर्दै साहित्यिक गतिविधिलाई अघि सार्दै आइरहेको छ ।[23]

---

२० प्रा.डा. भागवत प्रसाद शर्मा, पूर्ववत्, पृष्ठ ५४ ।

२१ पूर्ववत् ।

२२ पूर्ववत् ।

२३ पूर्ववत् ।

त्यस्तै दाङमा कार्यरत अन्य साहित्यिक संस्थाहरूमा कोसेली साहित्यिक समूह (२०५६) बिजौरी दाङ, प्रगतिशील साहित्यमञ्च दाङ (२०६१), उत्साह गजल कुञ्ज (२०६१), स्वर्णिम कला परिवार नारायणपुर, दाङ (२०६१), इन्द्रेणी साहित्य परिवार, देउराली साहित्य मञ्च, सगरमाथा साहित्य समूह[२४] आदि रहेका छन् । यी संस्थाहरूले समग्र दाङको साहित्य विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आइरहेका छन् । जसको कारणले पनि दङ्गाली भूमिमा साहित्यकारहरूको जमात दिन प्रतिदिन बढ्दै गइरहेको छ ।

२.७ दङ्गाली साहित्यको विकासमा विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूको योगदान

कुनैपनि साहित्यको विकासको निम्ति पत्रपत्रिकाहरूको योगदान र भूमिका के कस्तो रहन्छ भन्ने कुरा भनिरहनु पर्ने कुरा होइन । आज दाङ जिल्लाको साहित्यक विकास जे जति भएको छ त्यसको लागि विभिन्न साहित्यिक संस्था, विद्यालय, क्याम्पस र व्यक्ति स्तरमा प्रकाशित पत्रपत्रिकाहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । दाङको साहित्यिक विकासमा योगदान दिने पत्रिकाहरूको चर्चा यसप्रकार गर्न सकिन्छ ।

२.७.१ सन्देश

दाङको साहित्यिक विकासमा योगदान दिने पहिलो पत्रिकाको रूपमा सन्देश (२०१४) लाई लिन सकिन्छ ।[२५] वनारसमा पढ्ने दाङ प्यूठानका छात्रहरूको पहलमा श्री एकराज शर्मा रेग्मीको प्रधान सम्पादनमा र श्रीकृष्ण शर्मा, दिनमणि शर्मा भण्डारी, कविराज शर्मा र विष्णु प्रसाद शर्माको सह-सम्पादनमा प्रकाशिन भएको यस पत्रिकाले दङ्गाली साहित्यको विकासमा ठूलो योगदान पुऱ्याएको छ ।

२.७.२ ज्योत्स्ना

पद्मोदय पव्लिक उच्च मा.वि. ले २०१५ सालबाट एउटा वार्षिक पत्रिका प्रकाशनमा ल्यायो ।[२६] दोस्रो वर्षदेखि त्यही पत्रिकाको नाम ज्योत्स्ना रह्यो । यसका सम्पादक

---

[२४] प्रा.डा. भागवत प्रसाद शर्मा, पूववत् ।

[२५] अमर गिरी, पूर्ववत् ।

[२६] पूर्ववत्, पृष्ठ १४ ।

चिन्तामणि शर्मा ज्ञवाली थिए । यस पत्रिकाले दङ्गाली साहित्यको विकासमा ठूलो योगदान दिएको छ । अहिलेसम्म पनि यस पत्रिकाको प्रकाशन लगाताररूपमा भइरहेको छ।

२.७.३ मानस-प्रभा

जनता महाविद्यालय बिजौरी दाङबाट २०२० सालबाट यस पत्रिकाको प्रकाशन प्रारम्भ भयो ।[27] यस पत्रिकाले कथा, कविता, गजल, लघुकथाा, विभिन्न लेख र रचनाहरू प्रकाशन गर्दै आइरहेको छ । यस पत्रिकाले पनि दाङको साहित्यक विकासमा टेवा पुऱ्याएको छ ।

२.७.४ ऐंसेलु

वि.सं. २०३२ सालदेखि जनता क्याम्पस विद्यार्थी युनियनद्वारा प्रकाशित ऐंसेलु पत्रिकाले पनि दाङको साहित्यिक विकासमा महत्वपूर्ण योगदान दिएको छ ।

२.७.५ हैमप्रभा

वि.सं. २०३६ सालदेखि जनता विद्यापीठ बिजौरी दाङबाट प्रकाशित वार्षिक मुखपत्र हेमप्रभाको[28] मूल आदर्श पूर्वीय वाङमयको साहित्यिक चिन्तन एवं अनुसन्धानमूलक लेख रचनाका साथै आधुनिक विभिन्न विधाहरूका गहकिला लेख एवं समालोचनाको सँगालोको रूपमा विषयवस्तु समावेश गरी प्रकाशित गर्ने गरेको छ ।[29]

२.७.६ नयाँ युगबोध

नारायण प्रसाद शर्माको सम्पादनमा पाक्षिक समाचारपत्रको रूपमा २०३३ सालबाट प्रकाशन आरम्भ भएको यस पत्रिकाको छुट्टै इतिहास र योगदान छ । 'युगबोध' बाट सुरु भई 'युगचेतना' हुँदै 'नयाँ युगबोध' सम्म आइपुग्दासम्म यस पत्रिकाको आफ्नै मर्मस्पर्शी कहानी छ ।[30] वि.सं. २०३३ साल देखि प्रकाशित हुन थालेको यो पत्रिका अहिलेसम्म पनि निरन्तर

---

[27] पूर्ववत्, पृष्ठ १४ ।

[28] *हैमप्रभा,* महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय, २०५०, सम्पादकीय दाङ ।

[29] पूर्ववत् ।

[30] अमर गिरी, पूर्ववत् ।

प्रकाशित हुँदै आएको छ । यस पत्रिकामा कविता, गीत, गजल, हाइकू, लघुकथा समालोचनात्मक लेख, समीक्षा आदि प्रकाशन हुदै आएको छ ।

यी पत्रिकाहरूबाहेक अहिले आएर धेरै पत्रिकाहरूले दाङको साहित्यको विकासमा योगदान दिएका छन् । तिनीहरूमा महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालयबाट प्रकाशित ‘हैमवती’, भोजराज पन्त र भागवत शर्माद्वारा प्रकाशित मासिक ‘हिमज्योति’, जनता क्याम्पस विद्यार्थी परिषद्द्वारा प्रकाशित वार्षिक मुखपत्र ‘पराग’, नारायण प्रसाद शर्माको सम्पादनमा प्रकाशित ‘अन्तर्ध्वनि’, तोयनाथ धितालको सम्पादनमा प्रकाशित ‘विप्लव’, महेन्द्र वहुमुखी क्याम्पस दाङको मुखपत्र छहरा, राप्ती साहित्य परिषद्को मुखपत्र ‘राप्तीदूत’, महेन्द्र मा.वि. तुलसीपुरबाट ‘पराग’ आदि पत्रिका रहेका छन् । यी बाहेकका अन्य पत्रिकाहरूमा ‘हाम्रो चिनो’, फूलबारी, ‘जयनेपाल’, ‘राप्ती समाचार’, ‘दृष्टिकोण’, ‘सीमारेखा’, राप्ती बबई वहुमुखी क्यामपस स्वतन्त्र विद्यार्थी यूनियनको मुखपत्र ‘राप्ती बबई सन्देश’, ‘शब्दलहर’, ‘प्रवाह’, ‘बहिङ्गा’, ‘साहित्यकांश’, ‘उत्साह’, जनता विद्यापीठ स्ववियुको मुखपत्र ‘आमोद’, ‘गोरक्ष दैनिक’, ‘गणतन्त्र दैनिक’ आदि रहेका छन् ।

यसरी दाङको साहित्यिक विकासमा यी पत्रिकाहरूले ज्यादै ठूलो र महत्वपूर्ण दिएका छन् । यी पत्रिकाहरुको योगदानविना दाङको साहित्यिक विकास आजको स्थितिमा आउँथ्यो भन्ने कुरा असम्भव प्रायः छ ।

तेस्रो परिच्छेद

३. दाङ जिल्लाका उपन्यासकार र उपन्यासहरूको परिचयात्मक अध्ययन

३.१ उपन्यासकार गोपाल भुसाल

बाबु तिलकराम भुसाल र आमा हुकुमादेवी भुसालको कोखबाट वि.सं. २०१८/१/२७ गते दाङ हापुर पतेनी जन्मिएका उपन्यासकार गोपाल भुसाल दाङ जिल्लाका पहिला उपन्यासकार हुन् ।[१] 'अभिलाषी' उपनामले चिनिने भुसालको स्थायी बसोवास हाल त्रिभुवन नगरपालिका-१० पुरानो बसपार्कमा रहेको छ । उनले वि.सं. २०३५ सालमा सिद्धरत्ननाथ नमूना मा.वि. नारायणपुर दाङबाट एस.एल.सी. परीक्षा उत्तीर्ण गरेका छन् । पेसाले सरकारी कार्यालयका खरिदार भुसालको उच्चशिक्षा पूरा गर्ने इच्छा भने अधुरो रहेको छ ।[२]

उपन्यासकार भुसालको पहिलो रचना भनेको नै उनको लघु उपन्यास 'घर फुट्यो' (२०४४) रहेको छ । आफ्ना रचनाहरूमार्फत समाज र राष्ट्रमा देखिएका विभिन्न पक्षको विकृति-विसङ्गति, असत्यर झुठको भण्डाफोर गर्ने साथै विशुद्ध मानवीय पक्षको संरक्षण र विकासको लागि जनचेतनामा सघाउ पुऱ्याउने कुरालाई उनले साहित्यलेखनको उद्देश्यको रूपमा लिएका छन् ।[३]

कविता, उपन्यास, निबन्ध र व्यवहारिक लेख लेख्ने उपन्यासकार भुसाल उपन्यास र कवितालाई विशेष रुचिको क्षेत्र मान्छन् । हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, गोविन्दबहादुर मल्ल गोठाले, कविशिरोमणि लेखनाथ र देवकोटाबाट साहित्यमा प्रेरित व्यक्तित्व भुसाल आफूलाई सामान्य गाउँले गोठाले किसान परिवारमा जन्मिएको कुरा बताउँछन् ।[४] साहित्यको परिभाषा दिँदै उनी भन्छन्- साहित्य समाजको दर्पण हो । ऐना हेऱ्यो भने आफ्नो अनुहारमा भएको खराबी,

---

१ कमलमणि देवकोटा, रमेश सुवेदी, "गोपाल भुसालका दुई उपन्यास भित्रका कुराहरू", *नयाँ युगबोध,* २०६४/०६/०५ गते ।

२ उपन्यासकार गोपाल भूसालसँग लिएको २०६५/४/५ गतेको अन्तर्वार्ताका आधारमा ।

३ पूर्ववत् ।

४ पूर्ववत् ।

कमजोरीहरू देखिन्छ र हटाउने प्रयत्न गरिन्छ । ठीक त्यस्तै साहित्यसाधनाले व्यक्तिमा भएका चारित्रिक कमजोरी, खराबी र गलत मान्यताहरू देखिन्छन् ।[५]

राप्ती साहित्य परिषद्को आजीवन सदस्य रहेका भुसालका प्रकाशित कृतिहरूमा-

क) घर फुट्यो (सामाजिक उपन्यास २०४४) ।

ख) तपाई आफ्नो जीवन सुख शान्ति र आनन्दमय बनाउन चाहनुहुन्छ??? (आध्यात्मिक ज्ञानवर्धक लेख २०५३)

ग) भुसाल वंश छोटो परिचय र फुटकर साहित्यिक लेखको सँगालो- २०६२ ।

घ) सन्तेको जागिर (लघु उपन्यास २०६४) रहेका छन् ।

३.१.१ उपन्यासकार गोपाल भुसालको 'घर फुट्यो' उपन्यासको अध्ययन

'घर फुट्यो' उपन्यास उपन्यासकार गोपाल भुसालको २०४४ सालमा दाङबाट प्रकाशित सामाजिक यथार्थवादी लघु उपन्यास हो । ५० पृष्ठसङ्ख्यामा रहेको प्रस्तुत उपन्यास 'पहिले यो पढ्नुहोस्' भन्ने लेखकको विचारबाट प्रारम्भ भएर व्यवहारचरण र परिणाम चरणमा बाँडिएको छ । सिङ्गो उपन्यासलाई क देखि छ सम्मको भागमा विभाजन गरिएको छ । यस ५० पृष्ठमा संरचित उपन्यासलाई आकारको हिसावले लघु उपन्यासको कित्तामा दर्न सकिन्छ ।

घर त्यो ठाउँ हो जहाँ परिवारका सबै सदस्यहरू रमाएर खुसीसाथ एक अर्काको सुख दुःखको सहयात्री भएर बस्नुपर्छ । घरको प्रमुखले सबै सदस्यहरूलाई समान व्यवहार गर्नुपर्छ र सबैका आवश्यकताहरूलाई पूरा गरिदिनुपर्छ । ऊ विरामी पर्दा औषधि उपचार गराउनु पर्छ । खानपीनको व्यवस्था मिलाउनु पर्छ । यस उपन्यासमा बालिकाबोई यी कुनै कुराको वास्ता गर्दिनन् । खाली सेताल्नी वज्यैसँग बुहारीका कुरा गर्छिन् र बुहारीका माइतीका कुरा काट्छिन् । बुहारी सुत्केरी भएको बेलापनि उसको खानपीनको ध्यान दिँदैनन् जसको कारणले छोरा-बुहारी छुट्टिन वाध्य भएका छन् वा भनौं सबैसँगै बसिरहेको घर फुटालेर- अलग घर बनाएका छन् । फुर्तिकान्त बाजे र बालिकाबोईको कारणले, उनीहरूले घर

[५] पूर्ववत् ।

सम्हाल्न नसकेको कारणले चन्द्रिका र माधवलाई घर फुटाउन परेको छ । यस अर्थमा प्रस्तुत उपन्यासको शीर्षक 'घर फुट्यो' सार्थक भएको छ ।

"तपाई त भाग्यमानी हुनुहुँदो रहेछ"[६] भन्ने वाक्यबाट सुरुभई 'उनको चेहरा विवाहको दिनमा खुसी भएझैं भएको छ'[७] भन्ने वाक्यमा उपन्यासको समाप्ति भएको छ । यस बीचमा बालिकाबोईले आफ्नी बुहारी चन्द्रिका र उसका माइतीलाई समेत दाइजो नल्याएको र नदिएको रिसमा बेलाबेलामा वचनबाण हानिरहन्छिन् । बुहारीका कुरा अरूसँग गरेर आफ्नो घरको कुरा बाहिरकालाई समेत थाहा दिनु उनको बानी भैसकेको छ । त्यही निहुँमा उनी आफ्नो श्रीमान्सित पनि बेलाबेलामा झगडा गरिरहन्छिन् । बुहारीको दुःख र उसका समस्या उनले बुझ्ने प्रयास कहिल्यै गरिनन् । बरु उसलाई जतिबेला पनि काममा मात्र जोतिरहने कुरामा भने उनी सजग रहन्छिन् । बुहारी विरामी हुँदा उसको उपचार गर्ने र उसको आहारको ख्याल गर्ने कुरा उनले कहिल्यै गर्दिनन् बरु काम बित्यो भनेर उसलाई मानसिक तनाव दिइरहन्छिन् । उसलाई आवश्यक परेको सामानहरू पनि उनी कहिल्यै दिन्नन् । बुहारीले मागिहाले पनि घरको आर्थिक समस्या देखाएर कुरा टारिदिन्छिन् । यस्तो वातावरणले बुहारीमा उकुसमुकुसको स्थिति सिर्जना हुन्छ । उसको छोरो विरामी हुँदा पनि औषधि नगरेर थारूभूत लागेको भनी बूढाबुढी झारफुकतिर लाग्छन् र छोराको मृत्यु हुन्छ । छोराको मृत्युपछि यो घरमा बसिरहने हो भने आफ्नो पनि छोराको जस्तै हालत हुन्छ भनी ऊ विद्रोह गरेर घर छोडेर हिँड्छे । चन्द्रिंका घर छोडेर हिँडेपछि माधवलाई उसको कमी महसुस हुन्छ र ऊ उसको वारेमा सोच्न थाल्छ । उसले आफ्ना आमाबाबुको गल्ती देख्न थाल्छ । जसको कारणले माधवले श्रीमतीलाई छाड्नभन्दा बुबा-आमासँग छुट्टै बस्ने निर्णय गर्छ । त्यसपछि माधव श्रीमतीलाई ल्याएर गोठ सफा गरी बाबु-आमासँग छुट्टिएर बस्छन् ।

पात्रहरूको दृष्टिले हेर्दा घर फुट्यो उपन्यास अल्पपात्र भएको उपन्यास हो । यहाँ मुख्य गरेर बालिकाबोई, चन्द्रिका, माधव र फूर्तिकान्त रहेका छन् । यसमा सेताल्नी बज्यै, झाँक्री, माधवको छोरो जस्ता पात्रहरू पनि रहेका छन् ।

चन्द्रिका उपन्यासकी प्रमुख सत्पात्र नायिकाको रूपमा रहेकी छे । ऊ सासूससुराको व्यवहारबाट पीडित छ र ऊ सासूससुराका कुरा सुन्ने, वचन सहने बुहारीको धर्म हो भन्ने

---

[६] गोपाल भुसाल, **घर फुट्यो**, गोपाल भुसाल, दाङ, २०४४, पृष्ठ ५ ।

[७] पूर्ववत्, पृष्ठ ५० ।

चेतनाका कारणले सबै कुरा सहदै जान्छे । तर उसका सासूससुराको व्यवहार दिन प्रतिदिन कठोर बन्दै जाँदा र आफ्नो छोरो गुमाउनु पर्दा ऊ कठोर बन्न पुग्छे । यसपछि चन्द्रिका सधैं भरी अन्याय सहेर बस्नु हुँदैन, दमनमा परेर बस्नुभन्दा यो घर छोडेर हिड्छु भनी घरबाट निस्कन्छे । श्रीमान् लिन गएपछि छुट्टै बस्ने सर्तमा श्रीमान्सँग घर फर्कन्छे र छुट्टिएर बस्न थाल्छे । उपन्यासको सुरु भागतिर विवशतामा बाँधिएकी चन्द्रिका उत्तरार्धतिर अलि विद्रोही र क्रान्तिकारी देखिएकी छ ।

उपन्यासकी अर्की प्रमुख चरित्रको रूपमा वालिकाबोई देखिएकी छ । चन्द्रिकाको सासूको भूमिकामा देखिएकी बालिकाबोइ क्रूर, शोषक र आडम्बरकी प्रतिमूर्तिका रूपमा आएकी छिन् । लालची स्वभावकी बालिका दाइजो नपाएको निहुँमा बुहारीसँग रुष्ट छन् जसको कारणले उपन्यासको कथावस्तुले थप रोचकता प्राप्त गरेका छ । उनकै कारणले घर फुटेको छ र माधव र चन्द्रिका छुट्टिएर बस्न वाध्य भएका छन् ।

त्यस्तै उपन्यासका अर्का पात्र माधव र फूर्तिकान्त स्वनिर्णय गर्न नसक्ने अरूको इसारामा चल्ने पात्रका रूपमा देखिएका छन् । फूर्तिकान्त श्रीमतीका कुरामा लागेर बुहारीलाई सताउँछन् । उनले आफ्नी श्रीमतीका गलत कुराको प्रतिकार गर्न सक्दैनन् भने माधव पनि आफ्ना आमा-बाबुले गरेका ज्यादतीको वारेमा मुख खोल्नसम्म सक्दैन । श्रीमतीले घर छाडेर हिडेपछि ऊ फेरिन्छ र श्रीमतीलाई बुझ्न थाल्छ । साथै आमाबाबुको व्यवहारबाट अलग बस्नको लागि प्रस्ताव राख्दछ र श्रीमतीलाई लिएर एक्लै बस्न थाल्छ ।

प्रस्तुत उपन्यास घर फुट्यो ग्रामीण परिवेशमा तयार गरिएको उपन्यास हो । ग्रामीण समाजमा दिनानुदिन घट्ने घटनालाई उपन्यासको विषयवस्तु बनाएर उपन्यासकार भुसालले सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासको कित्तामा एउटा उल्लेखनीय काम गरेका छन् । वाह्य दृष्टिविन्दुमा रचिएको यस उपन्यासको भाषाशैली अत्यन्त सरल, रोचक र सरस छ । पात्रअनुकूलको भाषाको प्रयोग गरेर उपन्यासकारले उपन्यासको रचनामा सफलता हात पारेका छन् । ठाउँ-ठाउँमा सम्वादको प्रयोग पनि यस उपन्यासमा गरिएको छ । उनको भाषामा स्थानीयताको गन्ध पनि पाइन्छ । भाषिक, व्याकरणात्मक र वर्णविन्यासका केही कसरमसरका बीच मूल उद्देश्यमा उपन्यास सफल देखिन्छ ।[८] उपन्यासको शीर्षक पनि प्रतीकात्मक देखिन्छ । घर सिङ्गो देशको प्रतीक हो । जसरी घरको मुख्य मान्छेले राम्रोसँग

[८] कमलमणि देवकोटा/रमेश सुवेदी, पूर्ववत्, ।

व्यवहार गर्न नजान्दा घर फुट्छ, त्यसैगरी देश चलाउने सरकारको राम्रोसँग देश चलाउने कुशलता नहुँदा देश पनि घर जस्तै तहसनहस हुन सक्छ भन्ने प्रतीकात्मक अर्थ यहाँ दिन खोजिएको छ भने उखान टुक्काको उचित प्रयोगले उपन्यासमा रोचकता थपिएको छ ।

परापूर्वकालदेखि चल्दै आएको परम्पराको रूपमा देखिएको सासूले बुहारी शोषण गर्ने प्रवृत्ति जुन नेपाली समाजको तितो यथार्थ हो, यसलाई पाठक सामु राखिदिने उपन्यासको उद्देश्य देखिन्छ । ती तमाम सासूससुराहरू जसले बुहारीलाई काम गराउनको लागि घरमा राखेको मान्छेको रूपमा हेर्छन्, उनीहरूको शोषण गर्छन् त्यही कारणले गर्दा नै उनीहरूको परिवार लथालिङ्ग हुन्छ । जसरी बुहारीसँगको रिसको कारणले बालिकाबोईले आफ्नो नाति गुमाउनु पर्‍यो त्यो पीडा अरूलाई पनि पर्न सक्छ त्यसैले त्यस्तो व्यवहार कसैले पनि गर्नु हुँदैन, बुहारी पनि छोरी समान हो । अरूको छोरी हामीले बुहारी बनाई भित्र्याउँछौं भने हाम्री छोरी पनि अरूको घरमा बुहारी बनेर भित्रिएकी छन् । त्यसैले सबै कुरा समान रूपमा हेर्न सक्ने हो भने हामी कसैको घर पनि बालिकाबोइ र फूर्तिकान्तको जस्तो हुँदैन, विग्रिदैन, भत्किैदन, फुट्दैन भन्ने सन्देश दिनु नै यस उपन्यासको मुख्य उद्देश्य रहेको देखिन्छ ।

३.१.२ गोपाल भुसालको 'सन्तेको जागिर' उपन्यासको अध्ययन

संरचनाका हिसाबले ५७ पृष्ठमा तयार भएको यो उपन्यास साना ठूला गरी १७ परिच्छेदहरूमा समेटिएको छ । आयामका दृष्टिले यो उपन्यास लघु आकारको छ । उपन्यासकारले पनि यसलाई लघु उपन्यास नै भनेका छन् । नेपालको प्रशासनिक चरित्रमा आधारित रहेर तयार पारिएको यो उपन्यास 'सन्तेको जागिर' २०६४ सालमा प्रकाशित उपन्यास हो । यो उपन्यास नेपालको प्रशासनिक क्रियाकलापको चिरफार गर्दै व्याप्त रूपमा प्रचलित नातावाद, कृपावाद, भ्रृष्टाचार, कमिसन, चाकडी, चुक्ली, चाप्लुसी आदिको प्रतिबिम्ब बनेको छ ।

ग्रामीण सामान्य परिवारमा जन्मिएको सन्ते जो घरको सबै काम सकेर पढ्न समय मिलाउँथ्यो उसलाई ढिडो सिस्नो खाएर जेनतेन एस.एल.सी. गरिसकेपछि उच्च शिक्षाको लागि आर्थिक अभाव हुन्छ र जागिर खाने सुरले लोकसेवाको तयारी गर्छ । तयारी अनुसार उसले नाम पनि निकाल्छ र सरकारी कार्यालयमा खरीदारको जागिर खान्छ । सन्तवीरको जागिरको माध्यमबाट यस उपन्यासमा प्रशासनिक क्षेत्रका कमिकमजोरीहरूलाई उपन्यासकारले केलाउने प्रयास गरेका छन् । यद्यपि उपन्यासको मुख्य कथा भनेको सन्तेको

जागिरको सेरोफेरोमा नै केन्द्रित रहेको छ । यसबाट उपन्यासकारले राखेको यस उपन्यासको शीर्षक 'सन्तेको जागिर' सार्थक छ । उपन्यासको कथावस्तु अनुसार सन्तेको जागिरपछि पनि ऊ समाजको कार्यकर्ताको रूपमा सामाजिक विकृति र विसङ्गतिहरू अनि शैक्षिक, साँस्कृतिक, प्रशासनिक, धार्मिक, आर्थिक आदि सबै पक्षहरूमा सुधार हुनुपर्छ भन्दै समाजसुधार तथा मानवता जागरण मञ्चको अध्यक्ष भएर काम गर्छ र सुधारका कुराहरूमा जोड दिन्छ ।

गाई फुकाउने समयमा सानेका बावुले सानेलाई वोलाउँदै हुन्छन् । ऊ गाईगोठ गर्दै पढ्दै जान्छ । पारिवारिक आर्थिक स्थिति कमजोर भएको कारण वोर्डिङ्गमा पढ्न नसके पनि विहान बेलुकी घरको धन्दा गर्दै र दिउँसो स्कूलमा पढेर उसले एस.एल.सी. पास गर्छ । एस.एल.सी. पछि के गर्ने, कहाँ पढ्ने भन्दाभन्दै आर्थिक अभावका कारणले पढ्न छोडेर लोकसेवाको तयारी गरेर जागिर खाने तयारी गर्छ । सन्तवीर सरकारी कार्यालयको खरिदार हुन्छ । जागिर खाइसकेपछि श्रीमती र छोराछोरीको खर्च चलाउन उसलाई मुस्किल पर्छ । श्रीमती जागिर खाएर पनि ४ जनाको परिवार पाल्न नसक्नेले मेरा इच्छा कहिले पूरा गर्लान् भन्दै रुन्छे पनि तर उसले आफ्नो इमान्दारीलाई मैलिन दिँदैन । जसको कारणले उसले कहिल्यै पनि प्रगति गर्न सक्दैन ।

देशमा प्रजातन्त्रको स्थापनापछि आर्थिक र प्रशासनिक क्षेत्रमा सुधार होला भनेर सोचेको सन्तवीरले झनै प्रशासनिक क्षेत्र बिग्रदै गैरहेको र बिक्दै गैरहेको देख्छ । ऊ आफ्ना अफिसमा देखिने गलत काम र प्रवृत्तिहरूको विरोध गर्छ जसको कारणले ऊ प्रगति गर्न सक्दैन भने ऊसँगका समकक्षीहरूले ठूलाठूला घर बनाएर मोज गरेर बसिरहेको उसले देखेको हुन्छ । आफ्नो कार्यालयको घुस्याहा हाकिम मोहनजंग बस्नेत र चाप्लुसी र घुस्याहा खरिदार धनन्ञ्जय पराजुलीले गरेको व्यवहार, उनीहरूले जनताको सेवक भएर जनतालाई दुःख दिएको देख्दा उसलाई रिस उठ्छ । तर ऊ केही गर्न सक्दैन । उल्टै उनीहरूको पद बढुवा हुन्छ । ऊ खरिदारमा सेवा निवृत्त हुन्छ भने हाकिमको पद पनि खोसिन्छ अनि धनन्जयको पदको अवनति हुन्छ । आफूले राम्रो कुरा राखेको कारणले दुर्गममा सरुवा गर्ने हाकिमले जीवनको उत्तरार्धमा सन्तवीरसित माफी माग्छ । समाजको विकास निर्माणमा अग्रणी भूमिकामा रहेको समाजसेवी सन्तवीरले उसलाई दोष नदिएर त्यतिबेलाको कर्मचारीतन्त्रको दोष भएको कुरा गर्छ । हाकिमका छोराछोरी बिग्रदै जान्छन् भने अन्त्यमा हाकिम सन्तवीरलाई आँखा खोलिदिएको भनी धन्यवाद टक्र्याउँछ ।

यसरी यस उपन्यासको एउटा निम्न स्तरको कर्मचारी जो समाज, देश र आफ्नो पेसाप्रति वफादार छ । उसले के कस्तो परिस्थितिको सामना गर्नुपर्छ भन्नेकुरालाई रोचक तरिकाले प्रस्तुत गरेको छ ।[८]

यस उपन्यासमा देखापर्ने पात्रहरूलाई मुख्य पात्र र सहायक पात्र गरी दुई किसिमले हेर्न सकिन्छ । मुख्य पात्रमा सन्तवीर छ भने सहायक पात्रमा मोहनजङ्ग बस्नेत धनञ्जय, वलबहादुर आदि रहेका छन् । त्यस्तै सानेका बा, आमा, मायावती, नरदेव, पुरुषेत्तम, नेताजी, कार्यालय प्रतिनिधि, उद्घोषक, हाकिमका छोराछोरी, बटुवा, छोराका साथी पनि यस उपन्यासमा देखापरेका छन् ।

सन्तवीर यस उपन्यासको प्रमुख पात्र हो । जसको नाम र कामको आधारमा उपन्यासको न्वारन भएको छ । ऊ आदर्श र इमान्दारीको प्रतिमूर्ति हो । खरदारको जागिर गरेको उसलाई आफ्ना चार जनाको परिवार पाल्न धौधौ परेको छ भने उसकी श्रीमती तिम्रो जागिर के हो? भनी धन कमाउन नसकेकोमा दुःख व्यक्त गर्छे । उसका समकक्षीहरूले धेरै धन कमाए पनि उसले त्यो बाटोमा हिँडेर वा भनौ गरीब जनता गठेर धन नकमाउने मनसायले नै आफ्नो चरित्रमा वेइमानीको दाग लाग्न दिदैन । चाप्लुसी नगरेकै कारणले र गलत प्रवृत्तिको विरोध गरेकै कारणले उसलाई दुर्गम ठाउँमा सरुवा गराइन्छ । तर ऊ त्यो कुरालाई आफ्नो इमान्दारीको उपहार सम्झेर आफ्नो कर्मथलोमा खट्छ । उसको सोचाइअनुसार प्रजातन्त्र प्राप्तिपछि सुधार हुनुपर्नेमा कर्मचारीतन्त्र झन् बिग्रदै गएपछि ऊ निरास हुन्छ । तरपनि ऊ आफ्नो कर्तव्यबाट विमुख भने हुँदैन । समय बित्दै जाँदा उसको असल कामको प्रशंसा हुन्छ । उसलाई सताउने व्यक्ति हाकिमले उसैसँग माफी माग्छ । ऊ पुरस्कृत हुन्छ । यसरी सन्तवीर एक सच्चा, इमान्दार, कर्मठ, कर्तव्यनिष्ठ र आदर्शवादी चरित्रको रूपमा प्रस्तुत भएको छ ।

उपन्यासको अर्को पात्र मोहनजङ्ग बस्नेत सन्तवीरको अफिसको हाकिम खलपात्रको रूपमा देखिएको छ । उसलाई चाप्लुसी प्यारो लाग्छ । अर्काको खान पायो भने आँखा चिम्लेर उसको कुरा सुन्ने हाकिमलाई सही गलत छुट्याएर व्यवहार गर्ने क्षमता नभएको व्यक्तिको रूपमा लिन सकिन्छ । धनन्जयबाट पैसा र सामान उपहार पाएपछि सबै उसकै कुरा सुनेर उसले भनेको ठाउँमा खटाउँछ । उसको बढुवा गराउँछ । साथै सन्तवीरलाई

---

[९] कमलमणि देवकोटा/रमेश सुवेदी, पूर्ववत् ।

विकट ठाउँमा सरुवा गराउँछ । आफ्नो घरको समस्या पनि उसले राम्रोसँग समाधान गर्न सक्दैन । ऊ छोराछोरीको स्याहार गर्न र उनीहरूका क्रियाकलापहरूको निगरानी गर्न पनि सक्दैन । सही तरिकाले काम गर्न नसकेको कारणले जागिरबाट हात धुनुपर्छ भने छोराछोरीको खर्च धान्न र उनलाई सही ठाउँमा लगाउन उसलाई कठिन हुन्छ । उपन्यासको अन्त्यतिर आफूले सताएको दुःख दिएको व्यक्ति सन्तवीरसँग माफी माग्न पुग्छ । यसरी सुरुमा खलरूपमा देखा परेको हाकिम अन्त्यतिर सही बाटोमा लाग्छ ।

उपन्यासको सहायक पात्रको रूपमा रहेको पात्र धनन्जय एउटा लाचार, चाकरीवाज, चाप्लुस, कुरौटे, घुसखोर चरित्रको रूपमा देखिएको छ । सन्तवीरका विरुद्धमा नभएका कुरा लगाएर हाकिमको प्यारो हुन उसको गुणगान गाउने व्यक्तिको रूपमा देखा परेको धनन्जय हाकिमलाई खुसी पार्न रुपियाँ, तिल्की चामल, घ्यू, मह, आदि वस्तु बोकेर आफूले भनेको ठाउँमा जागिर मिलाउँछ भने आफ्नो बढुवा पनि गराउँछ । यसरी हेर्दा धने असत् पात्रको रूपमा देखिएको सहायक चरित्र हो । सोझासाझा जनताहरूलाई ठगेर धन कुम्ल्याउन सिपालु घुखोरीको पोल खुलेपछि उसको पद घट्छ । उसले आफूले गरेको कुकर्मको सजाय पाएको छ ।

भाषिक दृष्टिकोणले हेर्दा उपन्यास सरल छ भने शब्दसंयोजन र शुद्धाशुद्धिका केही कमीकमजोरीहरू पनि देखिन्छन् । उखानटुक्काको प्रयोग पनि ठाउँ ठाउँमा भएका छन् जसले मिठास थपेको छ । सहज र सरल भाषाको प्रयोग उपन्यासको विशेषताको रूपमा हेर्न सकिन्छ । उपन्यासमा कहिँ कतै संवादात्मक शैलीको पनि प्रयोग भएको छ । आन्दोलनका क्रममा लगाइएका नाराहरू पनि यहाँ समावेश गरिएका छन् । भाषणको शैली पनि यहाँ देखाइएको छ । वाह्य दृष्टिविन्दुमा रचिएको यो उपन्यास देशकालको हिसावले सार्वदेशिक र सार्वस्थानिक छ । समयको हिसावले यसले प्रजातन्त्रको स्थापनाभन्दा पहिलेको वातावरण र प्रजातन्त्र स्थापनापछिको वातावरण र समयलाई समेटेको छ । २०४६ सालको आन्दोलनको झलक पनि यसमा उनिएको छ ।

सरसर्ती हेर्दा यस उपन्यासको उद्देश्य राष्ट्रिय समस्याको रूपमा देखिएको कर्मचारीतन्त्रको बिग्रदो अवस्थालाई सुधार्ने देखिन्छ । जनताको सेवाको लागि राखिएका कर्मचारीहरूले जनताहरूलाई अनावश्यक झन्झट दिएर उनीहरूका बन्ने काम पनि नगरिदिएर भोलि आउनुस् पर्सि आउनुस् भनी सताउने जुन प्रवृत्ति छ त्यसको विरुद्धमा आक्रोश पोखेका छन् उपन्यासकारले । माथिल्लो ओहदादेखि लिएर तल्लो तहका

कर्मचारीहरूसमेत कमिसन र घुसको प्रलोभनमा परी राष्ट्रघाती कामहरू पनि गर्ने राष्ट्रिय चरित्रलाई मोहनजङ्ग बस्नेत र धनन्जय पराजुलीको व्यवहार र चरित्रबाट देखाउन खोजेका छन् । अफिसको पियन वलबहादुरसमेत घुस खान पाउँदा हर्षित हुन्छ । नेपालको शैक्षिक, आर्थिक, राजनैतिक, साँस्कृतिक, प्रशासनिक आदि क्षेत्रमा देखिएका विकृति र विसङ्गतिहरूलाई केलाएर त्यसतर्फ सचेत नागरिक, सरकार र सम्बन्धित पक्षको ध्यान जाओस् र त्यसमा सुधार ल्याएर समग्र राष्ट्रको विकासमा सहयोग पुगोस् भन्ने उद्देश्य बोकेको छ, प्रस्तुत उपन्यास 'सन्तेको जागिर' ले । यहाँ जसले अर्काको दलाली र चाप्लुसी गर्छ उसको प्रगति चाडै हुने चाकडी भने मन नपराउने तर आफ्नो काममा निरन्तर लागिरहने व्यक्तिले जीवनमा धेरै दुःख भोग्नुपर्ने कुरा सन्तेको सरुवाबाट पनि छर्लङ्ग देख्न सकिन्छ । यसरी प्रशासनिक, शैक्षिक, सामाजिक, साँस्कृतिक परिवर्तन गरेर समुन्नत राष्ट्रको निर्माणमा टेवा पुऱ्याउन भनसुनको राजनीतिको अन्त्य गरी कार्य कुशलता र कार्य दक्षताका आधारमा व्यक्तिको मूल्याङ्कन हुनुपर्छ भन्नु यस उपन्यासको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ ।

३.२ उपन्यासकार वलदेव मजगैयाँ

उपन्यासकार वलदेव मजगैयाँको जन्म वि.सं. २००७ साल साउन ७ गतेका दिन राप्ती अञ्चल दाङ जिल्लाअन्तर्गत बिजौरी गा.वि.स. वार्ड नं. ५ डाँडागाउँमा भएको थियो । उनका बाबुको नाम देवीप्रसाद शर्मा र आमाको नाम हेमकुमारी देवी हो । वलदेवले कक्षा ५ सम्मको प्रारम्भिक शिक्षा घरमै पाएका थिए ।[१०] उनले वि.सं. २०२० सालमा पद्मोदय पव्लिक हाइस्कूलको कक्षा ६ मा भर्ना भई औपचारिक रूपमा शिक्षा प्राप्त गर्न थालेका हुन् ।[११] उनले वि.सं. २०३५ सालमा पद्मोदय पब्लिक उच्च माध्यमिक विद्यालय दाङबाट एस.एल.सी. परीक्षासमेत उत्तीर्ण गरेको पाइन्छ । महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस भरतपुर दाङमा आई.ए. तहमा अध्ययन थालेका वलदेव त्यसवर्षको मात्र परीक्षामा सामेल भई अर्को वर्षको पढाई बीचैमा छोडेर २०२७ सालमा बनारसतर्फ लागेका हुन् । आफ्ना बाबु ने.का. को राजनीतिमा सक्रिय भएको कारणले गर्दा उनमा पनि त्यसको प्रभाव परेको देखिन्छ । सानैदेखि राजनैतिक र समाजसेवा षेत्रमा संलग्न मजगैयाँ साहित्यका क्षेत्रमा पनि क्रियाशील

---

१० वलराम पन्त, 'वलदेव मजगैयाँका आख्यानात्मक कृतिहरूको अध्ययन', स्नातकोत्तर शोधपत्र (अ.प्र.), त्रि.वि., कीर्तिपुर, २०५८, पृष्ठ ८ ।

११ पूर्ववत्, पृष्ठ ९ ।

छन् । उच्चशिक्षा प्राप्त मजगैयाँलाई राजनीति र साहित्य दुवै क्षेत्रमा संलग्न हुने प्रेरणा आफ्ना नेता वि.पी. कोइरालाबाट प्राप्त भएको बुझिन्छ ।[१२] विद्यार्थीजीवनमै मजगैयाँ वि.पी. कोइरालासँग प्रभावित भएका थिए । उनले वनारसस्थित क्विन्स कलेजबाट आई.ए. को अध्ययन पूरा गरी वनारस हिन्दू विश्वविद्यालयबाट वि.ए. र एम.ए. तहसम्मको अध्ययन पूरा गरेका छन् ।[१३] मजगैयाँको आर्थिक अवस्था सन्तोषजनक देखिन्छ । दाङ जिल्लाको पुस्तैनी घर बिजौरीबाट धेरै पहिले नै बसाइ सरी सदरमुकाम घोराहीनजिकै बस्न थालेका वलदेवको हालको बसाइ काठमाडौंमा छ । विभिन्न समयमा गरी ७ वर्षसम्म भारतमा अपमानजनक निर्वासित जीवन बिताएका वलदेव २०२८ साल पुष १ गतेकै दिन राजा महेन्द्रको विरुद्धमा पम्पलेट छर्ने काम गर्दा प्रथमपटक जेल परेका हुन् । उनले २०४६ सालको प्रजातन्त्रको पुनःस्थापनापछि कृषि तथा सहकारी राज्यमन्त्री र जलस्रोतमन्त्री जस्ता गरिमामय पदमा रही काम गरिसकेका छन् ।[१४] राजनीति र साहित्यलाई सँगसँगै अगाडि बढाउन सक्ने उपन्यासकार मजगैयाँका प्रकाशित कृतिहरू यसप्रकार रहेका छन् ।

(क) नरमणि उपन्यास, २०४८ ।

(ख(कुहिरो उपन्यास, २०५१ ।

(ग) चारू उपन्यास, २०५४ ।

(घ) सङ्कलप कथा सङ्ग्रह, २०५४ ।

(ङ) वेलपत्र कविता सङ्ग्रह, २०५७ ।

(च) थोरै घाम थोरै पानी, गीति एल्वम, २०६२ ।

(छ) वि.पी. विचारविन्दु

(ज) विवशता उपन्यास, २०६२ ।

(झ) मानसी उपन्यास, २०६३ ।

१२ पूर्ववत्, पृष्ठ ९ ।

१३ पूर्ववत् ।

१४ पूर्ववत्, पृष्ठ १६ ।

३.२.१ वलदेव मजगैंयाको 'नरमणि' उपन्यासको अध्ययन

नरमणि उपन्यास २०४८ सालमा प्रकाशित भएको हो । यो उपन्यासकार वलदेव मजगैयाँको पहिलो उपन्यास हो । पृष्ठ सङ्ख्या ४४ रहेको उपन्यास नरमणि २६ अनुच्छेदमा विभक्त छ । यो उपन्यास आकार र संरचनाको हिसाबले लघु उपन्यास हो ।

यस उपन्यासको शीर्षक प्रासङ्गिक कथावस्तुमा आएका नायक र नायिकाको नामबाट राखिएको देखिन्छ । उपन्यासको विषयवस्तु सामाजिक प्रेमकथामा आधारित भएको र त्यो प्रेम रानी 'मणि' र गरीब 'नर' को भएकोले पनि उपन्यासको शीर्षक 'नरमणि' सार्थक छ ।

दन्त्यकथात्मक प्रेमकथामा आधारित यो उपन्यासको कथानक 'नेपालमा उत्तरतिरबाट दक्षिणतिर बग्ने नदीहरूमा माडीको वेग्लै स्थान छ'[ज्ञछ] भन्ने वाक्यबाट सुरु भई 'त्यस मन्दिरको स्थापना पछि फेरि कहिल्यै माडीको फाँटबाट चल्ने चिसो सिरेटोसँगसँगै देविकाको विरही स्वर सुनिएको कसैलाई थाहा छैन'[ज्ञट] भने वाक्यमा टुङ्गिएको छ । यस उपन्यासमा अतीत र वर्तमानका दुई प्रेमकथा गाँसिएका छन् । यसमा एउटा कथा मातृसत्तात्मक समुदायकी रानी मणिले गरीब देविकाको प्रेमी नर लाई खोसेर लगेको वा उसलाई प्रलोभनमा पारी राज्यसत्ता सुम्पेर आफ्नो वनाएको र त्यो पीडा सहन नसकी देविकाले आत्महत्या गर्नु परेको छ । पछि नर र मणिको सम्झनामा त्यसै स्थानमा नरमणिको मन्दिर स्थापना गरिदिएको कथावस्तु छ भने अर्को वालुवा चालेर स्वर्णकण बटुल्ने गरीबकी छोरी मालती र समाजको धनी सामन्तको छोरा बन्धुका बीचको प्रेम, त्यसको अवरोध र मिलनको कथा रहेको छ ।

माडी नदीको किनारमा बालुवा छानेर स्वर्णकण बटुल्ने पेशामा संलग्न मालती र गाउँको ठूलो मान्छे, शोषक, काजीसाहेबको छोरो वन्धुका बीच नजानिदो किसिमले बढ्दो उमेरसँगै प्रेम वस्न पुग्छ । उनीहरू एकअर्कालाई कहिल्यै नछोड्ने वाचा कसम खान्छन् । तर वन्धुका बाबुले उनीहरूको मिलनमा अवरोध खडा गर्छन् । यही प्रसङ्गमा नै वन्धुले मालतीलाई नर र मणिको प्रेमकथा सुनाउँछ । त्यहाँ एउटा मातृसत्तात्मक राज्य हुन्छ । राज्यकी प्रमुख राजमाता रानी मणि थिइन् । त्यतिबेला पनि माडीतिरमा स्वर्णकर्ण बटुल्ने

---

[१५] वलदेव मजगैया, **नरमणि**, (काठमाडौं : वाणी प्रकाशन, २०४८), पृष्ठ १ ।

[१६] पूर्ववत्, पृष्ठ ४४ ।

चलन थियो । त्यो किनारमा नर र देवीकाले एक अर्कालाई माया गर्थे, दिन प्रतिदिन उनीहरूको माया बढ्दै जान थालेको थियो । एक दिन रानी मणिले नरमाथि आँखा लगाइन् । उसलाई दरवारमा बस्न भनिन् उसले मानेन र जसरी भए पनि नरलाई पाउने विचार गरिन् त्यही क्रममा पुरुष सत्ता चाहनेहरूले नरलाई सम्झाएर बुझाएर उसलाई राजा बनाई मातृसत्तत्मकताबाट पितृसत्तात्मक बनाउँछन् । त्यही सर्तमा नै नरले मणिसँग विवाह गर्छ । आफ्नो प्रेमसँगको बिछोडको पीडा सहन नसकेर नै देविकाले आत्म हत्या गर्न पऱ्यो ।

त्यही किनारमा अर्को त्यस्तै प्रेम प्रसङ्ग छ उपन्यासमा मालती र बन्धुको । मालती गरीब छ । बन्धु धनी छ । वन्धुका बाबुले आफ्नो छोराको विवाह मालतीसँग हुन दिँदैनन् । उनले अनेक अवरोध खडा गर्छन् । जसको कारणले मालतीका बुबा कप्तानले र स्वयं वन्धुले वन्धु र मालतीको आत्महत्याको नाटक गर्छन् । छोरा नभेटिएपछि वन्धुका बाबु चिन्तित हुन्छन् र वरु मालतीलाई बुहारी बनाएको भए यस्तो स्थिति आउने थिएन भनी पछुतो मानेपछि उनीहरू आउँछन् र उनीहरूको विवाह हुन्छ । उनीहरूले देवीको नाममा त्यसै नदी किनारमा एउटा मन्दिर बनाउँछन् । यस उपन्यासको कथावस्तु यही हो । यस उपन्यासमा रहेका पात्रहरूमा नर दन्त्यकथाको नायक हो । जो देवीकासँगको प्रणयमा बाँधिएको हुन्छ । तर रानी मणिको नजरमा परी धन, दौलत राज्य पाउनको लागि देवकीलाई छाडी माणिसँग विवाह गर्न पुग्छ । यो कार्य गर्न ऊ आफू भन्दा पनि अन्य व्यक्तिहरूले उसलाई उचालेका हुन्छन् । पुरुषसत्ता र स्वार्थका लागि नरले आफ्नी प्रेमिका छोड्छ । ऊ आफ्नो अडिग निर्णय नभएको पुरुष हो । त्यही कारणले देवीकाले आत्महत्या गर्छे ।

मातृसत्तात्मक राज्यकी रानी मणि एक नारीसत्तासँग प्रेम साट्ने नारीपात्र हुन् । उनले आफ्नो कामान्धताका लागि सिङ्गो नारी सत्तालाई दाउमा लगाएकी मात्र छैनन् त्यसलाई त्यागेर पुरुषसत्तालाई आत्मसात गरेकी छिन् । उनी कामवासनामा अन्धो भएको कारणले सिङ्गो नारी जातिको उपहास गरेकी छिन् ।

दिनवन्धु उपन्यासको वर्तमान प्रेमकथाको नायक हो । ऊ गरीब मालतीसँग प्रणयमा बाँधिएको छ । ऊ समाजको ठूलो भनाउँदो, शोषकको छोरो हो । ऊ एउटा असल र आदर्श पात्रको रूपमा आएको छ । उसलाई आफ्नो बाबुको गरीब ठग्ने काम चित्त बुझ्दैन । आफ्नो रवाफ देखाएर गरीब ठग्ने काम ऊ गर्दैन । आफ्नो प्रेमलाई सफल पार्न ऊ आफ्नो परिवारमा सङ्घर्ष गर्छ । आफ्नो बाबुको मन पगाल्न नसकेपछि ऊ आत्महत्याको नाटक

गर्न विवश हुन्छ । त्यही नाटकको कारणले उसले आफ्नी प्रेमिकालाई पाउँछ । उनीहरूको मिलन हुन्छ ।

ब्रिटिस गोर्खाका रिटायर क्याप्टेनकी छोरी मालती जातले वन्धुभन्दा तल्लो जातकी हुन्छे । ऊ एक सरल, सुशील र आदर्श प्रेमिकाको भूमिकामा उपन्यासमा देखिएकी छ । माडीको किनारमा बालुवा चालेर स्वर्णकण बटुल्ने गरीब वर्गकी छोरीका रूपमा ऊ देखा परेकी छ । यस उपन्यासमा मालती एक सत् गतिशील र आदर्श नारीपात्र हो ।

यी बाहेक यस उपन्यासमा आएका अन्य पात्रहरूमा काजीसाहेब, क्याप्टेन, देवीका, गिठे, वन्धुकी आमा गाउँलेहरू आदि रहेका छन् ।

प्रस्तुत उपन्यास 'नरमणि' ग्रामीण परिवेशको चित्रण गरिएको छ । माडी नदीको किनारमा वालुवा चालेर स्वर्णकण निकाल्ने गरिब गाउँलेहरूको यथार्थ चित्रण यसमा गरिएको छ । यस उपन्यासमा माडीको किनारमा रहेको नरमणिको मन्दिरसँग सम्बद्ध दन्त्यकथालाई कथानकीय मिथकका रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

यस उपन्यासमा प्रयोग भएको भाषा सरल, सरस र बोधगम्य छ । पात्रअनुकूलको भाषाको प्रयोग गरी उपन्यासकारले उपन्यासको भाषाशैली आलङ्कारिक र प्रतीकात्मक समेत बनाएका छन् । मिथकीय बिम्बको प्रयोग तथा उखान-टुक्का आदिको प्रयोगसमेत उपन्यासमा भएको छ । तृतीयपुरुष तथा प्रथमपुरुष दृष्टिविन्दुको मिश्रित प्रयोग यस उपन्यासमा गरिएको छ ।

समाजमा शक्तिसम्पन्न वर्गका मान्छेले गरीब र तल्लो वर्गका व्यक्तिहरूको भावना र उनीहरूको जीवनसँग खेलवाड गर्दा हुने दुर्घटनाको यथार्थ चित्रण प्रस्तुत उपन्यासमा गरिएको छ । व्यक्तिगत स्वार्थ र लालचामा फस्दा त्यसले ठूलो सङ्ख्यामा रहेको वर्गको अहित गर्छ भन्ने कुरा देखाउनु र अरूको मनोभावना बुझेर काम गर्नुपर्छ भन्ने शिक्षा दिनु नै यसको उद्देश्य रहेको छ ।

३.२.२ वलदेव मजगैयाँको 'कुहिरो' उपन्यासको अध्ययन

विक्रम सम्वत् २०५१ सालमा साझा प्रकाशनबाट प्रकाशित वलदेव मजगैयाँको कुहिरो उपन्यास ७९ पृष्ठको रहेको छ । चार परिच्छेदमा विभक्त यस उपन्यासको कथानक

विशुद्ध राजनीतिक, विषयवस्तुसँग सम्बन्धित छ । आयामको हिसावले यस उपन्यासलाई पनि लघु उपन्यासको रूपमा लिन सकिन्छ ।

उपन्यास कुहिरोले तीसवर्षे पञ्चायती तानाशाही शासनको विरुद्ध नेपाली नेताहरूले गरेको महान् वलिदान र त्यस क्रममा उनीहरूले भोल्नुपरेका कठिनाइहरूलाई विषयवस्तु बनाएको छ । देशमा प्रजातन्त्रको स्थापना पछि पनि गन्तव्य विहीन अवस्थामा रहेको नेपालको राजनैतिक तरलता र उतारचढावलाई यस उपन्यासले मार्मिक ढङ्गले प्रस्तुत गरेको छ । यस उपन्यासको शीर्षक पनि प्रतीकात्मक रूपमा आएको छ । जसरी कुहिरोले सूर्यको पारिलो घामका किरणहरूलाई छेकेर अन्योलको स्थिति सिर्जना गर्छ त्यसरी नै राजनैतिक परिवशेमा देखिएको कुहिरोरूपी अन्योलले प्रजातन्त्र खतरामा पर्न सक्छ भन्ने अर्थमा उपन्यासको शीर्षक 'कुहिरो' सार्थक छ ।

यस उपन्यासको कथानक 'नगिचै सिसाको गिलासमा पानी राखिएको छ' [१७] भन्ने वाक्यबाट सुरु भई 'जब कुहिरोका ओसहरू समयको प्रभावबाट सुकेर जानेछन् अनि असमञ्जस्य र अन्योलको अवस्था समापन हुनेछ'[१८] भन्ने वाक्यमा टुङ्गिएको छ । यस बीचमा अनिलको राजनैतिक जीवनका उचारचढाव रजनीसँगको उसको प्रेम थापा, मने, जुनेली, रणबहादुर आदिका कथाहरूको सम्फनाका रूपमा अनिलले आफ्ना सहयोगीलाई पञ्चायती व्यवस्थाका विरुद्धमा आफूले गरेको सङ्घर्षको कथा सुनाएर पूर्वदीप्ति शैलीमा कथानक अगाडि बढेको छ । 'कुहिरो' उपन्यासको कथावस्तु विशुद्ध राजनैतिक विषयवस्तुसँग सम्वन्धित छ । यसमा राजनैतिक गतिविधिमा संलग्न भई भूमिगत जीवन बिताउने युवक अनिल र पेशारत शिक्षिका रजनीका बीचको आकर्षण पछि गएर प्रेममा परिणत भई विवाहमा गई टुङ्गिएको छ । यस उपन्यासमा ग्रामीण भेगका जनताहरूको आर्थिक अवस्था, उनीहरूको दिनचर्या र उनीहरूको दयनीय स्थितिको चित्रण गरिएको छ । कमजोर आर्थिक अवस्थाका कारणले गाउँले जनताहरू शिक्षा, स्वास्थ्य, सञ्चार आदिबाट वञ्चित छन् । ग्रामीण परिवेशको चित्रण गरिएको यस उपन्यासमा आर्थिक, सामाजिक साँस्कृतिक विकृति र विसङ्गतिको चर्चा गरी त्यसमाथि तिखो व्यङ्ग्य तथा आक्रोश व्यक्त गरिएको छ । सामन्तवादी राजनैतिक व्यवस्था, शोषण, दमन र थिचोमिचोका विरुद्ध सङ्घर्ष गरी उज्ज्वल, समुन्नत र समतामूलक स्वतन्त्र प्रजातान्त्रिक समाजको स्थापना गर्नु यस उपन्यासको प्रमुख

---

[१७] वलदेव मजगैयाँ, **कुहिरो,** (काठमाडौं : साफा प्रकाशन २०५१), पृष्ठ १ ।

[१८] पूर्ववत्, पृष्ठ ७९ ।

उद्देश्य देखिन्छ । अनिल प्रहरीको गिरफ्तारीबाट वच्नको लागि नेपाल छाड्ने बाटोखर्चको लागि आफन्तहरूको घर चहार्छ । उसलाई कसैले पनि सहयोग गर्दैनन् । यसमा उपन्यासकारले राजनैतिक उद्देश्यमा लागेका मान्छेहरूले भोग्नुपर्ने दु:ख कष्टहरूको यथार्थ चित्रण गरेका छन् । दुश्मनहरूले उनीहरूलाई कसरी फसाउन योजना बनाउँछन्, कसरी उनीहरूले गाउँलेहरूलाई सताउँछन् र नेपाली चेलीहरूलाई कसरी वेश्यालयहरूमा पुऱ्याउँछन् भन्ने कुराको पनि चित्रण गरिएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यास कुहिरोको कथानक विभिन्न उपकथा र विविध स-साना सन्दर्भहरू मिलेर उनिएको छ । यी सबै उपकथाहरू अनिलकै कथाका सहायक कथाका रूपमा आएका छन् ।

प्रस्तुत उपन्यासमा आएका पात्रहरूमा अनिल र रजनी मुख्य भूमिकामा देखिएका छन् । अनिल उपन्यासको नायक हो । ऊ पञ्चायती तानाशाही शासनका विरुद्ध निमुखा गरीब दु:खीहरूलाई सङ्गठित गर्दै वर्गीय लडाइँको नेतृत्व गर्ने जननायक हो । देशमा प्रजातन्त्रस्थापनागर्नको लागि अनेक यातनाहरू सहँदै प्रतिकूल परिस्थितिको सामना गर्दै अगाडि बढ्ने नेतृत्व गर्ने जननायक, क्रान्तियोद्धा हो । उपन्यासकारको जीवनमा घटेका यथार्थ घटनाहरूको चित्रण गर्दै उपन्यासकार स्वयं अनिलको रूपमा उपन्यासमा स्थापित भएका छन् । आफू पञ्चायतीकालमा प्रजातन्त्रको सेनानी भएर अगाडि बढ्दै जाँदा सरकारी खैरेहरूले पशुवत् व्यवहार गरेको घटना र तानाशाहका फौजहरूबाट आफूले खेप्नुपरको अपमानजनक व्यवहार दानवीय यातनाहरू सबै उपन्यासकारका जीवनका वास्तविक भोगाइहरू हुन् । नेपाली आमाका महान् छोराहरू जनताको मुक्तिको सपना मनभरि सजाएर अगाडि बढ्ने क्रममा आफन्तहरूबाट तिरस्कृत हुनुपरेको वास्तविकताको चित्रण यहाँ अनिलका माध्यमबाट गरिएको छ । ऊ एक आदर्श पात्र हो । ऊ भन्छ- 'आजको हाम्रो मुख्य दुस्मन कुनै पार्टीविशेष होइन, व्यक्तिविशेष पनि होइन, हाम्रौ मुख्य दुस्मन हाम्रो सामन्ती समाज र त्यसले उत्पन्न गरेको तीसवर्षे कुप्रवृत्ति र कुसंस्कार हुन् ।"[१९] यस भनाइबाट पनि ऊ व्यक्तिगत र पार्टीगत स्वार्थभन्दा माथि उठेर देश र जनताको लागि चिन्तित छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । यसरी अनिल सिङ्गो उपन्यासभरि आदिदेखि अन्त्यसम्म कहिले जेलमा वन्दी साथीसँग, कहिले छद्म नामले गाउँलेहरूसँग, कहिले जङ्गलमा, कहिले शिक्षकको

[१९] पूर्ववत्, पृष्ठ ७४ ।

रूपमा निरन्तर देशको मुक्तिको सपनालाई मनभरि साचेर विद्रोहको गीत गुनगुनाउने उपन्यासको नायक हो । ऊ उपन्यासमा धैर्यवान्, शालीन र सहनशील सत्पात्रका रूपमा अत्यन्त सकारात्मक र सफल रहेको देखिन्छ ।

रजनी 'कुहिरो' उपन्यासकी प्रमुख नारीपात्र साथै नायिका हो । नेपालको कुनै पहाडी गाउँमा शिक्षिकाको रूपमा काम गरिरहेकी रजनी संघर्षको समयमा पुलिसबाट भागेर आएको छद्म नामधारी रामबाबु (अनिल) सँग भेट भएपछि प्रेममा परेकी छ । ऊ एक असल नारी चरित्र हो, जो शिक्षिकाको काम गर्छे । अनिलसँगको सम्पर्कपछि उसले अनिललाई सहयोग गर्छे । गाउँले जनताहरूलाई सङ्गठित गर्ने काममा पनि ऊ पछि पर्दिन । ऊ एक असल शिक्षिका असल नारी र असल प्रेमिका पनि हो । उसले अनिललाई कति माया गर्छे भन्ने कुरा उसले व्यक्त गरेको- "तिमी सरकारी कैदबाट वाँच्न सकिहालौला । एकदिन छुटकारा पनि पाइहालौला । तर तिमी मेरो जन्मकैदी हौ । म तिमीलाई छुटकारा दिने छैन" ।[२०] भन्ने भनाइबाट पनि स्पष्ट हुन्छ । यसरी रजनी नारीमा हुनुपर्ने सम्पूर्ण गुणले युक्त, शिक्षित, कर्तव्यनिष्ठ अनुशासित सिङ्गो नेपाली नारीको प्रतिनिधि पात्र हो । रजनी उपन्यासको मध्य भागबाट देखा परेर उपन्यासको अन्त्यसम्म सशक्त र महत्वपूर्ण भूमिकामा देखा परेकी सत् नारीपात्र हो ।

जुनेली फटाहाको जालमा परी जीवनको फक्रदो अवस्थामा आफ्ना अनगिन्ती इच्छाहरूलाई खरानी बनाएर वेश्यालयमा जीवन बिताउन विवश ग्रामीण नेपाली चेलीकी प्रतिनिधि पात्र हो ऊ निम्नवर्गीय, गतिशील, सत्पात्रको रूपमा नेपाली समाजमा परम्परादेखि नै थिचोमिचो र दमनमा परेका लाखौलाख शोषित पीडित नारीहरूको प्रतिनिधि पात्र हो । त्यस्तै रणबहादुर यस उपन्यासको प्रमुख पुरुष खलपात्र हो । वनका काठ जडीबुटीदेखि लिएर दुर्लभ जङ्गली जनावरका छाला हाड तथा पुराना बहुमूल्य सांस्कृतिक धरोहर मानिएका मूर्तिहरू बेचेर देश खोक्रो पार्ने असत् पात्र हो । त्यति मात्र नभएर ऊ आफ्नै गाउँका चेलीबेटीहरूलाई अनेक प्रलोभनमा पारी उनीहरूलाई वेश्यालयमा बेच्नेसम्मको काम पनि कुनै हिचकिचाहटविना गर्छ । जाली तमसुक गरेर गरीबलाई ठग्ने रणवहादुर सामाजिक अपराधी हो । अनिलको जासुसी गरेर उसलाई सधै सधैंको लागि

---

[२०] पूर्ववत्, पृष्ठ ४९ ।

जेलमा सडाउने योजना बनाउने षडयन्त्रकारी हो - रणबहादुर । सामन्ती व्यवस्था र त्यसको मतियारको रूपमा आएको रणवहादुर वर्गीय, खल तथा असत् पात्र हो ।

त्यस्तै अन्धकारहरूमा वीरु नायकको सहयोगी पात्रको रूपमा आएको छ । जमादार हिक्मतबहादुर, मने, थापाजी, धने, समाजमा सकारात्मक भूमिका भएका पात्र हुन् भने दले, पुलिस, गुरूप्रसाद, काका, दाइ, जीतबहादुर आदि उपन्यासको खलनायक रणवहादुर जस्ता व्यक्तिका पृष्ठपोषक हुन् । त्यस्तै उपन्यासमा खैरे कुकुर, भालु, बाघ जस्ता मानवेतर पात्र पनि आएका छन् ।

पञ्चायतकालको उत्तरार्ध र बहुदलीय व्यवस्थाको पहिलो ५ वर्षको विषयवस्तु र त्यति बेलाको राजनैतिक परिवेश उपन्यासमा कैद गरिएको छ । यसमा कुनै अशिक्षित ग्रामीण परिवेशको चित्रण गरिएको छ । स्थानका आधारमा यस उपन्यासलाई सार्वस्थानिक उपन्यास भन्न सकिन्छ । मूलतः त्यति बेलाको राजनैतिक, शैक्षिक, सामाजिक, ग्रामीण परिवेशलाई उपन्यासको परिवेश बनाइएको छ ।

यस उपन्यासमा प्रयोग भएको भाषा र शैली सरल, सहज र पात्र अनुकूल नै छ । उपन्यासमा गहन राजनैतिक चिन्तनको प्रयोग भएको छ । कतिपय ठाउँका ग्रामीण बोलचालको भाषाका शब्दको प्रयोग भएको उपन्यास 'कुहिरो' मा पूर्वदीप्ति शैलीको प्रयोग भएको छ । ठाउँठाउँमा प्रयोग भएका संवाद, कविता, भाषण आदिले उपन्यासलाई थप रोचकता प्रदान गरेका छन् । राजनैतिक विषयवस्तुमा तयार गरिएको उपन्यास 'कुहिरो' यथार्थवादी उपन्यास हो । यसमा तृतीयपुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको छ ।

राष्ट्रिय स्तरमा देखापरेको राजनैतिक अस्थिरता, अन्याय अत्याचार, शोषण, दमन, दण्डहीनता, पद र ओहदाको दुरूपयोग जस्ता कुराहरूको अन्त्य गरी समुन्नत मुलुकको निर्माण गर्नु यसको उद्देश्य रहेको छ । कुहिरो क्षणिक हुन्छ पुषमाघमा लागे पनि चैत्र वैशाखको घाममा कुहिरो फाटनै पर्छ भन्ने आशावादी सोचको विकास गर्ने पनि यसको उद्देश्य हो । रणवहादुरजस्ता असामाजिक तत्वहरूलाई नाङ्गेझार पारेर चिसा छिडीहरूमा नथुन्दा सम्म देशका चेलीबेटीहरू रगतको आँसु बगाएर विदेशका वेश्यालयहरूमा सड्नुपर्छ । त्यसैले सबै तह र तप्काबाट यसको लागि पहल हुनुपर्छ र एउटा स्वच्छ शान्त समतामूलक समुन्नत राष्ट्रको निर्माण गर्नुपर्छ भन्ने पनि यसको उद्देश्य रहेको छ ।

३.२.३ बलदेव मजगैयाको ‘चारू” उपन्यासको अध्ययन

उपन्यासकार बलदेव मजगैयाँको तेस्रो उपन्यास हो ‘चारू’ । वि.सं. २०५४ सालमा उनकी धर्मपत्नी सावित्री शर्माले प्रकाशन गरेको उपन्यास चारू तेऱ्ह परिच्छेद र ५४ पृष्ठमा संरचित छ । उनका नरमणि र कुहिरो जस्तै यो उपन्यास पनि लघु उपन्यासको रूपमा रहेको छ । नारी र पुरुषका बीचको सम्बन्धमा दार्शनिक चिन्तन मनन प्रस्तुत गर्ने अभिप्रायबाट लेखिएको ‘चारू’ उपन्यास मनोवैज्ञानिक दार्शनिक विषयको औपचारिक कृति हो ।[२१]

“हिजो भन्दा आज गौतमको आँगनमा गाउँलेहरूको झनै ठूलो भिड जम्मा भएको थियो”[२२] भन्ने वाक्यबाट उपन्यासको थालनी भएको छ । सन्यासिनी चारू र गौतमको संवादबाट कथानक अघि बढेको छ । यसमा नरनारीको नैसर्गिक आकर्षण र उनीहरूका बीचका विविध सम्बन्धहरूका विषय दार्शनिक तवरले गरिएको व्याख्यान र त्यसबाट प्राप्त संयोगात्मक प्रेम नै यस उपन्यासको कथानक हो । उपन्यासको नायक शङ्कर ६ वटा दिदी पछि पुत्रेष्टि यज्ञबाट जन्मिएको एकमात्र छोरो हो । उसको जन्मले सबैमा खुसि छाउँछ । तर आमावावुले भाइलाई बढी माया गरेको देखेर उसका दिदीहरूमा ईर्ष्या बढ्छ । ऊ दिदीहरूबाट सताइन्छ ऊ दिदीहरूका कर्तुतका कारण बाबु र दिदीबाट समेत ताडित हुन्छ जसको कारणले उसमा नारीप्रति घृणा र कुण्ठाले जरो गाड्छ । ऊ घरबाट निस्कन्छ र जोगी बन्छ । ऊ नारीहरूलाई नभेट्ने बाबाका रूपमा प्रसिद्ध हुन्छ । उसकी वाल्यकालकी साथी पारुले दर्शनशास्त्रमा उच्च शिक्षा पूरा गरी वैराग्यका विषयमा खोज अनुसन्धान गर्न थाल्छे र अचानक एकदिन बाबाकहाँ पुग्छे । उसले ती बाबा आफ्नो बाल्यकालको साथी शङ्कर भएको थाहा पाउँछे र उससँग कैयौं दिनसम्म शास्त्रार्थ गरेपछि आफ्नो सन्यासिनीको छद्म रूपलाई त्याग गरी शङ्करलाई घर फर्काउन सफल भएकी छ । प्रेमिका एक्लैको प्रयासबाट संयोगान्त हुन पुगेको प्रस्तुत उपन्यासमा नर र नारीको सम्बन्धलाई लिएर गम्भीर शास्त्रार्थ प्रस्तुत गरिएको छ । नारीलाई हेर्ने योगी र भोगी दुवै दृष्टि एकाङ्गी र दोषपूर्ण भन्दै नारी व्यक्तित्वलाई निकै माथि उठाउन खोजिएको छ भन्ने डा. केशवप्रसाद

---

[२१] केशवप्रसाद उपाध्याय, “वलदेव मजगैयाँको उपन्यासकारिता”, *खसानी* (वर्ष १, अंक १, काठमाडौं, मध्यपश्चिमाञ्चल साहित्य परिषद् असोज २०५६ । पृष्ठ ६० ।

[२२] वलदेव मजगैयाँ , **rf¿**, सावित्री शर्मा, काठमाडौं, २०५४, पृष्ठ १ ।

उपाध्यायको भनाइ युक्तिसङ्गत नै देखापर्दछ ।[२३] यसरी यस उपन्यासको कथानक नेपाली समाज र हिन्दू परम्पराको सामाजिक यथार्थलाई प्रस्तुत गर्न अत्यन्त सफल देखापर्दछ ।

उपन्यासभित्र कुनै विशेषता बुझाउन व्यवस्थित रूपले प्रयोग गरिने मानव वा मानवेतर प्राणीलाई पात्र वा चरित्र भनिन्छ ।[२४] यस उपन्यासमा थोरै पात्रहरूको प्रयोग भएको छ । यस उपन्यासका नायक नायिकाका रूपमा शङ्कर र चारू आएका छन् ।

शङ्कर 'चारू' उपन्यासको नायक हो । आफ्नो सहोदर दिदीहरूबाट लाञ्छित तथा पीडित उसको जीवन हिन्दूधर्मका साधु सन्यासीहरूको प्रतिविम्व हो । चारूको सत्प्रयासबाट नारीलाई घृणा गर्ने शङ्करको विचार परिवर्तन हुँदै गएको छ । आफ्ना बुबाको मृत्यु र आमाको अन्त्यावस्थाको खबर पाएपछि करुणार्द्र बनेको उसको हृदय नारी-पुरुष समानताका पक्षमा उभिन पुगेको छ । जसको कारण उपन्यास संयोगान्त प्रेमकथामा टुङ्गिएको छ ।

चारू यस उपन्यासकी नायिका हो । आफ्नो शोधको क्रममा आफ्नो बाल्यसखा शङ्कर शङ्करबाबा बनेको थाहा भएपछि उसले शङ्करलाई घर फर्काउन आफू पनि एउटी सन्यासिनी बनेर जान्छे । स्त्रीजातिसँग घृणा गर्ने शङ्करलाई भेट्न नपाए आफू मर्ने भनेपछि पारुले चारु सन्यासिनी बनि शङ्करलाई भेट्छे । उससँग नारी घृणाको बारेमा सोध्दै उसले सबै नारी एकै नहुने कुरा गर्छे । शङ्करको वास्तविक कहानी सुनेपछि उसले आँसु झर्छे । चारू वास्तवमा एक विदुषी र सहिष्णु अनि ममतामयी नेपाली शिक्षित नारीहरूकी प्रतिनिधि पात्र हो । उसका विचारमा नारी पुरुषको पतनको कारण होइन, अपितु नारी-पुरुष एक अर्काका पूरक हुन् ।[२५] यसरी पारु (चारू) ले आफ्नो शिक्षा, माया र बुद्धिको प्रयोग गरेर सन्यासी शङ्करलाई घर फर्काउन सफल हुन्छे । पारु र शङ्करको मिलन गराएर उपन्यासकारले प्रतीकात्मक अर्थ देखाएका छन् ।

यीबाहेकका अन्य पत्रहरूमा महेश, गौतम, वैद्य, दिदीहरू, आमाबाबु गाउँलेहरू आदि रहेका छन् ।

प्रस्तुत उपन्यासमा घरको समस्या समाधान गर्न नसकेर सजिलो बाटो अपनाई साधु र बाबा कहलाउने प्रवृत्ति प्रति व्यङ्ग्य गर्दै ग्रामीण परिवेशकै चित्रण गरिएको छ । यस

---

[२३] केशवप्रसाद उपाध्याय, पूर्ववत्, पृष्ठ ६० ।

[२४] कृष्णहरि वराल र नेत्र एटम, **pkGof; l;4fGt / g]kfnL pkGof;,** दो.सं. साझा प्रकाशन, २०५६, पृ. ३० ।

[२५] वलदेव मजगैयाँ, **rf?,** पृष्ठ ४७ ।

उपन्यासमा मठ-मन्दिर कुटी आदिमा वितेका जीवनको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । यसको परिवेश सिङ्गो नेपाल देश रहेको छ ।

उपन्यास 'चारू' को भाषा सहज र वोधगम्य हुँदाहुँदै पनि दार्शनिक र शास्त्रार्थ शैलीमा संरचित छ । यसको भाषाशैली- उच्चस्तरको रहेको छ । यसमा बहुल अर्थ भएका मार्मिक शब्द र वाक्यको प्रयोग भएको छ । विषयवस्तु र पात्र अनुकूलको भाषाको प्रयोग गरिएको प्रस्तुत उपन्यासमा प्रथमपुरुष तथा तृतीयपुरुष दृष्टिविन्दु रहेको छ ।

नारी र पुरुष दुवै एक अर्काको लागि परिपूरक हुन् । एकविना अर्काको जीवन पूरा हुन सक्दैन भन्ने कुरा देखाउँदै, सांसरिक मोहबाट मुक्ति पाउन समस्यासमाधानको बाटो नखोजेर त्यहाँबाट उम्कन खोज्ने, सन्यासी बाबा हुने प्रवृत्तिप्रति व्यङ्ग्य गर्नु यसको उद्देश्य रहेको छ । सामाजिक धार्मिक अन्धविश्वास र पारम्परिक कुप्रथाका विरुद्धमा यो उपन्यास बोलेको छ भने त्यस उपन्यासको उद्देश्य नर र नारीबीचको सम्बन्धमा दार्शनिक चिन्तन मनन प्रस्तुत गर्नु रहेको छ ।

३.२.४ उपन्यासकार बलदेव मजगैयाँको 'विवशता' उपन्यासको अध्ययन

विवशता उपन्यास उपन्यासकार बलदेव मजगैयाँको २०६२ सालमा साझा प्रकाशनबाट प्रकाशन भएको हो । १०१ पृष्ठमा संरचित प्रस्तुत उपन्यासमा मानव जीवनका अनेकन मोडहरूमा जिन्दगीका आरोह अवरोहहरूलाई आशा र निराशाहरूका जंघार तरेर निश्चित यात्रा तय गर्नुपर्ने कुरालाई यथार्थ ढंगले चित्रण गरिएको छ । उपन्यासकारले उपन्यास विवशतामा । यो उपन्यास कुतूहलताले भरिपूर्ण रोचक र सशक्त छ ।

प्रेममूलक सामाजिक यथार्थवादी विषयवस्तुमा उनिएको प्रस्तुत उपन्यास हाम्रो जीवनमा दिनानुदिन घट्ने घटनाहरूको यथार्थ वर्णन हो । उपन्यासमा कल्पनाको मृत्युपछि आफूले राधासँग करकापमा परि विवाह गरेपनि छुट्टै बस्न श्याम विवश छ । श्रीमान्ले आफूलाई छुँदासम्म नछोएपछि आफ्नो प्रेमिलाई सम्झेर उसको यादमा जीवन काट्न र पछि कृष्ण आएपछि उससँग आफ्नो सम्बन्ध बढाउन राधा विवश छ । शारीरिक सम्पर्कको कारणले दोजीया भएकी विपनालाई भगाउन रामु विवश छ । रामुको अत्तोपत्तो नभएपछि आर्थिक समस्या र दुष्टको गिद्धदृष्टिबाट बच्न मेजरसँग आश्रय लिन विपना विवश छ । मेजर्नीको मृत्युसँगै अनेकन कुरा सुनिन थालेपछि अन्यत्र ठोकर खानुभन्दा यिनै बूढासँग

विवाह गरेर सुरक्षित हुन्छ भनी फेरि पनि मेजरसित विवाह गर्न विपना विवश छ । कथाअनुरूप नामाङ्कन गरिएको यस उपन्यासको शीर्षक 'विवशता' कथानकको आधारमा साभिप्राय, सामञ्जस्यमूलक र सार्थक छ ।[२८]

"आफूले मन पराएकी बुहारी भित्राएपछि श्यामभक्तकी आमाको भुईमा खुट्टा थिएनन् ।[२७] भन्ने वाक्यबाट सुरु भएको विवशता उपन्यासको कथावस्तु "राधा र कृष्णको हात अझै पनि शयमको दुवै हातले कसिएका थिए"[२८] भन्ने वाक्यका साथ समाप्त भएको छ । उपन्यासकार मजगैयाँका अन्य उपन्यासका तुलनामा यो उपन्यास आयामका दृष्टिले केही ठूलो छ । यसको विषयवस्तु नेपाली ग्रमीण सामाजिक यथार्थवादी सेरोफेरोमा घुमेको छ ।

श्याम र कल्पनाको विवाहप्रसंगबाट थालनी भएको कथानक तल्लाघरेमाइलाको गिद्धेदृष्टि र श्यामभक्तका बाबुको धनको घमण्डको कारणले श्याम र कल्पनाको विवाहको कुरा थाति रहेको भन्ने पूर्वदीप्ति शैलीमा चर्चा गरिएको छ । श्याम र कल्पनाको विवाह हुन्छ । सबै खुसी हुन्छन् । उनीहरूको खुसी सहन देख्न तल्लाघरे महिलालाई ज्यादै दुःख भएको हुन्छ । आफ्नो जड्याहा छोरासँग कल्पनाको विहे गरिदिन नपाएर उसले षडयन्त्रका तानावाना बुन्छ । श्यामकी छोरी जन्मिन्छे । उसको नाम विपना राख्छन् । श्यामकी आमाको मृत्यु हुन्छ । कल्पनाको दमको औषधि तल्लाघरेले मान्छे लगाएर चोर्न लगाउँछ । जसको कारणले कल्पनाको मृत्यु हुन्छ । कल्पनाका मृत्युको कारण श्याम र विपना विरक्तिन्छन् । कल्पनाको मृत्युपछि तल्लाघरेले श्यामलाई रक्सी पिउन सिकाउँछ साथै गोपालकी छोरी राधासँग श्यामको विहे गर्ने चाँजोपाँजो मिलाउँछ । राधा कृष्णलाई माया गर्छे । त्यसैले श्यामसँग विवाह नगर्ने कुरा गर्छे तर गोपालले वाध्यात्मक स्थितिको सिर्जना गर्छ र राधा र श्यामको विवाह गराउँछ । राधा र श्यामको विवाह त हुन्छ तर श्यामले राधालाई हेर्दा पनि हेर्दैन । आफ्नो स्वार्थ र अहंकारको रापमा तल्लाघरे महिलाले श्यामको जिन्दगी तहसनहस पार्न पुग्छ । केवल बदलाको लागि र श्यामसँग वन्धकी रहेको आफ्नो लालपूर्जा झिक्नको लागि । श्यामको हालत र राधाको जीवनको वारेमा थाहा पाएपछि गोपाल पश्चातापमा पर्छ । तल्लाघरे तमसुक लिन राधालाई भेट्छ र उसले गरेको षडयन्त्रको वारेमा जानकारी

---

[२६] वलदेव मजगैयाँ, **ljjztf,** (काठमाडौंः साझा प्रकाशन, विवशताभित्रको विवशता, डा. खगेन्द्र लुइटेल २०६२ ।)

[२७] पूर्ववत् पृष्ठ १ ।

[२८] पूर्ववत्, पृष्ठ १०१ ।

गराउँछ । यो थाहा पाएर राधाले उसलाई घृणा गर्छे । राधाले सबै कुरा थाहा पाएपछि ऊ तर्सिन्छ । त्यसपछि भौतारिँदै हिड्ने क्रममा ऊ भिरबाट खसेर मर्छ । अर्काको जीवन बर्बाद गर्न तानाबाना बुन्ने मान्छेको कहिल्यै भलो हुँदैन भन्ने कुरा यहाँ उपन्यासकारले देखाएका छन् । श्यामको हालत दिन प्रतिदिन बर्बाद हुँदै जान्छ । यो देखेर राधाले सोच्छे- “एउटा नपुंसक जस्तै पतिको लागि मर्यादा र लोकलाजको नाममा चुपचाप सहेर सारा जीवन बिताउनुपर्ने कस्तो वाध्यता ?”[२९] यसरी उसले बाध्यात्मक स्थितिमा गरिएको विवाहको कारणले दुःखमा जीवन बिताउँदै आफ्नी प्रेमी कृष्णको झझल्को देख्न थाल्छे । उसभित्र रहेको कामवासनाका कुण्ठित पीडालाई पोख्ने नाउँमा ऊ कृष्णको कल्पना गर्छे । कृष्णले भागेर जाऊँ भने पनि ऊ समाजको बन्धनले गर्दा भागेर जान सक्दैने । उसले आफ्ना बाबुलाई जवाफ दिन्छे । साथै काम गर्ने मान्छेको रूपमा कृष्णलाई भिœयाउँछे । कृष्ण र राधाको सम्बन्ध देखेर विपनाले पनि रामसँगै यौन सम्पर्क राख्न थाल्छे । यही क्रममा ऊ दोजीया हुन्छे । यसरी उपन्यासले एउटाको कमजोरीको कारण कसरी सिङ्गो परिवार बर्बाद हुन्छ भन्ने कुरा देखाएको छ । आर्थिक विपन्नताका कारणले विपनाले आफ्ना बच्चा बचाउन सक्दैने । जग्गा विक्री गर्न भनेर हिँडेको रामु नफर्केपछि विपना त्यहाँबाट भागेर मेजर मनबहादुरको घरमा आश्रय लिन पुग्छे । यसरी कथानकमा ज्यादै विवशताको चित्रण गरिएको छ । प्रत्येक पाइलामा यस उपन्यासका पात्रहरू जीवनमा आएको विवशताको गोरेटोमा आफूलाई हिडाउन विवश छन् । मेजर्नीको मृत्युपछि आफ्नो बाजेसमानको मान्छेसँग विवाह गर्नुपर्ने विपनाको अर्को विवशता हो भने समयमा फर्केर आउन नसक्नु रामुको विवशता हो । अन्त्यमा कल्पनाको यादको सहारामा बाँचेको श्यामले राधा र कृष्णको मिलन गराइदिएर संसारबाट बिदा लिन्छ ।

यसरी प्रस्तुत उपन्यासको कथानक श्याम र कल्पनाको अल्पकालीन सुखद दाम्पत्य जीवनबाट सुरु भएर श्याम र कल्पनाको बिछोड, श्याम र राधाको नारकीय जीवन, कृष्ण र राधाको दुःखदायी जीवन, कृष्ण र राधाको सुखमय जीवन, रामु र विपनाको सुखद दाम्पत्य जीवन, मनवहादुर र विपनाको तुलनात्मक सुखद दाम्पत्य जीवनहुँदै श्यामको मृत्युसँगै कथानकको अन्त्य भएको छ ।[३०] यी घटनाक्रमहरूमा विभिन्न किसिमका वाध्यात्मक स्थितिहरूले विवशताको परिवेश सिर्जना गरेका छन् । जो कथानकको प्रमुख पक्ष हो ।

---

[२९] पूर्ववत् , पृष्ठ ६३ ।

[३०] पूर्ववत्, “विवशताभित्रको विवशता”, डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल ।

प्रेममूलक सामाजिक यथार्थवादी विषयवस्तुमा आधारित उपन्यास दिनदिन हाम्रो परिवेशमा घटिरहेका वा घट्न सक्ने सम्भावित घटनाहरूमा उनिएको छ । यसमा कुनै विशेष क्षेत्र वा समयको वारेमा उल्लेख नगर्नु उपन्यासकारको अर्को विशेषता हो । उपन्यासकारले यसलाई सार्वस्थानिक र सार्वकालिक उपन्यासका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।[३१] यो उपन्यास कुनै पनि ठाउँको मान्छेले अध्ययन गर्दा आफ्नै ठाउँमा घटेको घटना हो कि भनी महसुस गर्न सक्छ । यस उपन्यासमा वर्णित सम्पूर्ण घटना र प्रसङ्गहरू काल्पनिक जीवनमा सोचेजस्तो नभएर यथार्थ जीवनमा भोगेजस्ता छन् ।[३२] मिलन र संयोगबाट थालिएको प्रस्तुत उपन्यास बिछोड र वियोगमा टुङ्गिएको छ ।

उपन्यास 'विवशता' लाई अल्पपात्रीय उपन्यासका रूपमा लिन सकिन्छ । यस उपन्यासमा रहेका पुरुष पात्रहरूमा श्याम, कृष्ण, रामु, महिलाकाका, मेजर मनवहादुर, गोपाल, गोपी आदि रहेका छन् भने महिला पात्रहरूमा कल्पना, राधा, विपना, माहिली काकी, मेजर्नी, श्यामकी आमा, गोपालकी श्रीमती आदि रहेका छन् ।

उपन्यास 'विवशता' को प्रमुख पुरुष पात्र साथै नायक श्याम हो । कल्पनासँग प्रेममा वाँधिएको श्याम आर्थिक रूपले सम्पन्न व्यक्ति हो । आफूले मन पराएकी कल्पनासँग विवाह गर्न नदिएको स्थितिमा उसले आफ्नो वावुसँग विद्रोह गर्न सकेको छैन । कल्पनासँगको विवाहपछि खुसी भएको श्याम उसको मृत्युपछि राधासँग विवाह गर्न पुग्छ तर राधालाई कहिल्यै पनि पतिसुख मिल्दैन । कल्पनाको स्थान राधाले लिन सक्दिन भन्ने थाहा भएर पनि श्यामले राधाको जीवन बर्बाद गरिदिएको छ । यो उसको स्वच्छन्दतावादी विचार हो[३३] साथै बिहे गर्दैन भनेर अडान लिन नसक्नु उसको कमजोरी पक्ष हो । जसको कारणले राधाको हराभरा जिन्दगी उराठ बगरमा परिणत भएको छ । ऊ कसैले अन्याय गरेको देख्न नसक्ने मान्छे हो तर आफूले अन्याय गरेको महसुस जीवनको उत्तरार्धमा गर्छ र राधा र कृष्णको मिलन गराइदिन्छ । उसको कारणले राधाले कृष्णलाई उपभोग गर्न थाल्छे भने देखासिकीमा लागेर विपना रामुको गर्भ बोक्न विवश हुन्छ । श्यामका कारणले नै सारा घर लथालिङ्ग र भताभुङ्ग भएको छ । ऊ माहिलाकाकाले जे भने त्यही गर्न तयार हुन्छ । त्यो उसको

[३१] पूर्ववत् ।

[३२] पूर्ववत् ।

[३३] पूर्ववत् ।

कमजोरी पक्ष हो भने महिलाकाकाको षडयन्त्र, राधा कृष्णको सम्बन्ध, रामु विपनाको सम्बन्ध थाहा नपाउनु उसको गैरजिम्मेवारीपनको उदाहरण हो ।

यसरी सुरुमा सक्रिय, आदर्श र उदाहरणीय देखिएको श्याम समयसँगै सिगौरी खेल्दै जाने क्रममा, रोगी जड्याहा, अनुत्तरदायी र विवश देखिन्छ । उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म सक्रिय रहेको श्याम अनुकूल, सत्, वद्ध, स्थिर मञ्च र वर्गीय चरित्र हो ।

'विवशता' उपन्यासकी प्रमुख नारीपात्र तथा नायिका कल्पना हो । ऊ नेपाली समाजकी असल नारीकी प्रतिनिधि पात्र हो । उसको परिवार पनि सांस्कारिक हिसावले आदर्श परिवार हो । उपन्यासको नायक श्यामभक्तसँग प्रेममा परेकी कल्पनालाई श्यामका बाबुले स्तर नमिल्ने भनेका हुन्छन् भने महिला काकाले आफ्नी बुहारी बनाएर भित्राउने रहर पालेका हुन्छन् । श्यामका बाबुको मृत्युपछि कल्पना र श्यामको विवाह हुन्छ । यही कारणले गर्दा महिलाकाकाको मनमा षडयन्त्रको तुस पस्छ । उनी श्यामको परिवारलाई तहसनहस बनाउने काममा जुट्छन् । कल्पनाकी छोरी १३ वर्षकी भएकी हुन्छे एकदिन माहिलाकाकाले कल्पनाको दमको औषधि चोर्न मान्छे लगाउँछन् जसको कारणले कल्पनाको मृत्यु हुन पुग्छ । कल्पनामा एउटी असल बुहारी, श्रीमती, आमामा हुनुपर्ने गुण सबै थिए । उपन्यासको सुरु देखि नै देखिएकी कल्पना उपन्यासको मध्यभागभन्दा अगाडि नै मृत्युको कारणले शारीरिक रूपमा ओझेल परे पनि श्यामको मनमा सधैं उसको जीवन रहुन्जेल रहन्छे । उपन्यासमा कल्पना विशेष घटना र परिवर्तित समयसँगै बहेको र सतही रूपमा हेर्दा सहायक पात्रको रूपमा देखिएता पनि पूरा उपन्यासमा आफ्नो स्थान जमाउन सफल भएकी छ ।[३४] यसरी कल्पना 'विवशता' उपन्यासकी प्रमुख नारीपात्र साथै नायिका हो । ऊ उपन्यासमा अनुकूल भूमिकामा देखिएकी छ । अर्थात् कल्पना अनुकूल, सत् स्थिर र वर्गीय चरित्र हो ।

विवशता उपन्यासका प्रमुख खलपात्र, प्रतिकूल चरित्र महिलाकाका हुन् । आफ्नो छोराको विवाह कल्पनासित गराउने सपना साकार हुन नसकेपछि उनी कल्पनाको जीवन बर्बाद गर्ने र आफ्नो जग्गा श्यामसँग बन्धकी भएको कारण श्यामलाई बर्बाद गर्ने दाउमा लाग्छन् । गाउँलेहरूलाई सताउने उनीहरूबाट झुठो तमसुक गरेर रकम असुल्ने जस्ता काम गर्नु उनको पेशा हो । केही काम गरिदिएबापत उनी पैसा लिन्छन् र आफ्नो फाइदा हेरेर काम गर्छन् । उनी आफ्नो फाइदा हुने भए अर्काको घरमा आगो लगाउन पनि पछि पर्दैनन् ।

---

[३४] पूर्ववत् ।

उनले कल्पनाको हत्या गराए, राधा, श्याम र कृष्णको समेत जीवन बर्बाद बनाए । यी सबै यसका ज्वलन्त उदाहरण हुन् । खाली कल्पनाले आफ्नो छोरासँग बिहे गरिन भनेर अनि आफ्नो जग्गा श्यामसँग बन्धकी छ भनेर त्यो फुकाउन उनले जघन्य अपराध गरेका छन् । तिनै काम गरेको कारणले राधाले अरूलाई भन्दिन्छे कि भन्ने डरमा भौतारिएर हिँड्दाहिँडेदै भीरबाट लडेर उनको मृत्यु हुन्छ । यसरी माहिलाकाका उपन्यासमा आएका समाजका फटाहा, लोभी लालची, नैतिकताहीन वर्गीय असत् पात्र हुन् ।

'विवशता' उपन्यासको अर्को पुरुष सहभागीको रूपमा कृष्ण देखिएको छ । उपन्यासमा कल्पनाको मृत्युपछि राधासँग देखिएको कृष्ण आर्थिक रूपमा कमजोर देखिन्छ । राधालाई सुख दिनको लागि विवाहपूर्व नै ऊ धन कमाउन कोरिया जान्छ । तर उसले आफूले मनमा सजाएको सपना पूरा गर्न पाउँदैन । माहिलाकाकाको भनाइमा लागेर गोपालले राधाको विवाह श्यामसित जवर्जस्ती गरिदिएपछि कृष्ण खाली राधाको यादमा बस्छ । राधाले श्यामसँग माया नपाएपछि उसले कृष्णलाई सम्झिन्छे । ऊ भन्छे- “खरानीमा पुरिएको आगोजस्तो रहेछ उसको प्रेम, जब खरानी भरी हावाले उडाइदियो, प्रेमको आगो चम्किलो हुन थाल्यो”।[३५] यसरी ऊ कृष्णप्रति आकर्षित हुन्छे र कृष्णको एक लाइनको चिठीको आधारमा केही कुराको परबाह नगरी उसलाई पहिले भेट्ने ठाउँमा भेट्न पुग्छे । यसबाट ऊ कति प्रताडित र यौन सन्तुष्टि प्रेमको भोकी रहेछ भन्ने कुरा स्पष्ट भएको छ । उसको पीडा थाहा पाएको कृष्णले राधालाई भागेर जाने पनि भन्छ तर राधाले प्रस्ताव स्वीकार गर्न सक्दिन । यसपछि कृष्ण राधाको घरको काम गर्ने उसको कारोवार हेर्ने मान्छेको रूपमा वस्न थाल्छ र आफ्नो प्रेमिकासँग आफ्ना सबै कुरा राख्छ । प्रेमको तिर्खा मेटाउँछ । आफ्नो प्रेम पाउन आफ्नी प्रेमिकाको घरमा एउटा काम गर्ने मान्छेको रूपमा बस्न पनि पछि नपर्नु कृष्णको आफ्नो प्रेमिका प्रतिको माया, प्रेमप्रतिको विश्वास, भक्तिभाव र आदर्शको उदाहरण हो । कृष्णले आखिरमा आफ्नी राधालाई पाएरै छाड्छ । उनीहरूको मिलन हुन्छ । कृष्ण स्वच्छ हृदय भएको, अर्काको दुःख बुझ्न सक्ने, सत् पात्रको रूपमा देखिएको छ । जसको भूमिका उपन्यासमा सहायकको रूपमा देखिएको छ ।

उपन्यासको मध्य भागभन्दा केही अगाडि कृष्णसँगै देखिएकी राधा उपन्यासकी सहायक सहभागीको रूपमा रहेकी छ । आफ्नै बाबुको ढिपी र धम्कीका कारण ऊ श्रीमती

---

३५ विवशता, पूर्ववत्, पृष्ठ ६४ ।

मरेको श्यामसँग विवाह गर्न पुग्छे । आफूले माया गरेको र विवाह गर्न चाहेको कृष्णसँग विवाह गर्न नपाएपछि ऊ ज्यादै चिन्तित हुन्छे । श्यामले वास्ता नगरेपछि उसले कृष्णलाई आफ्नो सहयोगीको रुपमा पाएकी छ । राधा र कृष्णको मिलन हुन्छ । कृष्णलाई पाएपछि यसको जीवन सार्थक भएको छ । यसरी राधा सिन्दुर पोते श्यामको नाममा लगाएकी एक विधवाको रूपमा देखिन्छे भने कृष्णको साथ पाएर उसको जीवन केही मात्रामा भएपनि उज्यालिएको छ ।

उपन्यासमा सुरुदेखि अन्त्यसम्म रामुको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । आफ्नी श्रीमतीलाई आत्महत्या गर्न विवश गराएको भन्ने प्रचारले उसलाई गाउँमा कहीँ पनि ठाउँ मिलेको हुँदैन । त्यसैले ऊ श्यामको घरमा सहयोगी भएर काम गर्न थाल्छ । ऊ सहयोगीको रूपमा देखिएको छ । श्यामको घरको सम्पूर्ण काम र व्यवहार उसलाई थाहा हुन्छ । रामु श्यामको परिवारको सदस्यको रूपमा रहेको हुन्छ । विपनाको अनुरोध र आग्रहका कारण ऊ विवपनासँग यौन सम्पर्क गर्न थाल्छ र त्यही क्रममा विपना दोजीया हुन्छे । विपनालाई लिएर भागेको रामु विपनालाई छोडेर जग्गा वीक्री गर्न भनी जान्छ तर दुर्घटनामा परी समयमा विपनासँग भेट गर्न सक्दैन । यसपछि विरक्तिएको रामु निको भएपछि विपनाको खोजीमा निस्कन्छ तर उसलाई भेटाउन सक्दैन । जीवनको अन्तिम अवस्थामा विपनालाई भेटेपछि कुरा गर्न नपाउँदै विपना त्यहाँबाट हिडेपछि उसको ठेगाना पत्ता लगाउन पछि लाग्छ । विपनाको ठेगानामा चिठी रजिष्ट्री गरेपछि उसको मृत्यु हुन्छ । उसको लास विपन्नाले देख्छे । विपनाले रामुको मृत्यु पछि चिठी पाउँछे । यसबाट ऊ पनि दुःखी हुन्छे ।

यसरी सधैं अर्काको राम्रो सोच्ने रामुले जीवनमा चोटैचोट सहनुपरेको छ । श्रीमतीलाई सम्झाएकोमा दुश्मनले गलत कुरा गरेर उसलाई फसाउन खोजे बुढेसकालमा यौन प्यास मेटाउन आफ्नी नातिनी जस्ती विपनालाई दोजिया बनाएपछि उसलाई भगाएर लगेको कुराले ऊ अव्यवहारिक र खराव प्रवृत्तिको मान्छे हो कि भन्ने शङ्का गर्ने ठाउँ छ । यसरी रामु प्रस्तुत उपन्यासको विवश, अनुकूल, वर्गीय चरित्र हो ।

यीबाहेक उपन्यासमा विपना श्याम र कल्पनाकी छोरीको रूपमा आएकी छ । ऊ राधा र कृष्णको व्यवहार देखेर यौनक्रियामा आकर्षित हुन्छे र रामुलाई सिकार बनाउँछे । रामुले समयमा नभेटेपछि मेजर मनबहादुरको घरमा काम गर्छे र उसकी श्रीमती मरेपछि उसैसँग विवाह गर्छे । मेजर उपन्यासको सहायक पात्रको रूपमा देखिएको छ । उदार

मनबहादुरको मनमा कपट छैन । ऊ पनि उपन्यासको सत् पात्र हो । जसले विपनालाई अगाल्छ । विपनाले दुःख पाउने देखेर उसले आफूले विवाहको प्रस्ताव राखी विवाह गर्छ ।

प्रस्तुत उपन्यास 'विवशता' स्थान समय र वातावरणसूचक परिवेशको दृष्टिले हेर्दा विशिष्ट स्थानका रूपमा ज्यामिरे गाउँ, नारायणघाट, धरान, काठमाडौं आदि स्थानहरूको उल्लेख गरेको पाइएता पनि पूर्ण रूपले कुनै स्थानविशेष र समयविशेषमा नभएको कारणले गर्दा यो उपन्यासकृति सार्वस्थानिक र सार्वकालिक विशेषतायुक्त बन्न पुगेको छ । यसरी हेर्दा उपन्यासका हरेक घटनाहरूले वाध्यात्मक, विवश र दुःखद परिस्थितिको सिर्जना गरिदिएका छन् । कताकति घटनाहरू सुखद र आनन्दमय देखिए पनि समग्रमा उपन्यास वियोगजन्य दुःखद एवम् त्रासद वातावरणमा संरचित छ ।[घट]

प्रस्तुत उपन्यास विवशता अल्पपात्रीय, सरल, सरस प्रेममूलक सामाजिक यथार्थवादी विषयवस्तुमा लेखिएको उपन्यास हो । यो उपन्यास सामान्य ग्रामीण भेगका साधारण लेखपढ गर्ने मानिसले समेत सजिलैसित बुझ्न सक्छन् । भाषिक बोधगम्यता यसको विशेषता पनि हो । पात्र अनुकूलको भाषा यसको अर्को विशेषता हो । छोटाछोटा वाक्यहरूको बढी प्रयोग भएको प्रस्तुत उपन्यासमा संवादात्मक, मनोवाद, पत्रात्मक शैली र गीतको समेत प्रयोग भएको देख्न पाइन्छ । उपन्यासमा उपन्यासकारले आफू तटस्थ बसेर सहभागीमार्फत आफ्ना विचार पोखेका छन् । यसमा कतिपय अङ्ग्रेजी शब्दको पनि प्रयोग भएको छ ।

तृतीय पुरुष सर्वज्ञ दृष्टिविन्दुमा संरचित यस उपन्यासमा ठाउँठाउँमा पश्चिमेली भाषिका मिश्रित कथ्य भाषाको प्रयोग पाइए पनि त्यसले उपन्यासलाई अस्वाभाविक तुल्याएको छैन ।[घठ] कतिपय ठाउँमा वाक्य विन्यासगत नजानिदो सामान्य भाषिक कमजोरी देखिए पनि यो उपन्यास सबै खाले पाठकलाई सहज पठनीय छ । उपन्यासमा कतैकतै आलङ्कारिक अभिव्यञ्जनाको छनक पाइए पनि समग्रमा यसको शैली सरल छ । बिम्ब र प्रतीकको समेत प्रयोग भएको उपन्यास विवशताको कथानक आदि मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा बद्ध भएको छ ।

---

[३६] पूर्ववत् ।

[३७] पूर्ववत् ।

प्रस्तुत उपन्यास 'विवशता' ले व्यक्तिको इच्छाविपरीत गरिएको विवाह सम्बन्धले कसरी उनीहरूको जीवन तहसनहस हुन्छ साथै घरको मुख्य व्यक्तिको घरको रेखदेख नगर्दा कसरी सन्तानहरू बाटो बिराएर भौंतारिन्छन् भन्ने कुरा देखाएको छ । वर्गीय रूपमा उच्च वर्ग मात्र प्रतिकूल नभएर निम्न वर्गका व्यक्तिहरु पनि प्रतिकूल हुन्छन् । अनुकूल र प्रतिकूल भन्नेकुरा वर्गीय कारणले मात्र नभएर व्यक्ति मानसिकताका कारणले हुन्छ र दुष्ट आचरण भएका व्यक्तिहरू वैयक्तिक स्वार्थका कारण सधैं नकारात्मक तरिकाले अर्काको जीवन बर्बाद गर्न लागिरहेका हुन्छन् । साथै त्यस्ता दुष्टहरूको अन्त्य पनि दर्दनाक हुन्छ भन्ने यथार्थको प्रकटीकरण यस उपन्यासको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ । समग्रमा प्रस्तुत कृति सामाजिक यथार्थको प्रकटीकरण गर्ने उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको छ ।[घड]

३.२.५ उपन्यासकार बलदेव मजगैयाँको 'मानसी' उपन्यासको अध्ययन

'मानसी' उपन्यासकार बलदेव मजगैयाँको पाँचौं औपन्यासिक कृति हो । यो साझा प्रकाशनबाट २०६३ सालमा प्रकाशित कृति हो । पृष्ठ सङ्ख्या ९० रहेको उपन्यास 'मानसी'को कथावस्तु प्रेममा आधारित सामाजिक रहेको छ । मानवसमाजमा नारीपुरुष सम्बन्धका विषयमा जुन प्रकारको सदियौंदेखि विभेदकारी चिन्तन हावी हुँदै आएको छ त्यस परम्पराप्रति असन्तुष्ट भएर नै बलदेव मजगैयाँले यो उपन्यासका लागि कलम उठाएका देखिन्छन् ।[घढ]

यो उपन्यास आफ्ना कमाजोरीहरूलाई लुकाएर नारीको अहम्मा चोट पार्न गरिएका षडयन्त्रहरू र उनको जीवनमा लगाउने कलङ्कको टीकालाई पखाल्नको लागि एउटी नारीले गरेको सङ्घर्षको डायरी हो । जसको केन्द्रीय भूमिकामा मानसी आएकी छ । आफूमा सन्तान उत्पादन गर्ने क्षमता नभएको थाहा भएर पनि मानसीलाई दोष दिने पुरुष विनय अहम् र आडम्बरको प्रतिनिधि रहेको छ भने यस उपन्यासमा सुरुदेखि अन्त्यसम्म मानसी नै केन्द्रमा रहेकी छ । उसका निर्णय नै यहाँ लागु भएका छन् । सिङ्गो उपन्यासमा थिचोमिचोमा परेका नारीहरूको प्रतिनिधिको रूपमा मानसी आएकी छ भने उसका वरिपरि घुमेका छन्

---

[३८] पूर्ववत् ।

[३९] ज्ञानु पाण्डे, "मानसीभित्रको समाज र यथार्थ", *गरिमा,* (काठमाडौं : साझा प्रकाशन, वर्ष ३५, पूर्णांक २९६), पृष्ठ ४३ ।

दुई पुरुष पात्रहरू हर्ष र विनय यसरी हेर्दा उपन्यासको विषयवस्तु र संरचनाका आधारमा यसको शीर्षक 'मानसी' सार्थक देखिन्छ ।

'सतीप्रथाको युग प्रारम्भ भएको त्यो बेला सम्भवतः पुरुषप्रधान समाजको चरमोत्कर्षको युग थियो' [ढण] भन्ने वाक्यबाट शुरु भएको उपन्यासमा समयअनुसार परिवर्तन हुन नसकेको नेपाली समाजप्रति गहिरो चिन्ता प्रकट गरिएको पाइन्छ । प्रेम-प्रसङ्गको माध्यमबाट उपन्यासकारले नारीपुरुषका बीचको भेद, सोचाइको भिन्नता र मनका अन्तरकुन्तरलाई केलाउने प्रयास गरेका छन् । उपन्यासको केन्द्रीयतामा नारीपात्र मानसीलाई राखेर उसको वरिपरि दुई पुरुषपात्र हर्ष र विनयलाई घुमाएका छन् । हर्ष, मानसी, विनय तीनैजना एउटै क्याम्पसमा पढ्ने साथीहरू हुन्छन् । हर्ष र मानसी एक अर्कालाई माया गर्छन् । विनयले पनि मानसीलाई मन पराएको हुन्छ । विनयले मौका हेरेर हर्षलाई कमजोर देखाउने काम गर्छ भने फेरि मानसीलाई नराम्रो लाग्छ कि भनेर माफी पनि माग्छ । उसलाई मानसी र हर्ष एकअर्कालाई प्रेम गर्छन् भन्ने पनि थाहा हुन्छ तर पनि ऊ हर्षलाई आफ्नो बाटोबाट हटाउने षडयन्त्रमा भने लागिरहन्छ । यहाँ उपन्यासकारले हर्ष र मानसीको प्रेमप्रसङ्गलाई लिएर हर्षको शारीरिक सम्पर्कको आग्रहलाई देखाएर पुरुष मनोवृत्तिको चित्रण गरेका छन् भने मानसीको त्यसप्रतिको ठाडो अस्वीकार देखाएर नारीलाई दरिलो रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । उनी भन्छन्- "के पुरुषप्रधान समाजमा आजसम्म नारीका बारेमा व्यक्त गरेका विचारहरू सत्यमा आधारित छन् त?"[ढज्ञ] यसरी यस उपन्यासमा उपन्यासकारमा रहेको नारीवादी दृष्टिकोण स्पष्ट भएको छ । उनी अगाडि भन्छन् "सामाजिक परम्परा र रीतिरिवाजका नाममा नारीलाई कहिले सालनालसहित गला निमोठिएर मारियो भने कहिले दाइजो वा सतीदेवीका नाममा जिउँदै जल्न वाध्य बनाइयो । पुरुषको आधिपत्यबाट दविँदा दविँदा नारी शक्तिरूपबाट आज भोग्य एवं वेश्यासम्म बन्न वाध्य बनाइएकी छे"।[ढद्द] उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म कहिले मानसी र हर्षको बीचको प्रेम त कहिले विनय र मानसीको प्रेमविवाहको प्रसङ्ग ल्याएर उपन्यासकारेले मानसीको लैङ्गिक अस्तित्ववादी चेतको वकालत गरेका छन् । हर्षले आफ्नो यौन इच्छा पूरा गर्न नपाएपछि मानसीलाई श्राप दिएको

---

[४०] वलदेव मजगैयाँ, **dfg;L**, (काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०६३), पृष्ठ १ ।

[४१] पूर्ववत्, लेखकीय ।

[४२] पूर्ववत् ।

कुरा देखाएर मानसी र हर्षको बिछोडको छाया साथै पछि हुने उनीहरूको मिलनको सम्भावनाको चित्र कोरेका छन् ।

नाटकीय रूपमा गरिएको विनयको काकाको घरको दृश्य र विनय र हर्षको डाक्टरी पनि उपन्यासको कौतूहलको विषय हो । यसबाट उपन्यासकारले विनयको आड लिएर पुरुषका गलत कुराहरूको चित्रण गरेका छन् भने मानसीभित्र पसेर नारीअस्तित्वको वहस गरेका छन् । हर्ष र मानसीलाई अलग गराउन विनयले गराएको हर्षको बाबुको दुर्घटना र डाक्टरी रिपोर्ट साटेर हर्षलाई विनयले दिएको चोटले पनि उपन्यासमा थप रोचकता थपेको छ । मानसीको बाबुको हेरचाह गरेर विनयले मानसीका बाबुको मन जित्न अनेक प्रयास गरेको छ । जसको कारणले उसले देखेको सपना पूरा पनि भएको छ । मानसीका बाबु विनयको व्यवहारबाट प्रभावित भएपछि उनको मुखबाट उपन्यासमा भनिएको छ- "तिमी दुई जना अहिले नै सिद्धिविनायक मन्दिर गएर विवाह गरेर आओ । यो मेरो अन्तिम इच्छा हो ।"[४३] यसरी विनयले चाहेको कुरा प्राप्त गर्छ । बिहे भएको पाँचपाँच वर्षसम्म सन्तान नहुँदा पनि उसले कुनै किसिमको आफ्नो कमजोरी देखाउँदैन । आफू कमजोर छु भन्ने जान्दाजान्दै पनि उसले मानसीको डाक्टरी जाँच गराउँछ । जसको कारणले मानसीले यो सब कुराको दोषी हर्ष र उसले दिएको श्राप हो भन्ने ठान्न थाल्छे । हर्षसँग बहस गरेर उसले नारीले आफ्नो अस्तित्वरक्षाका लागि र मातृत्वको लागि आफ्नो शरीरको निर्णय आफूले गर्न पाउनुपर्छ भन्ने विचार व्यक्त गर्दछे । मानसी आमा बन्ने भएको खबरसँगै टुटेको, टुक्रिएको विनय फेरि पनि आफ्नो कमजोरी लुकाउँदै उसकै अफिसकी कर्मचारी शालिनीसँग रसरङ्गमा आनन्दित हुन पुग्छ । मानसीको बच्चा जन्मिने दिनमा पनि ऊ उसलाई भेट्न अस्पताल जाँदैन । रक्सी खाएर दिनदिनै राती अबेर घरमा आउने मानसीसँग झगडा गर्ने र उक्त केटीसँग मोज गर्ने उसको बानी बनेको छ । उपन्यासको अन्त्यमा उसले आफ्ना सबै कमजोरीहरूलाई देखाउँछ । जब मानसीले छोरीको न्वारनको लागि उसलाई बस्न भन्छे त्यतिबेला उसका धैर्यताको वाँध टुट्छ र सबै यथार्थ हर्ष, मानसी, शालिनी र पण्डितको बीचमा राख्छ । उसले भन्छ- "हो म त्यहि प्रमाणित गर्न चाहिरहेछु मानसी व्यभिचारिणी हो, तिमी धोकेबाज हौ किनकि उतिखेर डाक्टरी रिपोर्टमा तिमी होइन ममा कमजोरी देखिएको थियो र सो रिपोर्ट मैले नै साटेको थिएँ ।"[४४] यसरी उपन्यासको

[४३] वलदेव मजगैयाँ, मानसी पूर्ववत्, पृष्ठ ५१ ।

[४४] पूर्ववत्, पृष्ठ ८७ ।

कथा विनयको दरिद्र रूप, मानसीको साहसिक कदम, शालिनीको पश्चात्ताप र हर्षको अफसोचसँगै छोरीको नामाकरणको लागि हर्ष र मानसी आमाबाबु बनेर "नामाकरण कार्य प्रारम्भ भयो" भन्ने वाक्यका साथ समाप्त भएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यास 'मानसी' नारी चरित्रप्रधान उपन्यास हो । यसमा केन्द्रीय भूमिकामा उपन्यासकी नायिका मानसी आएको छ । उपन्यासमा मानसी एक आदर्श र दार्शनिक चरित्रको रूपमा प्रकट भएकी छ । उसले हरेक मोडमा आफू पुरुषहरूबाट पराजित भएको कुरालाई स्वीकार गर्छे । नारीहरू कमजोर पुरुषमाथिको अन्याय सहन सक्दैनन् । उनीहरू कमजोरलाई सहानुभूति गर्ने नाममा आकर्षित हुन्छन् । उनीहरू त्यही कमजोरीका कारण ठगिन्छन् भन्ने कुरा यहाँ मानसीले व्यक्त गरेकी छ । उपन्यासभित्र मानसी सामान्य नारीको प्रतिनिधित्व गर्दिन, ऊ सशक्त चरित्र र विशिष्ट चिन्तन बोकेकी एक विद्रोही नारीको रूपमा उपस्थित भएकी छे ।[४५] ऊ नारीजातिको स्वतन्त्रताको लागि र अस्तित्वको लागि विद्रोही पनि हुनुपर्छ भन्ने मान्यताबाट प्रेरित छ । ऊ जहिले पनि नारीले पुरुषको निर्णयको पालन गर्नुपर्ने कुराप्रति दुःख व्यक्त गर्छे । नारीको जीवनमा पुरुष भिन्दाभिन्दै नातामा आउँछ र उसले नारीमाथि हैकम जमाउँछ भन्ने कुरा आफ्नो बाबुले आफूलाई एकपटक पनि नसोधेर विनयसँग विवाहको निर्णय गरेको कुराबाट व्यक्त गर्छे । विनयसँग उसको विहेपछि सन्तानप्राप्तिको लागि आतुर उसको मातृत्वले आफ्नो डाक्टरी जाँचदेखि लिएर धामी-झाँक्री हुँदै हर्षको श्रापको कारणले यो भएको भन्ने निष्कर्षमा पुग्छे । सन्तानप्राप्तिको लागि उसले हर्षलाई शारीरिक सम्पर्कको लागि अनुरोध गर्छे । हर्षले अस्वीकार गरेपछि उसले हर्षको अहम्मा ठेस पुऱ्याएर आफ्नो इच्छा पूरा गर्छे । यसरी उपन्यासमा ऊ मातृत्वसुखको लागि आफ्नो इच्छाअनुसार हर्षसँग सम्पर्क राख्न पुग्छे । भने विनयले सन्तान स्वीकार नगरेपछि मातृत्वको लागि उसले विनयको नामको सिन्दूर र पोतेको वन्धनबाट मुक्तिको घोषणा गर्दछे[४६] र हर्षलाई अपनाउँछे । यसरी 'मानसी' उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म सशक्त र निर्णायक भूमिकामा रहेको प्रमुख पात्र हो । ऊ एक, दार्शनिक, गतिशील, सत् पात्रका रूपमा उपन्यासमा उपस्थित छ, जसको नामबाट नै उपन्यासको न्वारन भएको छ ।

उपन्यासको नायकको रूपमा हर्ष देखिएको छ । हर्ष एक इमान्दार, सामाजिक, सत् पात्र हो । आफ्नो क्षमताका कारणले ऊ सबैको प्रिय छ । मानसी पनि उसप्रति समर्पित छ ।

---

[४५] डा. ज्ञानु पाण्डे, पूर्ववत् पृष्ठ ४४ ।

[४६] पूर्ववत्, पृष्ठ ८८ ।

विनय उसको साथी हुँदाहुँदै पनि हर्षलाई अपमान गर्न षडयन्त्रका तानाबाना बुनिरहन्छ । विनयले मानसीका अगाडि उसको अपमान गर्छ तर उसले उसलाई सजिलै माफ गर्छ । विनयको षडयन्त्रमा परी उसले आफ्नी प्रेमिका मानसीको सुखी जीवनको लागि ऊ बाट टाढा जाने निर्णय गर्न पुग्छ । आफूबाट सन्तान हुँदैन भन्ने थाहा पाएपछि आफूले प्रेम गरेकै आधारमा उसले मानसीको मातृत्वसुख सन्तान प्राप्तिको सुखलाई खोस्न नचाहेर नै ऊ मानसीको जीवनदेखि टाढा हिडेको छ । यसबाट हर्षको प्रेमप्रतिको विश्वास र मानसीप्रतिको सद्भाव र माया छचल्किएको छ । ऊ विदेशबाट फर्किएपछि पनि मानसीको आग्रहलाई उसले सहर्ष स्वीकार गर्न सकेको छैन । ऊ अर्काकी श्रीमतीसँग शारीरिक सम्पर्क राख्नु भनेको पाप हो भन्ने पक्षमा देखिन्छ । अन्तिममा मानसीको जिद्दीको कारणले उसले मानसीलाई सन्तुष्ट तुल्याउँछ । पछि मानसीले आफू आमा हुने भएको खबर सुनाउँदा ऊ खुसी हुन्छ साथै अचम्ममा पर्छ । उपन्यासको अन्त्यतिर मानसीले छोरीको न्वारनको लागि छोरीका बाबु यिनी हुन् भनेर हात समातेर तान्दा पनि ऊ कुनै प्रतिक्रियाविना चुपचाप आसनमा बस्छ । अर्थात् विनयसित विवाह गरेकी मानसीलाई उसले सहर्ष स्वीकार गर्छ । यसबाट हर्षको मानसीप्रतिको माया कम भएको छैन भन्ने कुरा स्पष्ट भएको छ ।

यसरी उपन्यासमा हर्ष एक विद्वान्, नारीपुरुषको सह अस्तित्व स्वीकार गर्ने आदर्श पात्र हो । सबै पुरुषहरू एउटै खालका हुन्नन् भन्ने प्रमाण हो हर्ष । यथार्थमा पुरुष होस् या नारी, सबैभन्दा पहिला त्यो एउटा व्यक्ति हो, त्यसपछि मात्र त्यो नारी वा पुरुष हो । व्यक्तिका रूपमा त्यो नारी होस् वा पुरुष, हरेक व्यक्ति आफैमा अनन्य छ, उसलाई नारी वा पुरुष भनी लिङ्गका आधारमा साधारणीकरण गरेर बुझ्न हुन्न । अस्तित्वको यो सर्वमान्य सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्न सक्नु हर्षको चरित्रको महत्वपूर्ण विशेषता हो ।[४७] ऊ उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म एक असल, उदाहरणीय गतिशील, सत् पात्रको रूपमा देखिएको छ ।

विनय उपन्यासमा हर्षभन्दा ठीक उल्टो चरित्रको रूपमा देखिएको छ । उपन्यासमा ऊ खलपात्रको रूपमा देखिएको छ । विनयको चरित्रको माध्यमबाट उपन्यासकार आफ्ना पाठकलाई पितृसत्ताको कुरूप स्वरूपको दर्शन गराउन सफल भएका छन् ।[४८] उसले नारी जातिलाई खाली उपयोगको साधन, भोग्य वस्तुका रूपमा मात्र हेर्छ । आफूमा सन्तान जन्माउन सक्ने क्षमता नहुँदा नहुँदै पनि उसले अनेक षडयन्त्र गरेर हर्षलाई मानसीको

---

[४७] पूर्ववत्, पृष्ठ ४५ ।

[४८] पूर्ववत्, पृष्ठ ४६ ।

जीवनबाट टाढा पठाएर आफूले मानसीलाई अँगाल्छ । मानसीको आमा बन्ने अधिकार खोसिन्छ भनेर उसको जीवनबाट टाढा जाने हर्ष र उसलाई पाउन डाक्टरी रिपोर्ट साटेर मानसीलाई अँगाल्ने विनयको सोच, विचार र गुणमा आकाश जमिनको फरक छ । विनयको चरित्रबाट, उसको छली पुरुष प्रवृत्तिबाट पाठकमन पितृसत्ताको घिनलाग्दो स्वरूपप्रति झनै वितृष्णित हुन्छ ।[४९] उपन्यासमा उसको अभिनय र बेलाबेलामा आदर्श पुरुष बन्ने प्रयासबाट उसले मानसी र उसका बाबुलाई समेत झुक्याएको छ । तरपनि उसको घिनलाग्दो पापी दृष्टि उदाङ भइ छाडेको छ । मानसीको डाक्टरी जाँच र कोठाभरिको खेलौनाले ऊ कति पापी, निर्दयी र छली छ भन्ने प्रमाण दिन्छ । शालिनीसितको उसको सम्बन्ध र परिवारप्रतिको उसको अनुत्तरदायी प्रवृत्तिले समाजमा रहेका आडम्बरी पुरुषहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ । उसलाई पुरुष भएकै कारणले जे गर्न पनि छुट छ । तर नारीले त्यही काम गरी भने ऊ बद्चलन, वेश्याको रूपमा गनिन्छे । यसरी उपन्यासकारले उपन्यासको विषयवस्तु र पात्रहरूको माध्यमबाट हाम्रो समाजको यथार्थ रूप चित्रण गरेका छन् ।

यीबाहेक उपन्यासमा अन्य पात्रहरू पनि आएका छन् । जसमा हर्षका बाबु, मानसीका बाबु, विनयका काका-काकी, डाक्टर, पण्डित, विद्यार्थीहरू, शिक्षकहरू आदि रहेका छन् । पुरुषसत्ताको आडमा मातेका पुरुषहरू र आफ्नो अस्तित्वरक्षाका लागि उठेका नारीहरूको बीचको वैचारिक द्वन्द्व नारीमनोविज्ञान र मातृत्वशक्तिको लागिको संघर्ष नै यसको विषयवस्तु हो । यही सेरोफेरोमा नै उपन्यास केन्द्रित छ । उपन्यासमा काठमाडौंका वरिपरिको वातावरणदेखि भारतको मुम्बईको जसलोक अस्पताल, सिद्धिविनायक मन्दिर आदिको उल्लेख गरिएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा उपन्यासकारका अघिल्ला उपन्यासको भन्दा अलि दार्शनिक वाक्यहरूको प्रयोग भएको छ । तर पनि भाषामा वोधगम्य सरलता र सरसताको स्थिति भने कायमै छ । तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको उपन्यास मानसीमा पात्र अनुकूलको भाषाको प्रयोग भएको छ ।

मानसी, हर्ष र विनयको आडमा उपन्यासकारले केही स्वाभाविक र केही नाटकीय जस्ता लाग्ने घटनाहरूको संयोजन गरिकन उपन्यासभित्र आफ्नो मूल आशयलाई अभिव्यक्ति

---

[४९] पूर्ववत्, पृष्ठ ४७ ।

दिएका छन् । पितृसत्ताको त्रुटिहरू केलाउनु र त्यसमा समयसुहाउँदो परिवर्तनको आवश्यकता औंल्याउनु यस उपन्यासको मूल उद्देश्य हो ।[५०] उपन्यासकारले मानसीको रूपबाट समाजमा आफ्नो अस्तित्वको रक्षाको लागि नारीहरू आफै उठ्नु पर्छ, पुरुषले गर्ने हरेक थिचोमिचोमा आफै सचेत भएर त्यसको विरुद्धमा सङ्गठित हुनुपर्छ र सदियौं देखि चल्दै आएको पुरुषहरूको दमन र शोषणलाई चुपचाप सहनु हुँदैन भनेका छन् भने हर्षको उपस्थिति गराएर सबै पुरुषहरू खराव हुँदैनन् भन्ने कुरा देखाएका छन् । यही समाजमा हर्षजस्ता मान्छेहरू पनि छन् जसले अरूको खुसीको लागि आफ्नो सबैभन्दा ठूलो खुसी पनि छाड्न सक्छन् भन्ने कुरा देखाउनु पनि उन्यासको उद्देश्य रहेको छ । विनयजस्तो मान्छेले कहिल्यै पनि कसैको मन स्थायी रूपमा जित्न सक्दैन । उसको चरित्र सुधार हुन धेरै गाऱ्हो हुन्छ । समाजमा विनयजस्तो पुरुषको अब कदापि जित हुन सक्दैन किनकि अबका नारी पुरुषले आफूमाथि गर्न खोज्ने यावत् बेअर्थका अत्याचारहरू सहेर वस्नेवाला छैनन् भन्ने पाठ सम्प्रेषण गर्नु यस उपन्यासको अर्को उद्देश्य हो । नारीहरू पनि पुरुष समानको हैसियतमा बाँच्न पाउनुपर्छ भन्ने मान्यताको विकासमा सहयोग गर्ने, कुनै पुरुष शारीरिक रूपमा असक्षम भएको अवस्थामा उसकी श्रीमतीले मातृत्वप्राप्तिको चाहना पूरा गर्नको अन्य कुनै वैकल्पिक उपाय अवलम्बन गर्न खोज्छे भने पनि अर्को पुरुष वरण गर्छे भने पनि त्यसलाई अन्यथा लिनुहुँदैन त्यो उसको आफ्नो शरीरमाथिको अधिकारको प्रश्न हो भन्ने कुरा व्यक्त गर्ने पनि उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ ।

३.३ उपन्यासकार कल्याण गौतम

दाङ जिल्ला बिजौरी-५ मा पिता युवराज गौतम र माता नमादेवी गौतमको कोखबाट २०२६ साल माघ ५ गतेका दिन एउटा वालकको जन्म भयो । न्वारनको नाम विष्णु गौतम राखिएका ती बालक कल्याणराज गौतमका नामले चिनिन थाले । वि.सं. २०४३ सालमा बाल जनता माध्यमिक विद्यालय वनगाउँ देउखुरीबाट एस.एल.सी. पास गरेका गौतम २०४६ सालमा महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस दाङबाट प्रवीणता प्रमाणपत्रतह र

[५०] पूर्ववत्, पृष्ठ ४४ ।

पाटन संयुक्त क्याम्पस पाटनबाट २०४९ सालमा स्नातकसम्मको अध्ययन पूरा गरे । पेशाले सञ्चारकर्मी भएका गौतम अहिले 'डियर कल्याण'को नामले प्रसिद्ध छन् ।[५१]

दौलत विक्रम विष्ट र पारिजातका कृतिहरूबाट प्रभावित गौतम २०५४ सालमा नयाँ 'युगबोध' मा "मलाई अन्धो भन्छन् तिनीहरू" कविताबाट आफ्नो साहित्यिक यात्रा सुरु भएको मान्छन् ।[५२] साहित्यलाई समाजको ऐना हो भन्ने उपन्यासकार गौतमले साहित्यले भाषा, देश र सम्पूर्ण राष्ट्रको सम्पन्नतालाई समेत प्रतिनिधित्व गर्दछ, त्यसैले साहित्य यथार्थपरक समाजको चित्रण गर्ने हुनुपर्दछ भन्दछन् । उनले साहित्यलेखनको उद्देश्यको रूपमा आत्मसन्तुष्टिको लागि, नेपाली साहित्यमा केही योगदान पुऱ्याउन सकिन्छ कि भन्ने सोच अनि नाम, मान, प्रतिष्ठा आदि कमाउनको लागि साहित्यसिर्जना गरेको ठान्दछन् ।[५३]

कविता, उपन्यास, कथा आदि विधामा कलम चलाउने उपन्यासकार पात्रहरूसँगै आफू पनि उनीहरूसँग विचरण गर्न पाइने र जीवनको सिङ्गो चित्रण सजिलैसँग गर्न सकिने हुनाले उपन्यासविधालाई बढी मन पराउँछन् । उनी २०४३ सालमा दाङमा प्रथमपटक कवितावाचन गर्दा तत्कालीन उपकुलपति मदनमणि दीक्षितबाट रु. ५००/– पुरस्कारस्वरूप पाएको कुरालाई ज्यादै खुसीसाथ व्यक्त गर्छन् ।[५४] आफ्नी आमामा धारा-प्रवाह कविता गर्ने क्षमता थियो भन्ने कुरा बताउँछन् । पारिवारिक आर्थिक अवस्था राम्रो भएको भन्ने गौतम 'पृथ्वीको सन्देश' कार्टुन किताब जापानिज कार्टुनिष्ट मिचिए ताकाहातीसँग मिलेर सम्पादन गरेको कुरा बताउँछन् ।[५५] उनी हाल इमेज एफ.एम. लगायत अधिराज्यका १६ वटा एफ. एम. रेडियोबाट कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेका र मिडिया डेभलपमेन्ट सेन्टरमार्फत आफ्नो व्यवसाय सञ्चालन गरिरहेका छन् । राजनीतिलाई 'थोरै मान्छेको खुसीको लागि धेरै मान्छेको उन्माद' भन्ने उपन्यासकार गौतमका प्रकाशित कृतिहरू यसप्रकार रहेका छन् ।

(क) सुषमा उपन्यास, २०४८ ।

(ख) रात उपन्यास, २०५२ ।

(ग) विडम्बना उपन्यास, २०५४ ।

---

[५१] उपन्यासकार कल्याण गौतमसँग २०६५/०४/२३ गते लिएको अन्तर्वार्ताको आधारमा ।

[५२] पूर्ववत् ।

[५३] पूर्ववत् ।

[५४] पूर्ववत् ।

[५५] पुर्ववत् ।

(घ) मेरो कथा मेरो गीत (सत्यकथा सङ्ग्रह) २०५९ ।

३.३.१ कल्याण गौतमको 'विडम्बना' उपन्यासको अध्ययन

रत्न पुस्तक भण्डारबाट २०५४ सालमा प्रकाशित उपन्यास 'विडम्बना' उपन्यासकार कल्याण गौतमको तेस्रो उपन्यास हो ।[छट] पृष्ठ सङ्ख्या १३५ रहेको प्रस्तुत उपन्यास सात अध्यायमा विभाजित छ । प्रेम विषयमा लेखिएको यो उपन्यास वियोगान्त उपन्यास हो ।

प्रेम विषयमा केन्द्रित रहेर तयार गरिएको उपन्यास 'विडम्बना'मा सम्पन्न घरकी छोरी रोजी र विपन्न घरको छोरा राजीवको बीचको प्रेम छ । उनीहरूको प्रेमको दुस्मन रवि हुन्छ । रविले रोजीलाई चाहनु, रोजीका बाबुले पनि रविलाई चाहनुको कारणले रोजी र राजीवको मिलन ज्यादै कष्टकर हुँदै अन्तिममा असम्भव भएको छ । राजीवसँग विवाह गर्ने भनेर काठमाडौंबाट हिँडेकी रोजीलाई हेलिकप्टरबाट खोज्दै रवि, शङ्कर त्यही ठाउँमा पुग्छन् जहाँ उनीहरू बसेका हुन्छन् । मिलनको मिठो सपना देखेर औषधिको बाटो हेरेर बसेको रोजीलाई उसका आफन्तहरूले हेलिकप्टरमा राखेर लैजान्छन् । साथै उसको साथी अरुणलाई पासो लगाएर मार्छन् । उनीहरूले अरुणको लास र रोजीलाई हेलिकप्टरमा राखेर लैजान्छन् । त्यही समयमा कर्णाली नदीमा लास खसाल्छन् । रोजीले रविलाई गोली हानेपछि उनीहरू सबैजनासहित हेलिकप्टर पनि ध्वस्त हुन्छ र सबैको एउटै चिहान हुन्छ । मिलनको आश राखेका प्रेमीहरूको यो अवस्था र रोजीको मृत्युपश्चात् एक्लै बाँचेको राजीवको जीवनको आधारमा उपन्यासको शीर्षक 'विडम्बना' सार्थक छ ।

रातभरिको झरीको कारणले राजीवलाई पिकनिक हुँदैनकि भन्ने चिन्ता हुन्छ । झरी हुरीवतासपछिको रमाइलो पिकनिक कार्यक्रमको चित्रणबाट सुरु भएको उपन्यास राजीव र रोजीको प्रेमकथामा आधारित छ । आर्थिक अवस्था कमजोर भएको राजीव र उद्योगपति धनी साहु शङ्करकी छोरी रोजीको प्रेम मौलाउँदै जान्छ । दुवै एकअर्को विना बाँच्न नसक्ने स्थिति हुन्छ । उनीहरूको प्रेमको दुस्मनको रूपमा रवि, शङ्कर र भरतले अनेक षडयन्त्र गर्न थाल्छन् । राजीवकी आमाको सरुवा गराएर कैलालीको विकट गाउँमा पठाउँछन् । त्यसपछि पनि राजीव र उसकी बहिनी आभा काठमाडौंमा नै हुन्छन् । उनीहरूको प्रेम छुटाउन अनेक षडयन्त्र गर्ने रविले जति बेला पनि रक्सी र गुण्डाको सहारा लिन्छ । उसले

[५६] कल्याण गौतम, **lj8Dagf**, (काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, मेरो भनाई, २०५४) ।

गुण्डाहरू लगाएर आभाको वलात्कार गराउँछ र प्रतिकार गर्ने क्रममा आभा र विजयको मृत्यु हुन्छ । शङ्करले रोजीलाई कोठामा ताल्चा लगाएर थुन्छन् । उसको इच्छा विपरीत शङ्करले उसको विवाह रविसँग गर्ने सम्पूर्ण तयारी गरेका हुन्छन् । उनीहरूले राजीवलाई पनि दुर्घटनामा पार्छन् । साँचो प्रेम गरेकी रोजी राजीवको दुर्घटना सुनेपछि बस्न सक्दिन । कसरी राजीवलाई भेटौँ भनेर छटपटिदै अस्पताल गएकी रोजी र उसकी बहिनीलाई उनका बाबुले गेटबाट फर्काउँछन् । रोजी झनपछि झन् दुःखी हुदै जान्छे । अरुणको सहयोग र साथ पाएर साथै बहिनीको सहयोगमा गहना किन्ने ठाउँबाट भागेर अरुणसँग हवाईजहाजमा नेपालगञ्ज जान्छे । नेपालगञ्ज पुग्दा रोजीलाई ज्वरो आएको हुन्छ । औषधि पनि नगरेर ऊ राजीवलाई भेट्न कैलाली लाग्छे । अरुणले उसको खुवै ख्याल गर्छ । राजीवसँग भेट भएपछि दुवै रून्छन् । राजीवले उसको स्याहार गर्छ र अर्को दिन बिहानै ऊ औषधि लिन जान्छ । उता रोजीको खबर पाएका उसका बाबु, रवि र शङ्कर हेलिकप्टर लिएर कैलालीको त्यही घरमा पुग्छन् । अरुण त्यति बेला रोजीलाई पानी खुवाउँदै गरेको हुन्छ । रवि र रविका साथीले पासो लगाएर अरुणलाई मार्छन् र लास बोरामा हालेर हेलीकप्टरमा राख्छन् रोजी र लास लिएर हेलिकप्टर उड्छ । कर्णाली नदीमा अरुणको लास फालिन्छ । यतिबेला रविलाई मार्न चाहेर रोजीले गोली चलाउँछे । तीन चार पटक गोली चलाउँदा रवि घाइते हुन्छ साथै हेलिकप्टर ध्वस्त भएर कर्णाली नदीमा खस्छ । सबै जना समाप्त हुन्छन् । एक्लै बाँचेको राजीव पनि त्यहीँघुमेको हुन्छ । यहीँनेर उपन्यासको कथाको अन्त्य भएको छ ।

यस उपन्यासका प्रमुख पात्रहरूमा राजीब र रोजी रहेका छन् । राजीव एक स्वावलम्वी आमाको आदर्श छोरो हो । ऊ आर्थिक रूपमा विपन्न छ । रोजी धनी बाउकी छोरी हो । धनी भए पनि उसको मनमा त्यसको खोक्रो आडम्बर कहिल्यै देखिदैन । सरल स्वभावकी रोजी धनभन्दा मननै ठूलो भन्ने पक्षमा हुन्छे । राजीवलाई पाउनको लागि कोठामा थुनिएर बसेका अवस्थामा पनि बहिनीको सहयोगमा कैलालीसम्म पुग्ने रोजीको उसका बाबुहरूको खोक्रो आडम्वरका कारण हेलिकप्टर दुर्घटनामा परी मृत्यु हुन्छ । शङ्कर, भरत र रवि उपन्यासका असत् पात्र हुन् । उनीहरू आफ्नो खोक्रो आडम्बर र देखावाका लागि धनी मान्छेहरू बीचको सम्बन्ध राम्रो हुन्छ भन्दै दुवैले रवि र रोजीको विवाह गरिदिने निर्णय गर्न पुग्छन् । जुन निर्णय र उनीहरूको ढिपीको कारण सबैको एउटै चिहान हुन पुग्छ । त्यस्तै उपन्यासमा आएको विजय एउटा खराब चरित्र भएको चरित्र हो । केटीहरूलाई उसले खेलौनाको रूपमा हेर्छ । विजयको कारणले नै आभाले ज्यान

गुमाउनुपर्‍यो भने सपनाको कुमारीत्व भङ्ग हुन्छ । विजय समाजको दुष्ट, पापी, यौनपिपासुको रूपमा आएको छ । राजीवकी आमा एक स्वावलम्बी र राष्ट्रवादी नारी चरित्र हुन् । उनी राष्ट्रियताको आवाज पनि सशक्त रूपमा उठाउँछिन् । मुख्य यिनै पात्रहरूको केन्द्रीयतामा कथावस्तु घुमेको देखिन्छ । भने अन्य पात्रहरूमा शोभा, जय, अमित, उषा, प्रीति, समी, विपिन, रोहनी, भरत, फेटावाल युवक, फुपू, रमेश, अमृत, हरिनाथ, विकास, श्रवण, सपना, भोटे, विरे, घले, विमल, अलिन, सविता, आभा, पुलिस, वकिल, ड्राइभर, पण्डित आदि छन् ।

प्रस्तुत उपन्यास मुख्यतः काठमाडौंको वातावरण, तराईको भाग साथै नेपालगञ्ज र कैलालीसम्मका ठाउँहरूको चित्रण र प्रयोग भएको उपन्यास हो । प्रेम विषयमा केन्द्रित यो उपन्यासमा समाजमा हुने गरेको धनी र गरीबको युद्धलाई देखाइएको छ । जसको चपेटामा दुई प्रेमीहरूको अन्त्य भएको छ । उनीहरूको प्रेम त्यसको सिकार वन्छ । त्यही कुरा उपन्यासकारले चित्रण गरेका छन् ।

यस उपन्यासको भाषा सरल र सरस हुँदाहुँदै पनि वाक्य संरचना, वर्णविन्यास र शुद्धाशुद्धिको पक्ष भने कमजोर छ । यस्ता किसिमका त्रुटिहरू उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म देख्न सकिन्छ । ठाउँठाउँमा प्रयोग गरिएको डट (........) ले उपन्यासका पाठकलाई चिढाउने काम गरेको छ । फाटफुट अङ्ग्रेजी शब्दहरूको प्रयोग, चुड्किला र सायरीको प्रयोग, पत्रको प्रयोग पनि उपन्यासमा गरिएको छ भने बीचबीचमा गीतको प्रसङ्ग पनि जोडिएको छ । प्रेमलाई नै मूल विषय मानेर लेखिएको उपन्यास नायिका रोजीको मृत्युपछि वियोगान्त भएको छ ।

तृतीयपुरुष दृष्टिविन्दुमा लेखिएको यस उपन्यासको मुख्य उद्देश्य आर्थिक असमानताका कारणले समाजमा पर्ने असरको वारेमा चेतना दिनु रहेको छ । आफ्ना सन्तानको विचार, उनको भावना बुझ्न नसकी धनको पछि लागेर आफ्ना सन्तानको भविष्यमाथि खेलवाड गर्दा त्यसको परिणाम नराम्रो हुन्छ । आर्थिक रूपमा सम्पन्न भएकै कारणले शङ्करले आफ्नी छोरी रविजस्तो गुण्डा, जड्याहालाई दिने निर्णयलाई कसैले पनि ठीक मान्न सक्दैन । आकार, रङ, उमेर मिलेको भन्दा विचार मिलेको जोडी बढी खुसी र सुखी हुन्छ भन्ने कुरालाई उपन्यासको उद्देश्यले आत्मसात् गरेको छ । साथै ठूलाठालुहरूले सरकार सत्ता र शक्तिको दुरूपयोग गरी आफ्नो स्वार्थको लागि कसरी अरूलाई दुःख दिन्छन् भन्ने कुरा पनि यहाँ देखाइएको छ ।

३.४ उपन्यासकार उदय जी.एम.

रोल्पा जिल्ला करेटी गा.वि.स. वडा नं. ९ को हुडदुङ गाउँमा वि.सं. २०२५ असार २८ गते जन्मेका उदय जी.एम. को वास्तविक नाम उदयप्रसाद घर्तीमगर हो । उनका बाबुको नाम निजमान घर्ती मगर हो भने आमाको नाम खिरमाली घर्तीमगर हो । हाल दाङ जिल्ला ढिकपुर गा.वि.स. वडा नं. ७ एकलघरुवामा स्थायी रूपमा बसोवास गर्दै आइरहेका उदय जी.एम. को शैक्षिक योग्यता प्रवीणता प्रमाणपत्र तहसम्म रहेको छ । राप्ती साहित्य पुरस्कार २०५८, नारायणप्रसाद शर्मा पत्रकारिता पुरस्कार २०६४ जस्ता पुरस्कार हात पारिसकेका उदयको पेसा पत्रकारिता रहेको छ । उनी 'अन्नपूर्ण पोष्ट' राष्ट्रिय दैनिक (काठमाडौं), 'दि हिमालयन टाइम्स' राष्ट्रिय दैनिक (काठमाडौं), 'सगरमाथा टेलिभिजन' (काठमाडौं), 'काक्रेविहार' दैनिक (सुर्खेत), 'गाउँघर' सातदिने (दाङ) जस्ता संस्थाहरूमा कार्यरत छन् । उदयले 'गाउँघर' सातदिने, 'नयाँ युगबोध' राष्ट्रिय दैनिक, 'काँक्रेविहार; दैनिक, 'नवपालुवा' द्वैमासिक बालपत्रिका, 'हाम्रो सहस्राव्दी' मासिक (काठमाडौं) जस्ता पत्रिकाहरूमा स्तम्भकारको रूपमा कलम चलाउँदै आएका छन् ।[छठ] विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा लेख रचना प्रकाशित भएका उदय साहित्य जीवनको लागि भन्ने विचारबाट प्रेरित छन् । प्रगतिशील पत्रकार संघ नेपालका केन्द्रीय सदस्य रहेका उदय साहित्यले समाजका दुःखी, गरीब, असहाय, जनताहरूको मर्म र पीडालाई बोक्न सक्नुपर्छ साथै यो सधैं प्रगतिको बाटोमा अगाडि बढेको हुनुपर्छ भन्छन् ।[छड]

आफ्ना लेख रचना र कृतिहरूमा उनी जहिले पनि राष्ट्रिय स्तरमा देखिएका हरेक किसिमका विकृति र विसङ्गतिहरूलाई दरिलो तरिकाले प्रहार गर्छन् । उनका लेख पढ्दा पाठकलाई आन्तरिक रूपमा आनन्द आउनुका साथै जोस पनि बढेर आउँछ । उनका प्रकाशित कृतिहरू यसप्रकार रहेका छन् ।

(क) पञ्जाबदेखि रोल्पासम्म (लामो कविता, २०४८) ।

(ख) कालो टीका (उपन्यास, २०५६)

(ग) पुच्छर नभएको हनुमान् (व्यङ्ग्य निबन्ध सङ्ग्रह, २०५९)

---

[५७] उपन्यासकार उदय जी.एम. सँग २०६४/०४/१२ गते लिएको अन्तर्वार्ताको आधारमा ।

[५८] पूर्ववत् ।

(घ) मौसमका हरफहरू (संयुक्त कविता सङ्ग्रह, २०५९)

(ङ) उनका गजल (संयुक्त गजल सङ्ग्रह, २०५९) ।

३.४.१ उदय जी.एम. को 'कालो टीका' उपन्यासको अध्ययन

गाउँका फटाहा शोषक सामन्तहरूको जालमा परेर सुखी र सम्पन्न जीवनको कल्पनामा परी विदेशका कोठीहरूमा नारकीय जीवन बिताइरहेका नेपाली चेलीहरूको कथाव्यथा र उनीहरूको उद्धारको काम गरिरहेका नेपालीहरूको कथामा आधारित प्रस्तुत उपन्यास कालो टीका मा जम्मा ६८ पृष्ठ रहेका छन् । लामा छोटा सत्र विश्राममा वाािडिएको उपन्यास वि.सं. २०५६ सालमा 'निरन्तर प्रकाशन' बाट प्रकाशित भएको थियो ।

आफ्नो देश गाउँठाउँमा आफ्ना चेलीहरूलाई भारतका वेश्यालयहरूमा बेचेर त्यही पैसाबाट आनन्द लुट्ने भ्रष्टहरू शोषक सामन्त र फटाहरूले ती चेलीहरूको निधारमा कहिल्यै नमेटिने कालो दाग (टिका) लगाइदिएका छन् । उनीहरूले चेलीबेटी बेचबिखन गरेर गाउँ समाज र राष्ट्रको निधारमा कालो टीका लगाइदिएका छन् । लङ्गुरधारी पण्डित पञ्च प्रधान, सीमा, जिम्मालकान्छा र हरिशङ्कर जस्ता व्यक्तिहरूले समाजको निधारमा कहिल्यै नमेटिने कालो टीका लगाइदिएका छन् । यही परिवेशमा प्रस्तुत उपन्यासको शीर्षक 'कालो टीका' सार्थक देखिन्छ । भने उनीहरू आफै पनि यो देश समाजको निधारका कालो टीका हुन् जसलाई फ्याक्न जरुरी छ ।

उपन्यासको पात्र लालेको घरको अवस्था र उसको परिश्रमी वानी साथै श्रीमान् श्रीमतीको लगनशीलताका बाबजुद पनि साँझबिहानको समस्या टार्न धौधौ भएको परिस्थितिको कारण ऊ आफूले काम गर्ने गरेको ठाउँ मसोटमा भेटिएको जगतकुमारले गरेको कुरा सम्झन्छ । वर्ग जिन्दगीभर परिश्रम गर्छ उसलाई सधैं छाक टार्न धौधौ र जो सधैबसी राख्छ उसलाई सधैं चयन देखेपछि उसले जगतकुमारको बाटो अनुसरण गर्न घर छोडेर हिड्छ । गाउँका फटाहा जिम्माल, हरिशङ्कर, प्रधानपञ्च, सीमा आदि पात्रहरू गाउँले गरीबहरूलाई खिसी गर्ने र उनीहरूको रगत चुसेर मोटाउनेहरूमा पर्छन् । जसले कालोधन्दा गरेर पैसा कमाउँछन् । गाउँका चेलीबेटीहरू वेचविखन गरेर अकूत सम्पत्ति कुम्ल्याउँछन् अनि समाजको अनुहारमा कालो पोत्छन् । असहायहरूलाई सताउने उनीहरूलाई चुस्ने समाजका जुकाहरू आज पनि जीवित छन् । सामाजिक कलङ्कहरूले लछिमा काली दुर्मती जस्ता लाखौं चेलीहरूलाई भारतका वेश्यालयहरूमा बेचेका छन् ।

आफ्ना देशका नारीहरूको उद्धारको लागि प्रवासी नेपालीहरूको सङ्गठन अखिल भारत नेपाली एकता समाजका कार्यकर्ताहरू खटेका छन् । उनीहरू भारत सरकार र त्यहाँको प्रशासनसँग लडेर आफ्ना नेपाली चेलीहरूलाई उद्धार गर्छन् । साथै उनीहरूलाई सङ्गठित गरेर फटाहा शोषकहरूका विरुद्धमा गाउँलेहरूलाई सङ्गठित गर्छन् । देशमा बहुदलीय व्यवस्थाको स्थापना हुन्छ । लछिमा, काली, दुर्मतीहरू खले र नेपाली एकता समाजका मान्छेहरूसँग गाउँमा फर्कन्छन । बाटुलीलाई र ती केटीहरूलाई नाङ्गै पारेर पुलिस र प्रधानका मान्छेहरूले कुट्छन् । आखिर त्यो अपमान सहन नसकेर उनीहरू गाउँबाट फेरि लापत्ता हुन्छन् । बहुदल आएपनि फेरि उनै फटाहाहरू सत्ता र शक्तिमा पुग्छन् । गरीबहरूलाई जस्तो थियो त्यस्तै नै रहन्छ । बहुदलपछि गाउँका लङ्घुरधारी प्रधानपञ्च, सीमा, जिम्माल, हरिशङ्करहरूलाई जनताले कारवाही गर्छन् । उता लछिमा मिस लब्ली भएर वेश्यालय चलाएर बसेकी छ । कालीको मृत्यु हुन्छ । दुर्मती एड्स बोकेर नेपाल फर्किन्छे । हरिशङ्कर लब्लीको कोठीमा पुरुष वेश्याको रूपमा बन्द छ । उसकी छोरी पनि त्यहीको कोठीमा बेश्या छे । यो देखेर ऊ आकुलव्याकुल हुन्छ । तर वदलाको आगोमा सल्केकी लब्लीले उसको इज्यतलाई धुजाधुजा पारेर उसलाई बलात्कारको पीडाको स्वाद चखाउँदैछ । ऊ भन्छे "यो समाजमा नारी देहमा खेल्नेहरू मात्र होइन पुरुष देहसँग खेल्न रुचाउने पुरुष सिकारी र नारी सिकारीहरू पनि प्रशस्तै छन् । यसको शरीरको प्राणले भिक्षा नमागुन्जेल यसको देहबाट पनि रस निकाल्दै जानुपर्छ र पिउँदै जानुपर्छ"।[छढ] यसरी लब्लीले आफूले भोग्नुपरेको पीडाको बदला लिइरहेकी छ भने सरकारले गर्नुपर्ने काम त्यो एउटा सङ्गठनले गर्दा पनि धन्यवाद त कता कता उल्टै आँखा देखाउँछन् । यस्तो सरकारको आडमा कहिल्यै पनि दुःखी गरीब निमुखा जनताहरूले सुख पाउन सक्दैनन् भन्ने सोच्दै हतियारबन्द लडाइले मात्र यो राज्यसत्ता परिवर्तन गर्न सकिन्छ भन्ने निष्कर्षमा पुग्छ खलवीर ।[टण]

यसरी यस उपन्यासको कथावस्तु चेलीबेचबिखन र राष्ट्रियस्तरका अरू समस्याहरूमा केन्द्रित छ । सरकार र व्यवस्था परिवर्तन भएपनि तिनै गलत तत्वहरू नयाँ पार्टीमा घुसेर ठूलो ओहदामा भएको परिवेशको चित्रण गरेका छन्, उपन्यासकारले । सरकारमा बसेर नागरिकको कुनै पनि समस्या समाधानको बाटो नखोज्ने सरकारको बारुद्ध

---

[५९] उदय जी.एम. **sfnf] 6Lsf**, (काठमाडौं : निरन्तर प्रकाशन २०५६) पृष्ठ ५८ ।

[६०] पूर्ववत् पृष्ठ ६६ ।

पुनः ठूलो युद्ध लड्नुपर्छ भन्ने निष्कर्षका साथ निरन्तर अगाडिका यात्रामा खलवीर र लछिमा उकालो चढिरहन्छन् । यस उपन्यासको कथावस्तु यही हो ।

यस उपन्यासमा आएका लाले, खलवीर परिस्थितिले गर्दा आफूहरू सचेत भएर समाजका गलत प्रवृत्तिहरूको विरुद्ध सचेत भएका छन् । महेश भारतका गल्लीगल्लीमा दुःख पाएका नेपालीहरू र नारकीय जीवन बिताउन वाध्य भएका नेपाली चेलहिरूको उद्धारमा खटेको मान्छे हो । उनीहरू देश र समाजप्रति जिम्मेवार छन् भने प्रत्येक नेपालीहरू आफ्ना दाजुभाइ दिदीबहिनी भएकोले उनीहरूको सहयोग गर्नु आफ्नो र आफ्नो सङ्गठनको मूल धर्म भएको कुरा गर्छन् । जगतसिंह, महेश, खलवीर समाजका सत्पात्रहरू हुन् । त्यस्तै प्रधान, जिम्माल, सीमा, हरिशङ्कर उपन्यासका असत् पात्र हुन् । यिनीहरू आफ्नो व्यक्तिगत स्वार्थ पूरा गर्न जस्तोसुकै अपराध पनि गर्न सक्छन् । आफ्नै गाउँका चेलीबेटी बेच्नेदेखि लिएर देशका बहुमूल्य कुराहरू तस्कर गर्ने यी समाजको निधारका कालो टीका हुन् । आफ्ना तीनवटी श्रीमती भएर पनि सीमासँग नजायज सम्बन्ध कायम गरेर मस्त हुने प्रधानले आफ्नो शक्तिको दुरूपयोग गरेर गाउँलेहरूलाई सताउँछ । उसको सिकार हुनबाट गाउँका कुनै पनि तरुनी छोरी बुहारी बाँकी छैनन् तर उसका विरुद्ध आवाज उठाउन सक्दैनन् । उपन्यासमा आएका लछिमा, काली, दुर्मती सुखी जीवनको कल्पनामा फटाहाहरूको जालमा परी नरकको जिन्दगी विताउन विवश लाखौलाख नेपाली चेलीहरूका प्रतिनिधिपात्र हुन् । उनीहरू एकपटक कालको मुखबाट फर्केर आएर पनि पुनः त्यही नरकमा फिर्ता भएर त्यही पेशा अँगाल्छन् । आफूले त्यो दुःख भोगेर पनि फेरि आफूजस्तै नारीलाई त्यही पेशामा लगाउन पुग्छे लछिमा लब्ली बनेर । अन्ततिर आफ्नो् दाजुसँग नेपाल फर्केकी लछिमा उकालो चढिरहन्छे । त्यो उकालो हतियारबन्द लडाइको तयारीको उकालोको रूपमा देखिएको छ ।

यस उपन्यासमा नेपालको राप्ती अञ्चलको रोल्पा जिल्लाको हुङदुङ गाउँको परिवेशको चित्रणका साथै भारतका पञ्जाब, भठिन्डा आदि ठाउँका चित्रण गरिएको छ । यस उपन्यासमा पञ्चायती शासन व्यवस्थाको अन्त्य तिरको र बहुदलीय व्यवस्थाको सुरुको समयको चित्रण गरिएको छ । पञ्चायती शासनका विरुद्धको आन्दोलन र बहुदलको आगमनपछिको खुसियालीलाई उपन्यासकारले चित्रण गरेका छन् उपन्यास ‘कालो टीका’ मा । भाषाशैलीको हिसावले रोल्पा जिल्लाका मगरहरूले बोल्दा उच्चारण हुने नेपाली भाषालाई उपन्यासकारले त्यस्तै पनि उतारेका छन् । यस उपन्यासमा पात्रअनुकूलको

भाषाको प्रयोग भएको छ । जस्तै- घिउ घोप्टो, बाबन लोक्टो, टेरो बाले भीर काटेर डगुऱ्या ठो[६१] आदि । यस उपन्यासको भाषामा आञ्चलिकताको रङ्ग मिसिएको छ । सरल, सरस र वोधगम्य भाषामा लेखिएको उपन्यास वर्णनात्मक रैखिक ढाँचामा अगाडि बढेको छ । वाह्य दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको यो उपन्यास आदर्शोन्मुख सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो ।

आफ्नो श्रम र पसिनाले धर्ती सिंचनेहरू दुई छाक टार्न नै सधैंभरी छट्पटिरहनु पर्ने र केही नगर्नेहरूले मोज गरेर बस्ने परिपाटीको विरुद्धमा आवाज उठाउन र सम्पूर्ण पीडित जनताहरूलाई सङ्गठित गरेर उनीहरूको वर्ग चिनाउनु यस उपन्यासको एउटा उद्देश्य रहेको छ । भारतका वेश्यालयहरूमा कष्टपूर्ण जीवन विताइरहेका नेपाली चेलीहरूको उद्धार गर्ने र बहिरो सरकारलाई घच्घच्याएर यो चेलीबेटी बेचबिखनको सिलसिलाको अन्त्य गर्नपर्छ भन्ने सन्देश दिने र त्यस्तै समाजका ठूलावडा भनाउँदाहरूको चरित्रलाई उदाङ पार्ने यसको तेस्रो उद्देश्य देखिन्छ । देशमा ठूला ठूला आन्दोलन हुन्छन्, हजारौ सहिद हुन्छन् । व्यवस्था फेरिन्छ तर ठूलाठालूहरूको विचार फेरिन नसकेको कारण व्यवस्था फेरिए पनि जनताले राहत र सुखानुभूति महसुस गर्न सकिरहेका छैनन् । त्यसैले देशमा आमूल परिवर्तन गर्ने विचारले डोऱ्याइएको हतियारबन्द लडाइँ लड्नुपर्छ भन्ने सन्देश दिनु पनि यस उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ ।

३.५ उपन्यासकार मित्रलाल पार्दे 'हिमाल'

वि.सं. २०३६ साल फागुन १७ गते शुक्रबारका दिन जन्मिएका मित्रलाल पार्देका बाबुको नाम प्रेम नारायण पार्दे र आमाको नाम यमादेवी पार्दे हो । दाङ जिल्ला स्यूजा, खाडा जन्मिएका पार्देको स्थायी ठेगाना लक्ष्मीपुर-७, सुनपुर दाङ हो । साहित्य र अभिनयमा रुचि भएका पार्देले नाटकहरूको लेखन, निर्देशनका साथै अभिनय पनि गरेका छन् । नवयुग नाट्य साँस्कृतिक समूह दाङ मार्फत उनले नाट्य कलालाई अगाडि बढाएको देखिन्छ ।[६२] पार्दे आफू विद्यालयमा अध्ययन गर्ने समयदेखि नै कविता लेख्ने काम गर्थे ।[६३] उनका विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा फुटकर रचना प्रकाशित भएका छन् । आफ्ना रचना र कृतिहरूमा

[६१] पूर्ववत्, पृष्ठ ७ ।

[६२] पार्देका शिक्षक नित्यानन्द शर्माले दिएको जानकारी अनुसार ।

[६३] नित्यानन्द शर्माले दिएको जानकारी अनुसार ।

उनले समाजमा रहेका विकृति विसङ्गतिहरूमाथि जोडदार प्रहार गरेका छन् ।[६४] उनका प्रकाशित कृतिहरू यसप्रकार रहेका छन् ।

(क) प्रेमभित्रको युद्ध (लघु उपन्यास-२०५६)

(ख) तड्पाइएका मनहरू (उपन्यास, २०६३) ।

३.५.१ मित्रलाल पार्दे हिमालको 'प्रेमभिको युद्ध' उपन्यासको अध्ययन

उपन्यासकार मित्रलाल पार्देको पहिलो उपन्यास 'प्रेममित्रको युद्ध' २०५७ सालमा प्रकाशित कृति हो । पृष्ठसङ्ख्या ५३ रहेको प्रस्तुत उपन्यास विभिन्न नौ अध्यायमा विभाजित छ । आयामको हिसावले यो उपन्यास एउटा लघु उपन्यास हो ।

प्रस्तुत उपन्यासको कथावस्तुअनुसार यहाँ वीरमान र उसकी बहिनी रमाको बीचमा द्वन्द्वको स्थिति आएको छ । दुई दाजुवहिनीका बीचमा ज्यादै राम्रो सम्बन्ध हुन्छ । उनीहरूको माया उदाहरणीय हुन्छ । त्यो देख्न नसकेर कनकरामले नचाहिँदो र नभएको कुरा लगाएर उनीहरूबीच फाटो पारिदिन्छ भने यता प्रवीण र उषाको प्रेमको बीचमा सुमन पस्छ र उनीहरूको साँचो प्रेममा फाटो पारिदिन्छ, चिसो उत्पन्न गराउँछ । आफूले उषालाई पाउनको लागि उसले षडयन्त्रको जाल थाप्छ र त्यही जालमा प्रविष्ट भएर उषाको प्रेमको खरानी उडाउँछ । यता प्रवीणले उषालाई दोष दिन्छ भने उषाले प्रवीणलाई । एक अर्कासँग भेट्नै नभएर चिठीको आधारमा उनीहरूले सम्बन्ध तोड्छन् । यसरी हेर्दा एउटा दाजु र बहिनी अनि दुई प्रेमी बीचको द्वन्द्वको स्थितिले उनीहरूको बीचमा बढ्दै गएको दूरीको आधारमा प्रस्तुत उपन्यासको शीर्षक 'प्रेमभित्रको युद्ध' सार्थक देखिन्छ । तर पनि त्यहाँ भएको त्यो असमझदारीको कारणले भएको बेमेल र तिक्ततालाई युद्ध भन्न सक्ने आधार भने देखिदैन ।

'ओयाँ-ओयाँ, आहा कति सुन्दर बालक'[६५] भन्ने वाक्यबाट सुरु भएको यस उपन्यासको कथावस्तु प्रवीणको बाल्यकाल उसका बाबुआमा र फुपूको माया मेलमिलाप आदि हुँदै रमाको छोरो बिरामी भएपछि प्रवीणकी आमालाई बोक्सी भनेकोबाट विस्तार हुन्छ । रामाले वीरमानको भैसी कुट्दै यो कसको दान हो? भन्दै गाली गरेपछि प्रविणकी आमाको

---

[६४] पूर्ववत् ।

[६५] मित्रलाल पार्दे, k|]dleqsf] o'4, पद्मप्रसाद भट्टराई दाङ, २०५७, पृष्ठ १ ।

र रमाको भनाभन हुन्छ । उनीहरू लुछालुछ पनि गर्छन् । अनि घर बाराबार पनि गर्छन् । आफ्नी एक्ली बहिनी घर बारेर बसेपछि वीरमान ज्यादै दुःखी हुन्छ । उता प्रवीण क्याम्पस पढ्ने भएदेखि प्रविष्ट उषाको प्रेम बसेको हुन्छ । प्रवीणको आर्थिक स्थिति कमजोर भएको कारण उसले उषाको विहेको प्रस्ताव आफ्नो एक वर्षे बी.एड. सकेपछि गर्ने भनेर सार्छ । दुवै दुःखी मनले छुटिन्छन् । प्रवीण काठमाडौं जान्छ । काठमाडौं गएको बेला रमाको र वीरमानको झगडा भएको हुन्छ । अझ भनौं रमाले निहुँ खोजेर वीरमानसँग झगडा गरेकी हुन्छे । यो कुरा प्रवीणलाई थाहा हुँदैन ।

प्रवीण काठमाडौं गएको वेला सुमनले उषालाई हात पार्ने दाउ खेल्न थाल्छ र प्रवीणले पठाएको चिठी आफूले राखेर आफ्नो अनुकूल लेखिएको चिठी उषालाई दिन्छ । त्यस्तै उषाले लेखेको चिठी आफूले राखेर आफ्नो फाइदा हुने खालको चिठी प्रवीणलाई पठाउँछ । जसको कारणले उनीहरूको प्रेम टुट्छ र आफूले उषासँग विवाह गर्छ । विवाह पछि उसका सासूससुराले उसलाई दाइजोको कारण गाली गर्छन् । सुमनले पनि रक्सी खाएर उसलाई गाली गर्न थाल्छ । सुमनको मोटसाइकल दुर्घटनामा मृत्यु हुन्छ । उसको छोरो पनि सात दिनमै मर्छ । उसलाई घरमा हेला गर्न थाल्छन् । बिछोडको घटनाले प्रवीण मर्माहत भएको हुन्छ । ऊ फर्केर आएपछि फूपु सँगको झगडाको बारेमा थाहा पाउँछ । तिहारमा फुपूको हातको टीका थाप्न जान्छ तर रमा ढोका लगाएर बस्छिन् । स्कूलको हेडसर भएको प्रवीणले आत्महत्या गर्न लागेकी उषालाई बचाउँछ र उसको वास्तविकता थाहा पाएपछि विवाह गर्छ । उसलाई समाजले धिक्कारे पनि पछि समाजलाई आफ्नो पक्षमा ल्याउन ऊ सफल हुन्छ । फुपू पनि पछि आफै नजिकिन्छिन् र मेल हुन्छ । उपन्यास 'प्रेमभित्रको युद्ध' को कथावस्तु यही हो ।

यस उपन्यासको केन्द्रीय चरित्र प्रवीण हो । प्रवीण एक शिक्षित युवक हो र ऊ उषाको प्रेममा फसेको हुन्छ । आफूले आफ्नो खुट्टामा उभिएपछि मात्र विवाह गर्ने भन्ने प्रवीण प्रगतिवादी सोचको छ । उसले विधवा उषालाई विवाह गरेर साँचो प्रेम कहिल्यै मेटिंदैन भन्ने कुरा देखाएको छ । प्रवीणले आफ्नो श्रीमान्को मृत्युपछि कलकलाउँदा उमेरका नारीहरूले पनि त्यही मरेको पतिको यादमा तिरस्कृत र कुण्ठित जीवन बाँच्नु पर्छ भन्ने सोचको विरुद्धमा प्रहार गरेको छ । एउटी विधवालाई विवाह गरेर प्रवीणले क्रान्तिकारी कदम चालेको छ । ऊ समाजको शिक्षित र गतिशील पात्र हो ।

उषा उपन्यासकी नायिका हो । उसले प्रवीणसँग प्रेम गरेकी हुन्छे । बीचमा प्रवीण काठमाडौं गएको बेला सुमनले बदमासी गरेर उषा र प्रवीणको प्रेमलाई तोड्छ र उषासँग विवाह गर्छ । उषा प्रवीणसँगको बिछोडले दुब्लाउँदै गएकी हुन्छे । उता सासूससुराले दाइजो नल्याएकौ भनेर उसमाथि अत्याचार गर्छन् । श्रीमान् र छोराको मृत्युपछि उसले घरको तिरस्कार सहनुपर्छ । अन्त्यमा उसले आत्महत्याको निर्णय लिन्छे तर प्रवीणले बचाउँछ । प्रवीणको अनुरोधमा उषाले प्रवीणसँग विवाह गर्छे । उषा समाजमा अपहेलित जीवन बिताउने नारीको प्रतिनिधि पात्र हो । सुमन उपन्यासको असत् पात्र हो । ऊ अरूको प्रेम तोडिदिएर षडयन्त्रकारीको रूपमा देखा पर्छ भने उषालाई विवाह गरिसकेपछि दुःख दिन्छ । आफ्नै कुलतका कारण उसको मृत्यु हुन पुग्छ । ऊ प्रवीण र उषाको प्रेमको बीचकोतगारो बन्छ ।

रमा उपन्यासकी एक साधारण ग्रामीण नारी हो जो अर्काको बहकाउमा आएर आफ्नो दाजुसँग झगडा गर्न पुग्छे र आँठो जोडिएको दाजुको घरमा तिहारको टीका लगाउनसम्म पनि जादिन र उपन्यासको अन्त्यतिर सम्बन्ध सुध्रियपछि ऊ दाजुको घरमा जान्छे ।

वीरमान एक आदर्श पात्र हो । ऊ आफ्नी बहिनीले त्यतिविधि गाली गर्दा पनि बहिनीलाई केही भन्दैन । पछि छोराले विधवा विवाह गर्दा पनि उसले खुसीसाथ छोरालाई बधाई दिन्छ र छोराले ठीक काम गरेको भन्छ । उपन्यासमा आएका अध्यक्ष र कनकराम समाजका फटाहरूका प्रतिनिधिपात्र हुन् र उसले अरूलाई नचाहिने कुरा लगाएर अर्काको घर भाँड्ने तर आफ्नै घरमा आफ्नी बुहारीलाई दमन गरेर दुःख दिएर सताएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासको कथावस्तुको हिसावले दाङ जिल्लाको सुनपुर गाउँ, महेन्द्र वहुमुखी क्याम्पस, अम्बिकेश्वरी मन्दिर र सेरोफेरोको क्षेत्र साथै काठमाडौंको परिवेशको चित्रण गरिएको छ । ग्रामीण परिवेश भएको कारणले धानखेत, भैंसी पाल्ने जस्ता कुरा देखाएको छ भने धामी झाँक्री बस्ने अन्धविश्वासप्रति पनि यसले व्यङ्ग्य गरेको छ ।

सरल भाषाशैलीको प्रयोग भएको प्रस्तुत उपन्यास सरस पनि छ । केही व्याकरणात्मक कमजोरीका साथमा कथानकको बुनोटमा केही अस्पष्टता देखिएको छ । तृतीयपुरुष दृष्टिविन्दुमा तयार गरिएको उपन्यास प्रेमभित्रको युद्धको कथानक ढाँचा रैखिक रहेको छ ।

उपन्यास 'प्रेमभित्रको युद्ध' ले सामाजिक कुरीतिको रूपमा रहेको दाइजो प्रथाको विरोधमा साथै विधवा युवतीहरूलाई आफ्नो इच्छा नहुँदा नहुँदै पनि आफूलाई सताउने सासूससुराहरूसँग जीवन बिताउनु पर्ने वाध्यताको विरुद्ध धावा बोलेको छ । यो उपन्यास अन्धविश्वासको भ्रममा परेर सामाजिक विसङ्गति निम्ताउनेहरूविरुद्धको जोडदार प्रहार हो । अर्काको सुखी र खुसी जिन्दगीमा आगो लगाएर आफ्नो जीवन सुखी बनाउन चाहनेहरूलाई खबरदारी हो ।

३.५.२ मित्रलाल पार्दे हिमाल को 'तड्पाइएका मनहरू' उपन्यासको अध्ययनन

वि.सं. २०६३ भाद्रमा प्रकाशित भएको उपन्यास 'तड्पाइएका मनहरू' उपन्यासकार मित्रलाल पार्देको दोस्रो उपन्यास हो । पृष्ठ सङ्ख्या १९३ रहेको प्रस्तुत उपन्यास तेऱ्ह अध्यायहरूमा विभक्त छ । नेपालमा बहुदलीय व्यवस्थाको स्थापनापछिको राजनैतिक परिवेशलाई विषयवस्तु बनाइएको प्रस्तुत उपन्यासको अन्त्य सुखद छ ।

वि.सं. २०४६ साल चैत्र २७ गते प्रजातन्त्र पुनःस्थापनाको खुसियालीको विजय-जुलुस र सभाको चित्रणबाट सुरु भएको प्रस्तुत उपन्यासमा आफ्नो शक्ति र ओहदाको दुरुपयोग गरेर निमुखा, गरीब निम्छाराहरूको उठीवास लगाउने उनीहरूलाई डराउने, धम्काउने, कुट्ने, पिट्ने र आफूले भनेको मानेनन भने ज्यानैसम्म पनि लिने त्यतिबेलाको सरकार र उच्च ओहदाका राजनैतिक नेताहरूको कार्यशैली र प्रवृत्तिको उल्लेख गरिएको छ । गाउँका सोझासाझा जनताहरूलाई सताउने, उनीहरूसँग चन्दा माग्ने अनि दिन नसकेपछि कुट्ने, पिट्ने र चेलीबेटीहरू अपहरण गर्ने, वलात्कार गर्ने र उनीहरूका मनहरूलाई तड्पाउने काम त्यतिबेलाको नेताहरूबाट भएको कुरालाई उपन्यासकारले चित्रण गरेका छन् । जहाँ अन्याय हुन्छ, अत्याचार हुन्छ, त्यहाँ विस्फोट हुन्छ भनेझैं नेताजी र मन्त्रीहरूबाट भएका ती काला कर्तुतहरू र पाशविक यातनाका कारण मीना, उर्वशी, गगन जस्ता मान्छेहरूका सताइएका तड्पिएका मनहरू एकत्रित हुँदै ती भ्रष्ट पतित व्यक्तिलाई सजाए दिएका छन् । यस अर्थमा उपन्यासको शीर्षक 'तड्पाइएका मनहरू' सार्थक छ ।

झण्डा र व्यानरहरूले शोभायमान वातावरणमा जनताका बीचमा प्रजातन्त्रको स्थापनापछिको खुसियाली बाँड्दै नेताहरू सार्वजनिकमञ्चमा भाषण गरिरहेका छन् । जनताहरू खुसीले ताली बजाउँदैछन् । यो वातावरणबाट उपन्यासको कथाको सुरुवात भएको छ । त्यतिबेलाको सत्तासीन पार्टी नेपाली काँग्रेस सत्ता उन्मादले मस्त थियो । नेताका

अरौटे भरौटेहरूलाई जे गर्न पनि छुट थियो । कसैको कसैले हत्या गरे पनि उनीहरूले आफ्ना कार्यकर्तालाई ढाकछोप गर्थे, जसको कारणले अशान्ति बढेको थियो । कोही पनि व्यक्ति सुरक्षित थिएन । आम नागरिकहरूलाई जिवन जीउन धौधौ परेको थियो । त्यही परिवेशलाई उपन्यासकारले यसरी देखाइएका छन्- “बहुदलीय विचारहरूमा एकआपसमा मिल्नुको सट्टा काँग्रेस एमालेको घरमा नजाने, एमाले काँग्रेसका घरमा नजाने, काँग्रेसले जिते एमालेका कार्यकर्ता कुटिने, एमालेले जिते काँग्रेसका कार्यकर्ता पिटिने वातावरण थियो ।”[टट] शक्ति र सरकारमा रहेका व्यक्तिहरूले आफ्ना गलत कुराहरूको पर्दाफास गर्ने व्यक्तिहरूलाई आतङ्ककारी भनी झुट्ठा मुद्दा लगाएर जेलमा चरम यातना दिएर मार्ने कामसम्म गरेका छन्न । उपन्यासमा रुद्रराज सामन्त, शोषक, भ्रष्टचारी, बलात्कारीको प्रतिनिधिको रूपमा रहेको छ । जसले श्रवणजस्तो होनहार व्यक्तिलाई झुट्ठा मुद्दा लगाएर जेलमा यातना दिएर मार्न लगाउँछ भने राती सुतिरहेकी भाउजूलाई बलात्कार गर्छ । उसका हरेक क्रियाकलापहरू जनविरोधी राष्ट्रविरोधी हुन्छन् भने उसका भरौटेहरूले उर्वशीको वलात्कार गर्छन् । एउटा रुद्रराजका कारणले कैयौं व्यक्तिहरूको हत्या हुन्छ । उसले आफ्नी बुहारीसमेतको हत्या गराउँछ । जघन्य अपराधका कारण उर्वशीजस्ता व्यक्तिहरू हतियार उठाउन विवश भएका छन् । सरकारका कुनै पनि संयन्त्रहरूले गरीबहरूको उजुरी नसुनेपछि र न्याय नपाएपछि उनीहरू पनि विद्रोहको बाटो समात्न वाध्य भएका छन् । त्यतिका धेरै अपराध गर्ने रुद्रराजलाई बालगृहमा केटाकेटीको सिँगान पुछ्न लगाएर उसलाई सजाय दिइएको छ । मीना र उर्वशी मन्त्री बनेर सम्पूर्ण नारीहरूको पीडा र व्यथाको वकालत गरिरहेका छन् भने अन्य पीडित नारीहरूले आफ्नो आवाजहरू बुलन्द पारिरहेका छन् । त्यस्तै उनीहरूबाट देश स्वर्ग बनाउने आशा लिइएको छ ।[टठ]

प्रस्तुत उपन्यासमा रुद्रराज शोषक सामन्तको प्रतिनिधि, समाजको कलङ्क, वलात्कारी, षडयन्त्रकारी, तत्कालीन राजनैतिक नेताको प्रतिनिधि पात्र हो भने श्रवण एउटा असल स्पष्टवक्ता हो । उसले गलत कुराहरूको तुरुन्तै प्रतिवाद गर्छ भने आफ्नो त्यही बानीको कारणले झुट्ठा मुद्दामा फसेर अकालमा ज्यान गुमाउनुपर्छ । उसको मृत्युपछि सन्तान हुर्काउन वाधा भएको र फक्रदो उमेरमा विधवा हुँदा भोग्नुपरेको पीडामाथि रुद्रराजको बलात्कारका कारण रहन गएको बच्चाले गर्दा समाजमा दुःखसँग जीवन बिताउन

---

[६६] पूर्ववत्, पृष्ठ ३ ।

[६७] पूर्ववत्, पृष्ठ १०२ ।

परेको र मीनाका कारणले उपन्यासको म पात्रले समाज र घरबाट तिरस्कृत भएको छ । उपन्यासको म पात्र उपन्यासमा समावेश भएका सम्पूर्ण घटनाहरूको प्रत्यक्षदर्शीको रूपमा रहेको छ । ऊ समाजको विकृति हटाउन रुद्रराजजस्ता सामाजिक अभिशापको विरोधमा लागेको छ । उसले रुद्रराजको गर्भ बोकेकी मीनाको प्राणरक्षाको लागि आफ्ना सम्पूर्ण इच्छा र रहरहरूलाई त्यागेर मीनाको पेटको बच्चा आफ्नो भन्छ । त्यसैले ऊ समाज र घर परिवारबाट तुरस्कृत हुन्छ । घरनिकाला भएपछि ऊ बारीको कुनामा एउटा झुप्रो बनाएर बस्न थाल्छ र उर्वशीको चित्कार सुनेर मध्यरातमा घरबाट निस्केर उसलाई अस्पताल पुऱ्याउँछ । त्यस्तै अर्को पात्र गगन पनि सकारात्मक पात्र हो । ऊ एउटा कलमजीवी मान्छे हो जसले सरकारका कुकृतिहरूको कलमको सहायताले भण्डाफोर गर्छ । त्यही कारणले गर्दा उसका बाबु आमा र बहिनीसमेतले बर्बर यातना सहनुपर्छ । आमा र बहिनीको बलात्कार भएको देख्न नसकी ऊ आक्रोशित भएर आफूलाई गोली हान्न भन्दै आफ्ना बाबु-आमा र बहिनीहरूलाई छोड्न भनेपछि रिसाएर रुद्रराजका भरौटेहरूले गोली हान्छन् । यीबाहेक अन्य पात्रहरूमा भीम, हरिभक्त, जगतमान, भावना, जीवन, रोशन सुकुलगुण्डाहरू, मानवअधिकारवादी नेता, शिव, कृष्ण, विमला, शोभा, पूर्णिमा, मधु, विजय, शोभाकर आदि रहेका छन् ।

नेपालमा २०४६ चैत्र २७ गतेको प्रजातन्त्रको पुनःस्थापनाको खुसियाली मनाउन लागेको परिवेशमा त्यतिबेला सत्तामा रहेका मन्त्रीहरूले गरीब नेपाली जनतालाई दिएको र जनताले भोग्ने परेको दुःख कष्ट आदिको चित्रण उपन्यासमा गरिएको छ । सत्ताको आडमा लुट, वलात्कार, हत्या, झुटा मुद्दामा फसाउने, धरपकड गर्ने, आतङ्ककारीको बिल्ला भिराएर जेलमा सडाउने प्रवृत्तिको व्यङ्ग्य गर्दै अत्याचार र अन्यायका कारण नै जनताले बन्दुक उठाउन र सशस्त्र विद्रोह गर्न परेको परवेशको चित्रण यस उपन्यासमा गरिएको छ भने स्थानको हिसावले यो उपन्यास सार्वजनिक उपन्यासका रूपमा लिन सकिन्छ । अर्थात् नेपालको कुनै पनि ठाउँमा घटेका घटनाहरूको आधारमा उपन्यास तयार गरिएको छ भन्न सकिन्छ । मानवअधिकारको कुरा गर्ने तर घरमा आफ्नी श्रीमतीलाई चरम यातना दिने अनि दुईवटी श्रीमती घरमा राखेर श्रीमतीलाई खानसमेत नदिने प्रवृत्ति पनि यसमा चित्रण गरिएको छ ।

सामान्यरूपमा हेर्दा उपन्यासको भाषा सरस र सरल छ । उपन्यासमा प्रयोग भएका पात्रहरूका अनुसारको भाषा प्रयोग गर्नमा उपन्यासकारको कमजोरी देखिएको छ ।

वलात्कारका दृश्यहरूलाई ज्यादै नाङ्गो रूपमा उपन्यासकारले प्रस्तुत गरेका छन् । यो उपन्यास ज्यादै छाडा र प्राकृतिक उपन्यासको रूपमा देखिएको छ । यो सामाजिक रूपमा कमजोर पक्ष हो । उपन्यासले कतिपय ठाउँमा एकदमै बौद्धिक पाठकहरूको आग्रह गरेको छ । उपन्यासमा प्रयोग भएका डेस्डीमोना, ह्रगो, ओथेलो, हिटलर, केश, जङ्गबहादुर, दुर्योधन, सकुनी, कार्ल मार्क्स, प्लेटो, अरस्तु, वेद, माओ, लेनिन, समाजवाद, साम्यवाद, अराजकतावाद, मुसोलिनी, क्राइष्ट, निरो, चाउचेस्कु आदिको प्रयोगले उपन्यासकारले उपन्यासका पात्रहरूलाई तिनले थेग्न नसक्ने बौद्धिक भारी बोकाएको भान हुन्छ । आम पाठक उक्त व्यक्ति र सम्बन्धित शब्दको महत्व र प्रयोगको बारेमा अनविज्ञ हुने अवस्था छ । यस उपन्यासमा पत्रिका, लेख आदिको प्रयोग पनि गरिएको छ । प्रथमपुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको यस उपन्यासलाई अर्घक्लिष्ट भाषाको प्रयोग भएको उपन्यास भन्दा कुनै अप्ठ्यारो पर्दैन ।

मानिसले कहिल्यै पनि आफ्नो धन-सम्पत्ति र ओहदाको दुरूपयोग गर्नुहुँदैन । सरकारी पद र सरकार भनेको जनताको सेवाको लागि तयार गरिएको संयन्त्र हो । त्यसैले जनतालाई मालिकका रूपमा हेर्नुपर्छ, मान गर्नुपर्छ र मित्रवत् व्यवहार गर्नुपर्छ । उनीहरूलाई अनावश्यक रूपमा सताउनु हुँदैन । यस उपन्यासमा रुद्रराजको गलत र पतित चरित्रका कारण अन्त्य भएको छ भने सरकार र सरकारी संयन्त्रहरूले उचित न्याय नदिएको हुँदा उर्वशी हतियार उठाउन वाध्य भएकी छ । भ्रष्ट नेताहरू उनका भरौटेहरू र नामका मात्र मानवअधिकारवादीहरूले गरेको मनोमानीले नै उनीहरूका विरुद्धमा जनतालाई सहयोग गरेको छ । यहाँ फटाहाहरूले आफ्नै कुकृत्यको कारणले आफ्नै चिहान खनेका छन् । त्यसैले हरेक नेता र जनताले यो कुरालाई आत्मसात गरेर व्यवहार गर्नु पर्दछ भन्नु नै यस उपन्यासको मूल तात्पर्य रहेको छ ।

३.६ उपन्यासकार सूर्यनाथ सापकोटा

उपन्यासकार सूर्यनाथ सापकोटाको न्वारनको नाम उमानन्द सापकोटा हो । पिता देवीप्रसाद सापकोटा र माता चन्द्रकला सापकोटाको कोखबाट वि.सं. २००५ वैशाख १९ सालमा जन्मेका सूर्यनाथ सापकोटाको स्थायी बसोवास त्रिभुवननगर नगरपालिका वडा नं. ११ शिक्षाशाखा रोडदाङमा रहेको छ । स्नातकतहसम्मको शैक्षिक योग्यता हासिल गरेका सामपकोटाको प्रथम रचना २०१८, १९ सालमा विद्यामन्दिर बहुउद्देश्यीय विद्यालय

वाग्लुङको मुखपत्र ज्योतिमा प्रकाशित 'वर्षा' शीर्षकको गीत हो ।[६८] राप्ती साहित्य परिषद्को आजीवन सदस्य रहेका सापकोटा साहित्यलाई कटु जीवनको यथार्थ भएकोले एक प्रकारले साहित्य वर्गीय चिन्तनबाट उत्पन्न विशिष्ट चरणको उपज हो, यसले समाज र राष्ट्रलाई अग्रगामी परिवर्तन गर्न ठूलो योगदान पुऱ्याउँछ भन्छन् ।[६९] उनले साहित्यलेखनको उद्देश्य अग्रगामी परिवर्तनबाट देश र जनताको सेवा गर्न, उत्पीडित वर्गको उत्थान गरी देशमा दिगो शान्ति ल्याउन, देशको राष्ट्रियता र अखण्डतालाई सुदृढ गर्नको लागि लिएका छन् ।[७०]

भूपि शेरचन, पारिजात, रमेश विकल र देवकोटालाई मन पराउने सापकोटा भूमि शेरचनको 'घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे' र पारिजातका उपन्यासबाट प्रभावित भएको कुरा स्वीकार्छन् । मध्यमवर्गीय परिवारमा जन्मिएका सापकोटा आफ्नै ठूलोमामा खगराज पौडेलबाट साहित्यक यात्रामा लाग्न प्रेरित भएको कुरा व्यक्त गर्छन् ।[७१]

वि.सं. २०५४ सालमा राप्ती साहित्य परिषद्बाट राप्ती साहित्य पुरस्कार र २०६४ सालमा प्रगतिशिल साहित्य पुरस्कार प्राप्त गरेका उपन्यासकार सूर्यनाथ सापकोटाले सम्पादन काम पनि गरेको पाइन्छ । सापकोटाका प्रकाशित कृतिहरू यसप्रकार रहेका छन् ।

(क) पक्रैया (खण्डकाव्य, २०५२) ।

(ख) विन्ती-पत्र (खण्डकाव्य, २०५५) ।

(ग) घायल मुटु (कथासङ्ग्रह, २०५६) ।

(घ) रातामाटा कालापानी (गीति खण्डकाव्य, २०६०) ।

(ङ) आगो भित्रका मान्छेहरू (उपन्यास, २०५८) ।

(च) फुल्दै झर्दै झर्दै फुल्दै (२०६०)

कथा, सूत्रकथा, खण्डकाव्य, निबन्ध, उपन्यास, गजल, हाइकू ,व्यङ्ग्य आदि विधामा कलम चलाउने सापकोटाको कुनै एउटा विधामा विशेष रुचि नभएको कुरा उनी बताउँछन् ।[७२]

---

[६८] उपन्यासकारसँग लिएको २०६५/०४/१२ गतेको अन्तर्वार्ताको आधारमा ।

[६९] पूर्ववत् ।

[७०] पूर्ववत् ।

[७१] पूर्ववत् ।

[७२] पूर्ववत् ।

३.६.१ सूर्यनाथ सापकोटाको 'आगोभित्रका मान्छे' उपन्यासको अध्ययन

वि.सं. २०५८ सालमा राप्ती अफसेट प्रेसद्वारा लेखक स्वयंले प्रकाशन गरेके उपन्यास 'आगोभित्रको मान्छेहरू' मा ११८ पृष्ठ रहेका छन् । यस उपन्यासमा अठार अध्यायहरू रहेका छन् । माओवादी जनयुद्धलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको यो उपन्यास नेपालको जनयुद्धमा आधारित पहिलो उपन्यास हो ।

न्याय, समानता र स्वतन्त्रताको लागि आवाज उठाउने व्यक्तिहरू जहिले पनि शोषक, सामन्त र प्रशासनको आँखाका कसिङगर हुन्छन् । कहिल्यै पनि उनीहरू आफ्नो आस्थालाई ढल्न दिँदैनन् प्राणको आहूति दिन्छन् तर आफ्ना साथीहरूसँग धोका दिँदैनन् । लाख यातना सहन्छन् तर विचार छोड्दैनन् बरु झन् पछि झन् दृढ वन्दै जान्छन् । उनीहरूलाई आगोले पनि निल्न सक्दैन किन उनीहरू आफै बारुदका खानी हुन् । शोषक र सामन्तहरूको दरबारमा बम बनेर पड्किन सक्ने क्रान्तिकारीहरू आगो भित्रबाट जन्मने मान्छे हुन् भन्ने अर्थमा उपन्यासकारले उपन्यासको नाम आगोभित्रको मान्छे राखेका छन् । जुन विषयवस्तुका आधारमा असान्दर्भिक देखिँदैन ।

प्रस्तुत उपन्यासमा शोषक, सामन्त, फटाहाहरूले जनतालाई कहिल्यै पनि राम्रो व्यवहार गर्दैनन् उनीहरूले गरीबहरूलाई सधैं तल्लो दर्जाको मान्छेको रूपमा हेर्छन् । उनीहरूको नजरमा गरीबाको कुनै अस्तित्व छैन । यस उपन्याले उनीहरूको हेपाहा प्रवृत्ति र अरूको अपमान गर्ने व्यवहार देखाएको छ । जनताको लागि भनेर खडा गरिएको प्रशासनिक संयन्त्रहरू जनताको रगतबाट बाँचेका छन् तर तिनै जनतालाई अपमान गर्छन् । जनतालाई धम्काउने, तर्साउने, सताउनेसम्मको काम गर्न पुलिस पछि पर्दैन भन्ने कुरा यहाँ देखाइएको छ । अन्याय कसैले पनि लामो समयसम्म सहन सक्दैन । त्यसैले जनताहरू पनि अन्यायको विरोध गर्दै सडकमा उत्रन्छन् । प्रस्तुत उपन्यासले देशमा रहेको शैक्षिक विसङ्गतिलाई पनि झल्काउने जमर्को गरेको छ । न्यायसङ्गत माग लिएर आन्दोलनमा उत्रिएका सबैलाई सरकारले लाठी बर्साउन र गोलीसमेत ठोक्न आदेश दिने सरकारको प्रवृत्तिलाई पनि यस उपन्यासले प्रहार गरेको छ । जसले घुस खुवाउँछ उसैको पक्षमा निर्णय गर्ने न्यायालय र सरकारी कार्यालयहरूको कारणले गर्दा जनताहरू माओवादी पार्टीको जनअदालतमा मुद्दा दर्ता गर्न थाल्छन् । यसरी प्रस्तुत उपन्यासले सरकार, सरकारी कार्यालयहरूले कहिल्यै पनि जनताका लागि काम गर्न सकेनन् जसको कारण जनताहरूको विश्वास जित्न बरु

माओवादी सफल भएको देखिन्छ भन्ने दर्साएको छ । यस उपन्यासमा वाल सिपाहीको योगदान, क्रान्तिप्रतिको आस्था, क्रान्ति सफल पार्ने काममा आइपरेका कठिनाइहरू, हतियार भिœयाउनको लागि गरिएको विवाहको नाटक ज्यादै रोचक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ ।

सरकारले कुनै पनि काम पूर्ण रूपले गर्न नसकेको कारणले कमैया मुक्तिको घोषणा पछिको उनीहरूको बिचल्ली पनि यहाँ देखाइएको छ । क्रान्तिकारीहरूले सरकारका सांसद्हरूलाई अपहरण गरेर उनीहरूलाई भारतले गरेको सीमाअतिक्रमणको विरुद्ध अन्तर्राष्ट्रिय अदालतमा मुद्दा हाल्ने गरी छोडिन्छ । पुलिसहरूले पनि हतियारसहित आत्मसमर्पण गर्छन् । जनताको जनलहर ज्यादै बढ्छ । सडकहरू खचाखच मानिसले भिरिन्छन् सबैले खुसी मनाउँछन् भने साम्मराजहरूको घर मसानघाट जस्तो हुन्छ ।

यस उपन्यासको कथानकलाई अगाडि बढाउन यहाँ विभिन्न पात्रहरू आएका छन् । उपन्यासका नायकका रूपमा विमल रहेका छन् । विमल एक होनहार व्यक्ति हुन् । आर्थिक रूपमा कमजोर मजदुरी गरेर छाक टार्ने विमल एक स्वावलम्बी र आदर्श व्यक्ति हुन् । उनी अन्याय र अत्याचारका विरुद्धमा सधैं सतिसाल जस्तो ठिङ्ग उभिन सक्ने व्यक्ति हुन् । उनी अन्यायका विरोधी मान्छे हुन् । जसको कारणले उनको छाप्रो साम्मराज हटाउन चाहन्छ । उनी मात्र नभएर सेती र राजुसमेत उनको परिवार सचेत सङ्गठित र प्रगतिशील छ । सधैं गरीबहरूको लागि आफ्नो समय दिने र अत्याचारको विरोधमा उत्रने त्यो परिवार साम्मराज, डि.एस.पी. र प्रशासनको आँखाको कसिङ्गर भएको छ । शिव मास्टर, क्रान्ति, सेती, राजु, विमल यस उपन्यासको सत्पात्रहरू हुन् भने साम्मराज, धनजिते, जसवीरे आदि असत् पात्र हुन् । यी बाहेक अन्य पात्रहरू देवेन्द्र, हरिशङ्कर, नरवीर, बिरु, बिगुते, मजदुर नेता, लछुमनिया, गीता, हरिकला, चचरे, धने, वीरे, पुलिसहरू, डाक्टर, नर्स, जनताहरू आदि पनि उपन्यासको कथाको मागअनुसार आएका छन् ।

बहुदलीय व्यवस्थाको स्थापनापछि सत्तासीन पार्टीको मनोमानी र उनीहरूले गरेको पूर्वाग्रही व्यवहार, पार्टीको आडमा सुन्डेमुसुण्डेहरूले फैलाएको आतङ्क आदि कारणहरूले गर्दा नै मोओवादी जनयुद्धको जन्म भएको परिवेशमा उपन्यास तयार भएको छ । स्थानका आधारमा दाङ जिल्ला र रोल्पा जिल्ला यस उपन्यासका मुख्य क्षेत्र हुन् । आफ्ना पार्टीका मान्छेका जे काम पनि गरिदिने विपक्षीहरूलाई नेटो कटाउने, आफ्नाले जति गल्ती गरेपनि

नदेखिने अरूले गल्ती नगर्दा पनि सजायको भागिदार हुनुपर्ने परिस्थितिमा उपन्यासको जन्म भएको छ ।

यस उपन्यासमा प्रयोग भएको भाषाशैली सरल छ । कतिपय ठाउँमा अलि झुक्याउने खालका वाक्य र संवादको पनि प्रयोग भएको छ । उपन्यासले वर्णनात्मक र व्याख्यात्मक शैलीको अनुसरण गरेको छ । कथावस्तुको सङ्गठन त्यति बलियो देखिदैन । व्यङ्ग्यात्मक भाषाको प्रयोग पनि यस उपन्यासमा भएको छ भने गीतको पनि प्रयोग भएको छ । बाह्य दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको प्रस्तुत उपन्यास समसामयिक राजनैतिक विषयवस्तुको आधारमा तयार गरिएको उपन्यास हो ।

यस उपन्यासले अन्याय गर्ने भन्दा अन्याय सहने मान्छे दोषी हो भन्ने विषयलाई आत्मसात् गरेको छ । अत्याचारीहरूले अत्याचार गर्दै जाने अनि सोझासाझा जनताहरूले त्यो सहँदै जाने भन्ने कुराको विरुद्धमा उपन्यास उभिएको छ । देशमा सत्ताधारीहरूले सत्ताको दुरूपयोग गरेर जनतालाई सताएको कारणले गर्दा नै उनीहरू विद्रोही वन्छन्, वन्दुक उठाउँछन् र सशस्त्र सङ्घर्ष गर्छन् । त्यसैले जनतको भावना, उनीहरूको पीडा र मर्म बुझेर नै जुनसुकै सरकारले पनि काम गर्नुपर्छ नत्र देश एउटा डरलाग्दो द्वन्द्वमा फस्छ र आखिर सम्पूर्ण फटाहा शोषक, सामन्तहरू र भ्रष्ट अफिसरहरूलाई जनताले कारवाही गर्छन् भन्ने शिक्षा दिनु यस उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ । सम्पूर्ण जनता एकजुट नहुँदा सम्म कसैको पनि विकास हुन सक्दैन र शोषकहरूलाई पदच्युत गर्न सकिदैन भन्ने कुराको शन्देश पनि यस उपन्यासले दिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासको अन्त्यतिर सम्पूर्ण भ्रष्टहरूलाई विनाकारवाही छोडिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालयमा मुद्दा हाल्न लगाउने सर्तमा मात्र फटाहाहरूलाई छोडिन्छ । डि.एस.पी., सम्मराज लगायतका व्यक्तिलाई कुनै सजाय हुदैन । यो यस उपन्यासको कमजोर पक्ष हो । वर्षौदेखि नेपालमा आन्दोलन हुँदै आएका छन् । जनताले रगत बगाउँछन् र व्यवस्था परिवर्तन हुन्छ तर त्यही फटाहा र भ्रष्टहरू सत्तासीन हुन्छन् । उनीहरूलाई कारवाही हुँदैन । जसले गर्दा उनीहरूले फेरि पनि जनतालाई धोका दिने, सताउने र आफ्नो शक्तिको दुरुपयोग गर्ने काम वारम्वार गरिरहने मौका पाएका छन् । यो पनि यस उपन्यासको कमजोर पक्ष हो । वर्तमान नेपालमा दण्डहीनताको वातावरण बढ्दै गएको छ । त्यही कारणले गर्दा जनताले दुःख पाइरहेका छन्र । कर्मचारीहरूले दुःख दिइरहेका छन् भने भ्रृष्टाचारले प्रश्रय पाएको छ । त्यसैले यसको अन्त्य हुनुपर्छ भन्ने यसको उद्देश्य हो ।

३.७ उपन्यासकार कृष्णराज सर्वहारी

उपन्यासकार कृष्णराज सर्वहारीको न्वारनको नाम कृष्णराज चौधरी हो । उनी बाबु टीकाराम चौधरी र आमा ज्ञानुदेवी चौधरीको कोखबाट वि.सं. २०२८ साल भदौ ६ गते चौलाही-६, दाङदेउखुरीमा जन्मिएका हुन् ।[ठघ] वि.सं. २०४४ सालमा श्री वालजनता माध्यमिक विद्यालय वनगाउँ देउखुरी दाङबाट एस.एल.सी. परीक्षा उत्तीर्ण गरेका सर्वहारीले स्नातकोत्तर तहसम्मको अध्ययन पूरा गरेका छन् । पत्रकारिता पेशामा संलग्न कृष्णराजको पहिलो रचना 'गुलावको काँटा' कथा हो, जुन २०४६ साल असोज, बिहान वर्ष १, अङ्क १, पूर्णाङ्क १ मा प्रकाशित भएको थियो ।[ठद्ध] गोर्कीको आमा उपन्यासबाट प्रभावित कृष्णराज साहित्यलाई मनको गुम्फनको अभिलेखीकरण मान्छन् र त्यो सत्यको सदैव नजिक हुन्छ भन्दछन् ।[ठछ]

आफ्ना हजूरबुवाले लोककथा सुनाउने, साथै कविता गीत लेख्ने हुनाले उहाँबाट प्रेरित सर्वहारीले साहित्यलेखनको उद्देश्य मनको तुलबुल मेटाउने, आफ्नो समुदाय र खासगरी थारू तथा सम्पूर्ण नेपाली समाजको साहित्यमार्फत अभिलेखीकरण गर्ने, समाजमा लुकेको अध्याँरो पाटोलाई उजागर गर्ने र आफ्नो नाम राख्ने ठान्दछन् ।[ठट] साहित्यका विविध विधा उपन्यास, कथा, कविता, मुक्तक, गजल हाइकू आदिमा कलम चलाउने सर्वहारी जीवनको साङ्गोपाङ्गो वर्णन गर्न पाइने भएकोले उपन्यास विधालाई बढी मन पराउँछन् ।

उनले प्राप्त गरेका पुरस्कारहरूमा पद्मनाभ-तिलकुमारी राणा पुरस्कार २०६० दाङ साहित्य तथा संस्कृति प्रतिष्ठान, प्रतिभा साहित्य सम्मान २०६३ प्रतिभा साहित्य समाज बाँके, थारू साहित्यकार सम्मान २०६३ थारू कल्याणकारिणी केन्द्रीय सभा, तोयाराम ईश्वरादेवी पाण्डेय साहित्य पुरस्कार-२०६३ लेखक सङ्घ दाङ आदि रहेका छन् । उनका प्रकाशित कृतिहरू यसप्रकार रहेका छन् ।

(क) फुटल करम थारूभाषाको पहिलो उपन्यास, २०५५ ।

(ख) दोसर घर जाइबेर थारू भाषाको पहिलो मुक्तक सङ्ग्रह, २०५६ ।

---

[७३] कृष्णराज सर्वहारीसँग २०६५/०४/२३ गते लिएको अन्तर्वार्ताको आधारमा ।

[७४] पूर्ववत् ।

[७५] पूर्ववत् ।

[७६] पूर्ववत् ।

(ग) गन्तव्य (उपन्यास, २०५९) ।

(घ) समयका उच्छवासहरू थारू भाषाको पहिलो हाइकू सङ्ग्रह, २०५९ ।

(ङ) मामा भाञ्जा थारू भाषाके पहिलो लोककथा सङ्ग्रह- २०६० ।

(च) सुख्ली थारूभाषाको पहिलो बालकथासङ्ग्रह, २०६२ ।

(छ) जोन्हू मामा थारूभाषाको पहिलो बालकवितासङ्ग्रह, २०६२ ।

(ज) कक्षा १ देखि ५ सम्मका थारूभाषाका पाठ्यपुस्तक सहलेखन ।

(झ) शान्तिको खोजीमा वालवालिका-२०६४ ।

(ञ) वीब्लियोग्राफी अफ इण्डिजिनियस इथिनिक थारू-२०६३ सहलेखन ।

(ट) लाल केरनी, थारू भाषाको उपन्यास-२०६४ ।

अनुवाद

लीलबहादुर क्षेत्रीको 'बसाइ' उपन्यास थारू भाषामा अनूदित पुस्तक

महिलाका हात, २०६४

द्वन्द्वको सुस्केरा, २०६४

सम्पादित पत्रिका

विहान, थारू संस्कृति, पहुरा (वार्षिक पत्रिका) लावा बिहान, गुर्वावा (चौमासिक) अग्रासन, सुचारू (मासिक) हमार सेडान, दङ्गाली आवाज, सर्वसम्मत बाटो (स्मारिका) लगयत एक दर्जन बढी ।[७७]

३.७.१ कृष्णराज सर्वहारीको 'गन्तव्य' उपन्यासको अध्ययन

'गन्तव्य उपन्यासका उपन्यासकार कृष्णराज सर्वहारीको २०५९ सालमा निरन्तर प्रकाशनबाट प्रकाशित मुक्त कमैयाहरूको जनजीवनमा आधारित सामाजिक उपन्यास हो । यस उपन्यासको दोस्रो संस्करण २०६२ असारमा छापिएको छ । पृष्ठ सङ्ख्या १०७ रहेको प्रस्तुत उपन्यास 'गन्तव्य' तेऱ्ह विश्राममा विभक्त छ । यस उपन्यासले पञ्चायती व्यवस्थाको पछिल्लो दशक र बहुदलीय व्यवस्थाको पहिलो दशकलाई समेटेको छ । मानिस भएर पनि पशु-सरहको जीवन भोगिरहेका कमैयाहरू र उनीहरूको मुक्तिपछि पनि तिनले भोग्नु परेको निरीह, कष्टकर जीवन नै यस उपन्यासको विषयवस्तु हो ।

सर्वहारीको प्रस्तुत उपन्यास विश्वमानव एक्काइसौं सहस्राव्दीमा प्रवेश गरिसक्दा पनि नेपालका सामाजिक मानचित्रका कतिपय खण्डहरूमा मध्ययुगीन बर्बरताको अवशेष जीवित साथै क्रियाशिल भएको कुरालाई समेटेर तयार गरिएको छ । मान्छेले मान्छेलाई किन्न र बेच्ने परिवेशमा यो उपन्यास तयार भएको छ । उपन्यासमा कमैया प्रथाका विरुद्धमा आवाज उठाइएको छ । सरकारले कमैयाहरूलाई मुक्त घोषणा पनि गरेको छ तर उनीहरूको उचित बसोबासको व्यवस्था नहुँदा पुनः एउटा जिम्दारको घरबाट मुक्त भएर अर्को जिम्दारको घरमा कमैया बस्न विवश भएको देखाइएको छ । यसरी हेर्दा प्रस्तुत उपन्यासको शीर्षक 'गन्तव्य' मा सुनौलो भविष्यको सपना साँचेर मुक्त भएका कमैयाहरूको अन्योल र पुनः उही परिवेशमा वाँधिएको यथार्थतालाई झल्काइएको छ । उपन्यासको शीर्षक 'गन्तव्य' उनीहरूको अन्योलको जिन्दगी, बाटो नभएको जिन्दगी गन्तव्यहीन जीवनको सार हो साथै स्पष्ट गन्तव्य हुनुपर्छ भन्ने कुराको सङ्केतको रूपमा लिइएको छ ।

"आज उसको आँखामा एक लेस निडर थिएन" [७८] भन्ने वाक्यबाट सुरु भएको उपन्यास गन्तव्य विसरामले भोग्नु परेको पीडाबाट उठेर जीवराज जिम्दारको लोभ र

---

७७ उपन्यासकार कृष्णराज सर्वहारीबाट प्राप्त जानकारीका आधारमा ।

सामन्ती प्रवृत्तिको चित्रण गर्दै आफ्नो विरुद्धमा कहीँ कसैले आवाज उठाए उसलाई बेघरबार बनाउने उसको घरमा आगो झोस्ने शोषक र सामन्तहरूको चरम शोषणको परिचयका साथै अन्यायको विरुद्धमा आवाज उठाउने शिक्षक वालकिशन चौधरीको उदारताको व्याख्या गर्दै अगाडि बढेको छ । एक सय, दुई सय, पाँच सय, हजार रुपियाँ सापटी लिएर पुस्तौँपुस्ता त्यही ऋण तिर्नको लागि साहुको घरमा सम्पूर्ण परिवार जोतिनुपर्ने परिस्थितिको कारण हजारौँ कमैयाहरू नारकीय जीवन विताउन विवश भएको यथार्थ चित्रण यस उपन्यासमा गरिएको छ ।

अर्काको इज्जतको कुनै वास्ता नगरेर पशुवत व्यवहार गर्ने र उनीहरूमा आफ्नो गुण हुर्किन लागेको थाहा पाएपछि गरीब कमैयालाई ऋण मिनाह गरिदिने प्रलोभन देखाएर आफ्नो सन्तानसहितकी कमैया उसको जिम्मामा लगाउने जिम्दारी प्रवृत्तिको उपहास गरिएको छ । एउटै प्रकृतिका घटनाहरूमा पनि समान किसिमको निर्णय वा न्याय हुन नसक्नु जिम्दारहरूको एकलौटी राज्यको चित्रण हो । उनीहरूले सम्पूर्ण संरचना र राज्यका अङ्गहरूमा आफ्नो एकाधिकार जमाएका छन् । जहाँ गरीब कमैयाहरूको उजुरी सुन्ने कोही छैनन् । दश गजावारिबाट दशगजापारिसम्म उनै ठूलाठालु भनाउँदाहरूको राज चल्छ । यसमा प्रधानपञ्च जिम्दार जीवराज, जिम्दार मन्त्री हेमराज, जयराज आदि उत्पीडनका प्रतिनिधि संवाहक हुन् भने विसराम, शुख्ला, नरपुरिया, इङ्लिसवा जुगना, ठगना, उत्पीडनका शिकार हुन् ।

बहुदलीय शासनको स्थापनाले कमैयाको जीवनमा कुनै नौलो अनुभूतिको उदय गराएन । बरु उक्त शासनयन्त्रले पनि उनै सामन्तहरूको परम्परागत उत्पीडनलाई यथावत् रूपबाट निरन्तरता दिन पाउने कुराको वैधता प्रदान गऱ्यो ।[ठढ] पैसा र हैकम फेरि पनि उनीहरूकै साथमा रह्यो । वेलावेलामा हुने संघर्षहरूले देशमा उथलपुथल ल्याउँछ तर फेरि उनै मान्छेहरू सत्तासीन हुन पुग्छन् र जनतामाथि रजाइँ गर्छन् । यो परम्परादेखि चल्दै आएको रीति हो नेपालमा । नामको रातो पूर्जा पाएका मुक्त कमैयाहरूको बस्ने ठेगान छैन । जग्गाको ठेगान छैन । यस्तो परिस्थितिमा साउने झरीमा खुला आकासमुनि आफ्नो जीवन बिताएका मुक्त भनिने कमैयाहरूको यथार्थ चित्रण उपन्यासकारले मार्मिक ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन् ।

---

[७८] कृष्णराज सर्वहारी, **uGtJo**, (काठमाडौं : निरन्तर प्रकाशन, दोस्रो संस्करण, २०६२), पृष्ठ ११ ।

[७९] पूर्ववत्, पृष्ठ ७ ।

ऋणको चक्रव्यूहको कैदी भएका कमैयाहरू जब आफूमाथि भएको शोषणको औचित्यप्रति आशङ्का प्रकट गर्छन् वा प्रश्न गर्न खोज्छन् वा चक्रव्यूहको कुनै छिद्रबाट बाहिर निस्कने प्रयत्न गर्छन् । त्यसबेला मालिकहरूले उनका फटफटाउने पखेटा काटिदिन्छन् र उनको घरमा आगो लगाएर उठीवास लगाउँछन् । आशा र उज्यालोको खोजीमा नयाँ वस्तीमा पुगेको कमैया तातो कराइबाट फुत्केर तातो तावामा पर्न पुगेको माछा झै अर्को सामन्तको चक्रव्यूहको कैदी बन्छ । आर्थिक, राजनैतिक, तथा सांस्कृतिक तीनैवटा आयामको समग्र धरातलमा बुनिएको यस उपन्यासको कथ्यको सारतत्व यही नै हो ।[८०] यसमा उपन्यासकारले ती जिम्दारमा भन्दा त्यो मोती कुकुरमा मानवीय संवेदना भएको कुरा देखाएका छन् ।

मानव भएर पशुवत् जीवन जिउन विवश कमैयाहरूर कमैयाहरुलाई पशुवत् व्यवहार गर्ने जिम्दारहरुको आपसी वा अर्को शोषक र शोषितको चित्रण गरिएको प्रस्तुत उपन्यासमा मुख्यतः दुई किसिमका वर्गीय चरित्रहरू छन् । एक किसिमको चरित्र शोषक, सामन्त जमिन्दारको चरित्र हो । जसको प्रतिनिधित्व उपन्यासमा प्रधानपञ्च जिम्दार जीराज, जिम्दार मन्त्री हेमराज र मन्त्री जिम्दारका छोरा जयराज, आदिले गरेका छन् । त्यस्तै अर्को वर्ग शोषित, उत्पीडित निमुखाहरूको रहेको छ । जसमा कमैयाहरू पर्दछन् । त्यसमा मुख्य गरेर विसराम, शुख्ला, रनपुरिया, इङ्लिसवा, जुगना, गठना, भेगवा, भुख्ली, झुम्की आदि रहेका छन् । यही उत्पीडित वर्गमा केही सचेत व्यक्तिहरू छन् जसले सामन्तहरूको भ्रमजाल च्यातेर गरीब कमैयाहरूको आँखा खोल्नलाई सहयोग गरेका छन् । उनीहरूलाई अधिकारको लागि सङ्गठित गरेका छन् र उनीहरूको सुख दुःखको सहयात्री बनेका छन् । तिनीहरूमा मास्टर बालकिसुन चौधरी, वडाहाकिम झा, यज्ञबहादुर थारू, बाबुराम आदि रहेका छन् । ती जिम्दारहरूमा मानवीय सम्वेदना नभएको स्थितिमा मानवेतर पात्र मोती कुकुरको उपस्थिति गराएर जिम्दाकुहरू भन्दा मोती कुकरमा धेरै मानवीय संवेदना भएको कुरा उपन्यासकारले देखाएका छन् । आफ्नो प्राणको आहुति दिएर मोती कुकुरले इङलिसवाको ज्यान जोगाएको दृश्य उपन्यासकारले ज्यादै रोचक ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन् ।

मुख्य गरेर पश्चिम नेपालका जिल्लाहरू दाङ, बाँके, बर्दिया, कैलाली, कञ्चनपुरका जिल्लाहरूमा रहेको कमैयाप्रथा र जिम्दारीप्रथाको विषयवस्तुमा उनिएको प्रस्तुत उपन्यासले

---

८० पूर्ववत्, पृष्ठ ५ ।

समयका दृष्टिले निर्दलीय शासनको पछिल्लो दशक र बहुदलीय शासनको पहिलो दशकलाई समेटेको छ ।[ङ्ज] कमैया मुक्तिको आन्दोनलन र मुक्तिपछि उनीहरूको स्थायी बसोवास र वन्दोवस्तीको लागि बहुदलीय शासनपछि पनि राजधानी लगायतका ठाउँहरूको प्रदर्शन अनि उनीहरूले पुनः बिताउनपरेको दुःखी जीवनको यथार्थ घटना नै यसको देश, काल वातावरण हो ।

प्रस्तुत उपन्यासमा प्रयोग भएको भाषा सरल, सहज, बोधगम्य छ र सार्थक छ । उपन्यासकार आफू थारू समुदायका भएकोले पनि यसको भाषामा थारू भाषाको प्रभाव छ । विशेषगरी चौधरी समुदायसँग सम्वन्धित विषयवस्तु भएकोले पनि यसमा थारू भाषाको प्रयोग रहेको छ । पात्रअनुकूलको भाषाको प्रयोग गरिएको उपन्यास 'गन्तव्य' मा हिन्दी भाषाको पनि प्रयोग भएको देखिन्छ । कथाको बुनोटमा केही कमजोरीहरू भए पनि समग्रमा यसको भाषाशैली उपन्यासका पात्रअनुकूल छ । प्रस्तुत उपन्यासमा तृतीयपुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको छ ।

उपन्यास 'गन्तव्य' नेपालको पश्चिम तराईको भूभागमा बसोवास गर्ने थारूहरूको दुःखद इतिहास हो जहाँ आफ्नो सम्पूर्ण परिवार जिम्दारको कमैया भएर वर्षौं काम गर्दा पनि उनीहरूले जिम्दारसँग लगेको एक हजार ऋण तिर्न सक्दैनन् बरु त्यो ऋण बढ्दै जान्छ । त्यस्तो परिस्थितिबाट उनीहरूमा अन्यायको विरुद्ध बोल्न सक्ने क्षमताको विकास हुन्छ र आफूहरूलाई दासत्वबाट मुक्त घोषणा गराउँछन् तर उचित व्यवस्थापन नहुँदा समस्या जहाँको तहीं नै रहिरहन्छ । त्यसैले यस उपन्यासको उद्देश्य ती तमाम कमैयाहरूले नयाँ भविष्यको लागि एउटा मार्ग प्रशस्त गरेर निश्चित गन्तव्यको निर्धारण गर्नुका साथै समाजबाट यस्ता गलत र पाशविक क्रियाकलापहरूको अन्त्य गर्नुपर्छ भन्ने रहेको छ । मान्छे मान्छेमा भेदभावको रेखा खिचेर असमानताको जञ्जीर भिराएका यी कुरीतिहरूको अन्त्य गरेर समुन्नत, समतामूलक समाज निर्माण गर्न प्रेरित गर्नु यस उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ

[८१] पूर्ववत्, पृष्ठ ६ ।

३.८ उपन्यासकार छविकिरण वली

वि.सं.२०१० साल कात्तिक १० गते सल्यान जिल्लाको स्यानीखाल सल्यान चौर जन्मिएका उपन्यासकार छविकिरण वलीको न्वारनको नाम धनबहादुर वली हो । उनको पिताको नाम चन्द्रवीर वली हो भने माताको नाम धनकुमारी वली हो । हाल दाङ जिल्ला धनौरी गा.वि.स. वडा नं. ४ घुसुरा स्थायी बसोवास गर्दै आएका वलीको पेसा शिक्षण रहेको छ । ईस्वी सम्वत् १९८० मा माध्यमिक शिक्षा परिषद् उत्तर प्रदेशबाट हाइस्कुल पास गरेका वलीले त्यही संस्थाबाट सन् १९८४ मा प्रवीणता प्रमाणपत्रतह उत्तीर्ण गरेका छन् । आफ्नो पहिलो साहित्यिक रचना वनारसबाट प्रकाशन हुने 'सन्देश' पत्रिकामा सन् १९६८ मा 'आजको मिसिन' कविता लेखेकै कारणले सल्यान जिल्लाप्रमुखसँग अवदेखि साहित्यसिर्जना गर्दिन सम्झौता गर्नुपरेको र त्यही कारणले गर्दा वि.सं. २०४६ सालसम्म सिर्जनातिर नलागेको कुरा उपन्यासकार वताउँछन् ।[८२]

छविकिरण उपन्यास, कथा, छन्दमा कविता, गीत सबै विधालाई मन पराउने र कलम चलाउने उपन्यासकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको 'मुनामदन' लाई सबैभन्दा मनपर्ने कृतिको रूपमा बताउँछन् । सामान्य आर्थिक अवस्था भएका वलीको पारिवारिक साहित्यिक पृष्ठभूमि केही छैन ।[८३] साहित्यलाई देश, समाज र व्यक्तिको लागि दर्पण मान्ने साहित्यकारले सामाजिक चेतना जगाउनुलाई र आत्मसन्तुष्टिलाई साहित्यलेखनको उद्देश्य मान्दछन् ।[८४] यिनका प्रकाशित कृतिहरूमा संयोग उपन्यास (२०५९) र राप्ती अञ्चलका लोकगीत सङ्ग्रह (२०६१) रहेका छन् ।

३.८.१ छविकिरण वलीको 'संयोग' उपन्यासको अध्ययन

उपन्यासकार छविकिरण वलीको उपन्यास 'संयोग' २०५९ सालमा प्रकाशित भएको हो । हेमन्त वली र पवित्रा भण्डारी प्रकाशक रहेको यो उपन्यास प्रतिभा अफसेट प्रेसमा मुद्रित भएको छ । पृष्ठसङ्ख्या ५४ रहेको उपन्यास सानासाना सात अध्याय र एउटा ठूलो

---

[८२] उपन्यासकार छविकिरण वलीसँग मिति २०६५/०४/१४ गते लिएको अन्तर्वार्ताका आधारमा ।

[८३] पुर्ववत् ।

[८४] पूर्ववत् ।

लामो अध्यायको रूपमा आएको छ । अध्याय छुट्याउन उपन्यासकारले चतुर्भुज (◊)को प्रयोग गरेका छन् ।

उपन्यास ˝संयोग’ मा हरिराम र चमेलीको भेटघाट र उनीहरूको प्रेमबाट कथावस्तु सुरु हुन्छ । हरिराम पैसा कमाउन कालापार जान्छ । कालापार गएको हरिरामका सबै साथी फर्कन्छन् । ऊ ठूलो ढुङ्गोसँगै नदीमा खसेको र उसका लाससम्म नभेटिएको खबर उसका साथीले सुनाउँछन् । यो सुनेर चमेली व्याकुल हुन्छे । पछि चमेलीको प्रेम र विवाह प्रकाश मास्टरसँग हुन्छ । चमेलीलाई छाडेर मास्टर पनि हराउँछन् । जीवन मास्टर र चमेलीको छोरो हुन्छ । पछि जीवन पढ्न काठमाडौं जाने समयमा संयोगले उसको भेट प्रकाशसँग हुन्छ ऊ प्रकाशसँगै बसेर पढ्न थाल्छ तर दुवैलाई आफ्नो वास्तविक सम्बन्धका बारेमा थाहा हुँदैन उपन्यासको अन्त्यतिर जीवन घरबाट आमालाई लगेर लुम्बिनी जाँदा हरिरामसँगको चमेलीको भेट र दुर्घटनापछि हरिराम, चमेली, प्रकाश, आदिको भेटले उपन्यासको कथाले संयोगान्त रूप पाएको छ । यहाँ हरिराम र चमेलीको भेट अनि प्रकाश र चमेलकिो भेट कुनै संयोगले भएको छैन । यो भेट त प्रकाश र हरिराम दुवैले चाहेर आफ्नो तरिकाले जीवनलाई अऱ्हाएकोले भएको हुन्छ । जीवन र चमेली अनभिज्ञ भएपछि प्रकाश र हरिरामले जानेर र चाहेर भेट भएको कारण यसको शीर्षक ˝संयोग’ त्यति सान्दर्भिक देखिँदैन ।

सल्यान जिल्लाको स्थानीखाल गाउँको प्राकृतिक वर्णनबाट सुरु भएको उपन्यास ‘संयोग’ हरिराम र चमेलीको परिचय र उनीहरूको प्रेमसँगै अगाडि बढेको छ । पहाडी ग्रामीण परिवेश र त्यहाँका वनपाखाहरूमा पाइने तीदु, काफल आदिको बयान र रमाइलो वातावरणको चित्रणसहित गाउँले युवाहरू धन कमाउनको लागि र घर चलाउनके लागि भारतका विभिन्न ठाउँलगायत कालापार जाने चलनको चित्रण उपन्यासमा गरिएको छ । कालापार गएको हरिराम नदीमा खसेर वेपत्ता हुन्छ । उसका साथीहरूले ऊ मरेको र उसको लाससम्म नभेटिएको खबर लगेर घर गएपछि चमेली चिन्तामा हुन्छे । चमेलीको प्रेम र विवाह पछि त्यही गाउँमा काम गर्ने मास्टर प्रकाशसँग हुन्छ । प्रकाशले उसलाई छाडेर हिड्छ त्यो समयमा चमेलीको पेटमा प्रकाशको बच्चा हुन्छ । हरिराम ज्यादै कुरूप अवस्थामा एउटा तीर्थ स्थलमा तिर्थयात्रीले भेटाउँछन् । उसको उपचारपछि हरिरामलाई लगेर ति तिर्थयात्री लुम्विनी जान्छन् । संयोगले त्यो तिर्थयात्री प्रकाशको बाबु हुन्छ । प्रकाशका बाबुले प्रकाशको विवाह सुलोचनासँग गरिदिनछन् । प्रकाशका बाबुको मृत्युपश्चात

प्रकाश र सुलोचना कीर्तिपुरमा घर किनेर बस्नथाल्छन् । एस.एल.सी. उत्तीर्ण पछि पढ्न हिँडेको जीवनको प्रकाशसँग बसमा भेट हुन्छ र प्रकाशले उसलाई घरमा काम दिने भनेर आफ्नो घरमा लिएर जान्छ । यसपछि जीवन र ज्योतिको प्रेम चल्छ । उनीहरूको विवाह गर्नको लागि सल्लाह पनि हुन्छ । जीवन घरबाट फर्केर आउँदा हरिराम, जीवन र चमेली दुर्घटनामा पर्छन् । अस्पतालमा चमेलीको भेट प्रकाशसँग हुन्छ । उसले जीवन प्रकाशको छोरो भएको जानकारी दिन्छे र अस्पतालमै हरिराम र चमेलीको मृत्यु हुन्छ ।

उपन्यास 'संयोग'मा आएका पात्रहरूमा चमेली र हरिराम प्रमुख पात्र हुन् । चमेलीले हरिरामसँगको प्रेम बिछोडमा तड्पिएर बाँच्न परेको छ भने पछि प्रकाशले पनि बिहे गरेर चमेलीलाई छोडेर हिडेको छ । एक्ली चमेलीले छोरा जीवनलाई बढाउन र पढाउन गरेको दुःख चानचुने छैन । उसले जसरी भएपनि आफ्नो इज्जतमा रहेर घरव्यवहार चलाएकी छ । परिश्रमी चमेलीले जीवनमा पतिको माया र साथ पाउन सकेकी छैन । उसलाई सिङ्गो जीवन एक्लै काट्न परेको छ । ऊ उपन्यासकी प्रमुख आदर्शवादी चरित्र हो ।

हरिराम कालापार गएको बेला ढुङ्गोसँगै नदीमा खसेर कुरूप भएपछि उसले चमेलीसँग नभेट्ने प्रण गर्छ र ऊ घर नगएर बूढासँग लुम्बिनीतिर लाग्छ । उसले मनमन्दिरमा चमेलीलाई सजाएर सारा जीवन एक्लै बिताउँछ । आफूले चमेलीलाई गरेको मायाको कारणले नै ऊ कुरूप अनुहार लिएर उसका अगाडि जान चाहँदैन । तर उसले चमेलीले मेरो अनुहारसित नभएर मेरो मनसित माया लगाएकी छ भन्ने कुरा एकपटक पनि सम्झदैन । अन्तिममा चमेलीसँग भेट र चमेलीसँगै मृत्युले उसको प्रेम निस्वार्थी थियो भन्ने कुरा देखिएको छ ।

प्रकाश एक लाचार र गैरजिम्मेवार व्यक्ति हो । उसले प्रेम गरेर विवाह गरेकी चमेलीलाई चटक्क छाडेर, उसको पेटमा बीजारोपण गरेर अर्को विवाह गर्छ । एक पटक पनि उसले आफ्नो बाबुसँग आफूले चमेलीलाई विवाह गरेको कुरा गर्दैन । राम्री, धनी र पढेलेखेकी श्रीमतीको लोभमा ऊसले सजिलैसँग विवाहको मण्डपमा बस्छ । अन्त्यतिर उसले राम्रो काम गरे पनि सुरुको उसको क्रियाकलापका कारणले पाठकले उसलाई माफी दिने ठाउँ देखिदैन ।

सुलोचना एक आदर्श नारी चरित्र हुन् । उनले जीवनलाई त आफ्नो सन्तान सरह माया गरिन् पछि चमेलीको कुरा सुनेपछि पनि चमेलीलाई भेट्न र आफूसँगै राख्न चाहिन् ।

एउटी सौतालाई सजिलैसँग ग्रहण गर्न तयार हुनु उनको नारी हृदयको कोमलताको परिचय हो ।

जीवन उपन्यासको अर्को पात्रको रूपमा आएको छ । उसले दुःखसँग स्कूलको पढाइ सक्छ । साथीहरू क्याम्पस पढ्न थालेपछि उसलाई पनि पढ्न मन लाग्छ र बारी बन्धकी राखेर पढ्न जान्छ । प्रकाशसँगको भेटमा आफूले जुनसुकै काम पनि गर्ने भनेपछि प्रंकाशले उसलाई घरमा लग्छन् र उसको नाम क्याम्पसमा लेखाउँछन् । उसले राम्रोसित पढ्छ । जेहन्दार अनुशासित जीवन खोक्रो आडम्बरको विरोधी हो भने राष्ट्रिय भावनाले ओतप्रोत भएको चरित्र हो । उसको यही व्यवहारको कारणले ज्योति उससँग आकर्षित हुन्छे । ज्योतिसँगको प्रेममा ऊ आफूलाई ज्योतिको बराबर नभएको भन्ने पनि ठान्छ तर ज्योतिले नै उसलाई सम्झाउँछे । ज्योति एक धनी बाबुकी असल छोरी हो । ऊ सुरुमा फेसन र खोक्रा आडम्बरमा सङ्गतको कारणले फसे पनि जीवनसँगको भेटपछि एक आदर्श नारी बनिसकेकी हुन्छे ।

यीबाहेक उपन्यास ‘संयोग’ मा तीर्थयात्री, तल्लाघरे साहू ती पण्डित दयाराम, लक्ष्मी, शिक्षक, विद्यार्थी, गाउँले युवायुवति, आदि पात्रहरु उपन्यासको कथाले लिएको स्थान र आवश्यकताका आधारमा आएका छन् ।

उपन्यास- ‘संयोग’ मा सल्यान जिल्लाको स्यानीखाल गाउँ र त्यहाँको प्राकृतिक सुन्दरताको चित्रण गरिएको छ ।[८५] काठमाडौंको कीर्तिपुर, भारतको कालापार, नेपालको पोखरा, काठमाडौंका विभिन्न स्थानलाई उपन्यासको कथानकमा उनिएको छ । वैशाख महिनामा काफल, तीदु पाकेको परिवेश यसमा रमाइलो तरिकाले देखाइएको छ । देशमा पञ्चायती व्यवस्थाको चित्रण, सामाजिक विसङ्गतिहरू, बालविवाह, अनमेलविवाहको वारेमा नजानिदो तरिकाले चित्रण गरिएको छ । ठूलावडाहरूले अत्याचार गरेर सम्पत्ति कमाउने र समाजमा रोश जमाउने वातावरणको उल्लेख समेत यस उपन्यासमा भएको छ ।

उपन्यास ‘संयोग’ को भाषाशैली सरल छ र सरम छ । यसमा नेपाली मात्र नभएर हिन्दी उखानको पनि प्रयोग भएको छ । गीतको प्रयोगले उपन्यासको थप गरिमा बढाएको छ । आवश्यकताअनुसार यसमा पत्रात्मक शैली, वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासमा संवाद पनि प्रशस्त मात्रामा प्रयोग भएको छ । कथानकको बनोटमा केही

---

[८५] छविकिरण वली, **;+of]u**, हेमन्त वली/पवित्रा भण्डारी, दाङ, २०५९, मन्तव्य ।

गजमौरोपन र भाषिक रूपले धेरै त्रुटिहरू यसमा भेट्न सकिन्छ । तृतीयपुरुष दृष्टिविन्दुमा लेखिएको प्रस्तुत उपन्यास एक सामाजिक उपन्यास हो ।

मूलतः यसको विषयवस्तु प्रेममा आधारित भएको हुनाले सम्पन्नताको आडमा गरिने खोक्रो आडम्वरलाई यसले प्रहार गरेको छ । मानिस धन-पैसाको आडमा कोही पनि धनी वा गरीब हुन्छ भन्नु गलत हो । उसको आचरण, बानी व्यवहार र उसको संस्कारले नै मानिसलाई ठूलो वा सानो बनाउँछ भन्ने सन्देश दिनु नै यस उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ । अहिलेको युवापिढी राष्ट्रियताका कुरा सुन्न पनि सक्दैन । त्यसैले युवा विढीलाई राष्ट्र र राष्ट्रियताको पाठ सिकाउँदै हामी सबैमा राष्ट्रियताको भावना हुनुपर्छ भन्ने कुराको ज्ञान दिनु पनि यसको उद्देश्य रहेको छ ।

३.९ उपन्यासकार सविन प्रियासन

उपन्यासकार सविन प्रियासनको न्वारनको नाम वसन्त चौधरी हो । बाबु जीतबहादुर चौधरी र आमा कृष्ण कुमारी श्रेष्ठको छोरा सविनको जन्म वि.सं. २०३६ साल वैशाख १ गते भएको थियो । त्रिभुवननगर नगरपालिका-११ घोराही दाङमा स्थायी बसोवास भएका सबिनले सबओभरसियरको अध्ययन गरेका थिए । वि.सं. २०५८ सालमा 'नयाँ युगबोध' मा प्रकाशित लघुकथाबाट साहित्यिक यात्रा थालनी गरेका सविनले पत्रकारिता पेसालाई अँगालेका छन् ।

उपन्यास, कथा, लघुकथा, कविता, गजल, मुक्तक, हाइकू आदि विधामा कलम चलाउने प्रियासन म्यासिम गोर्कीको आमा उपन्यासबाट प्रभावित छन् । राप्ती साहित्य परिषद्को आजीवन सदस्य रहेका सविन प्रगतिशील लेखक संघका साधारण सदस्य रहेका छन् । साहित्य परिवर्तनशील जीवन हो भन्ने प्रियासन आत्मसन्तुष्टि, समाजपरिवर्तन र अन्यायको विरोध गर्नुलाई साहित्य लेखनको उद्देश्य मान्छन् । प्रियासन थोरै शब्दमा धेरै विषयवस्तु र सन्देशहरू समेट्न सकिने भएकोले आफूलाई लघुकथा मनपर्ने कुरा बताउँछन् ।[ङट]

[८६] पूर्ववत् ।

राजनीतिलाई देश र जनतालाई सही दिशातर्फ अघि बढाउने मियोको रूपमा लिने प्रियासनका प्रकाशित कृतिहरूमा 'रोदन पछिको...' (उपन्यास-२०६०) 'सपना भित्रको सपना', कथा सङ्ग्रह-२०६२) रहेका छन् ।

३.९.१ उपन्यासकार सविन प्रियासन को 'रोदन पछिको' उपन्यासको अध्ययन

नेपाल अपाङ्ग सङ्घ, दाङले २०६० सालमा प्रकाशन गरेको उपन्यास 'रोदन पछिको ...' सपाङ्ग र अपाङ्ग त्यसमा पनि कथित माथिल्लो जात र तल्लो जातको प्रेमको डायरी हौ । पृष्ठ सङ्ख्या ९५ रहेको प्रस्तुत उपन्यासलाई उपन्यासकारले अध्यायहरूमा विभाजन भने गरेको पाइँदैन ।

'स्वर्गीय आनन्दमा व्यतीत भइरहेको सांसारिक सुखसयल एकपटक भताभुङ्ग र लथालिङ्ग भई खण्डहरजस्तो स्थिति कोमलको जिन्दगीमा आउन पुग्छ' [८७] भन्ने वाक्यसँगै उपन्यासको कथानक सुरु भएको छ । कोमलको श्रीमानको मृत्यु पछि उसलाई अलच्छिनीको संज्ञा दिएर उसका सासूससुराले सताएपछि ऊ घरबाट निस्कन विवश हुन्छे । ऊ त्यहाँबाट चारमहिनाको गर्भसहित महिला आश्रममा वस्न थाल्छे । उसको छोरो जन्मिन्छ आश्रमकी संचालिका मीनाकी छोरी दुर्गा र कोमलको छोरा हिमाल साथी हुन्छन् । अपाङ्ग हिमालसँग प्रेममा परेकी दुर्गा उसलाई ज्यादै माया गर्छे । श्रीमान्को मृत्युपछिको कोमलको रोदन, महिलाले अपाङ्ग भनेर हेपेपछिको हिमालको मनको रोदन, हिमालले मलाई विर्सिदेउ भनेपछिको दुर्गाको रोदन आदि सबै रोदन पछि हमिाल डाक्टर भएर साथै उपचारबाट पूर्ण निको भएर सपाङ्ग भएपछि सबैका रोदनको अन्त्य भएको छ । यस अर्थमा यसै उपन्यासको शीर्षक 'रोदन पछिको....' सार्थक देखिन्छ ।

एउटा सहिदकी श्रीमतीको घर जहाँ उसका सासूससुराहरूले उसलाई अलच्छिना भनेर घर निकाला गर्छन् । उसको दुःखमाथि अझै दुःख दिन्छन् । ऊ चार महिनाको गर्भ बोकेर घरबाट निकालिन्छे र महिला आश्रममा आाय लिन पुग्छे । यसले सहिदहरूको परिवारले भोग्नु परेको दयनीय स्थितिको चित्रण गरिएको छ । उसको अपाङ्ग छोरो हिमाललाई महङ्ग स्कूलले भर्ना लिदैन । उसलाई गरीब र अपाङ्ग भनेर । यस आधारमा उपनयासकारले राम्रो पढ्नलाई शरीर होइन मनस्थिति सपाङ्ग हुनुपर्छ भन्ने कुरा देखाइएका

---

[८७] सविन प्रियाशन, **/f]bg kl5sf]===**, नेपाल अपाङ्ग संघ, दाङ, २०६०, पृष्ठ १ ।

छन् । जसको उदाहरण हिमाल हो । जो एक कक्षादेखि सधैं प्रथम भैरह्यो । त्यस्तै उपन्यासमा दलित दुर्गा र वाहुन हिमालको प्रेम गराएर प्रेमले जात र शरीर होइन माया गर्ने मन र मुटु हेर्छ, विश्वास हेर्छ भन्ने कुरा देखाइएको छ । यसले वर्तमान समाजमा पनि छुवाछुत प्रथाले प्रश्रय पाइरहेको हुँदा यास्तो प्रथाको अन्त्य गर्नुपर्छ भन्ने उद्देश्यका साथ एउटा क्रान्तिकारी, प्रगतिशील कदम उठाएको छ । अर्को कुरा नेपालमा धेरै अपाङ्गहरू छन् जसको उचित उपचार हुन सकिरहेको छैन । यदि उचित उपचार हुने हो भने हिमालजस्तै धेरै मान्छेहरू अपाङ्गबाट सपाङ्ग हुने थिए भन्ने कुरा पनि यस उपन्यासले देखाएको छ । मूलतः उपन्यासको कथावस्तु अन्तर्जातीय र बेमेल प्रेमको विषयमा उनिएको छ । यसले साँचो प्रेम गर्नेहरू एक अर्काको खुसीको लागि आफूलाई फाँसीको फन्दामा झुण्डाउन पनि तयार हुन्छन्, भन्ने कुरा देखाएको छ । त्यस्तै कमजोर मान्छेहरूलाई कसरी सवल मान्छेहरूले हेप्छन भन्ने कुरा पनि त्यो महिलाले हप्काएबाट देखिएको छ । हिमालको अमेरिकामा डाक्टर पढ्न जानेदेखि ऊ डाक्टर भएर फर्केपछि सम्मको स्थितिको चित्रण उपन्यासकारले मार्मिक ढङ्गले गरेका छन् । दुवै जना एकले अर्कोलाई सम्झेर तड्पिएर बाँचिरहेका छन् । दुवैले एकले अर्काको सफलताको कामना गर्छन् र दुःख पीडा र बिछोडमा पनि सधैं समीपताको महसुस गर्छन् । यसरी प्रेमको आदर्श रूप यस उपन्यासमा देखाइएको छ । अन्त्यमा दुर्गा र हिमालको मिलन गराइदिएर उपन्यासकारले ज्यादै राम्रो तरिकाले उपन्यासको समाप्ति गरेका छन् ।

यस उपन्यासमा आएका प्रमुख चरित्र भनेका हिमाल र दुर्गा हुन् । कोमल, मीना महत्वपूर्ण भूमिका भएका पात्र हुन् । कोमल एक घरबाट निकालिएकी विधवा आइमाई हो । ऊ आफ्नो सन्तानलाई हुर्काउन अनेक सङ्घर्ष गरेर, सिलाइको काम सिकेर जीवन चलाउने एक निम्नवर्गीय चरित्र हो । उसले आफ्नो छोरालाई भनेजस्तो स्कूलमा पढाउन पनि सक्दिन । तर हिमालको आफ्नो क्षमताका कारणले गर्दा ऊ स्कूलको र आमाको इज्जत राख्छ । ऊ आफ्नो मेहनतका कारण अमेरिका पढ्न जान पाउँछ र पढाइपछि पूर्ण रूपमा निको भएर नेपाल फर्कन्छ । विदेशको भूमिका रहँदा पनि आफ्नो देश र आमा अनि आफन्तको माया मनभरि सगाँल्छ र फर्केर गाउँको अस्पतालमा काम गर्छ । दुर्गा मनमा प्रेमको बिरुवा पालेर त्यसलाई लुकाएर बस्ने एक चरित्र हो । उपन्यासकी नायिकाको रूपमा आएकी दुर्गा ज्यादै सुशील, अनुशासित, मिहिनेती र मिलनसार केटी हो । ऊ हिमाललाई मरिहत्ते गर्छे तर उसलाई भन्न दिन्न । मीना अर्काको दुःखमा साथ दिने एक उदार नारी हुन् । उनले

कोमललाई सहयोग गरेर उसलाई सिलाइ सिकाइदिएर ठूलो गुण लगाएकी छन् । यसरी यस उपन्यासको पात्रहरू हिमाल, कोमल, दुर्गा र मीना सबै अनुकरणीय र आदर्शवादी चरित्र भएका पात्र हुन् । यीबाहेकका अरू शालीन र अन्य साथीहरू, स्कूलका, साथीहरू आदि पनि यहाँ आएका छन् । पात्रको हिसावले यस उपन्यासलाई अल्पपात्रीय उपन्यास भन्न सकिन्छ ।

स्थानका आधारमा यस उपन्यासलाई सार्वस्थानिक उपन्यास भन्न सकिन्छ । ग्रामीण पारवेश, धार्मिक क्रियाकलाप यस उपन्यासमा देखाइएको छ । मान्छेहरूमा चेतनास्तर नउठेको परिवेश, अन्धविश्वास र रुढिवादिताले जरा गाडेको परिवेश, देश र जनताको लागि लाग्नुपर्छ केही गर्नुपर्छ भन्ने भावनात्मकता यहाँ देखाइएको छ ।

सरल र बोधगम्य भाषाको प्रयोग गर्ने उपन्यासकार सविनको उपन्यास रोदन पछिको....' मा केही भाषागत र उपन्यासका संरचनागत त्रुटि रहेको पाइन्छ । व्याकरणात्मक र वाक्यगठनका केही कमजोरीबहेकको उनको भाषा ज्यादै सरल छ । उनले उपन्यासमा व्याख्यात्मक शैली र कथानकको हिसाबे रैखिक ढाँचा अवलम्ब गरेका छन् । उपन्यासमा प्रयोग गरिएका कविता, पत्र साथै संवादले उपन्यासको मिठासमा थप सहयोग पुऱ्याएको छ । उनले उपन्यासमा प्रयोग गरेका कविता पनि ज्यादै मर्मस्पर्शी रहेका छन् । जस्तै- केही उदाहरणहरू-

आखिर को हौ तिमी मेरा,
मनले हरपल हेर्न खोज्छ ।
आँखाभरि लुकाएर,
मुटुभरि साँच्न खोज्छ ।[डड]

पूजा गर्छु म तिम्रो नै,
हृदयमा राखेर ।
स्पन्दनमा पाउँछु तिमीलाई,
अनुभूतिमा छामेर ।[डढ]

हिमालले अमेरिका भएको वेला गुनगुनाएको गीत-
चरीजस्तो प्वाँख भए,

---

[८८] पूर्ववत् पृष्ठ २३ ।

[८९] पूर्ववत् पृष्ठ ४४ ।

उडी तिमीलाई छुने थिएँ ।
पोल्टाभरि आँसु बगाई,
अँगालोमा रुने थिएँ ।[90]

वाह्य दृष्टिविन्दुमा लेखिएको यस उपन्यासको कथानक रैखिक ढाँचामा अगाडि बढेको छ ।

उपन्यास 'रोदन पछिको.....' जातको नाममा दुई आत्माको मिलन हुन नदिने समाज र यसका गलत मान्यताहरूको विरुद्धको प्रहार हो । यो उपन्यास मान्छेलाई उसको शरीर हेरेर सम्मान गर्ने र घृणा गर्ने परिपाटीविरुद्ध धावा बोल्ने उद्देश्यले लेखिएको छ । कसैले पनि अरूलाई तल्लो जात, गरीब, अपाङ्ग भनेर हेप्नुहुँदैन, किनभने कुनैपनि मान्छे धनी हुँदैमा राम्रो र धन नहुँदैमा गरीब हुने होइन । मान्छेको मन सफा र सहयोगी हुनुपर्छ । अप्ठ्यारो परेको बेला सहयोग गर्नु मान्छेको धर्म हो । कसैले पनि अरूको आत्मसम्मानमा ठेस पुग्नेगरी कुनै पनि काम गर्नुहुँदैन भन्नु नै यस उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ । अपाङ्ग हिमाललाई माया गरेर उसको हरेक सफलतामा श्रेय लिन सफल दुर्गा हिमालसँगको बिछोड पनि सहर्ष स्वीकार गरी प्रेममा उत्तीर्ण भएकी छ । मानिस धनले भन्दा पनि बुद्धिले ठूलो हुन्छ भन्ने कुरा हिमालबाट सिक्न सकिन्छ । हिमाल गरीब भएर पनि अमेरिकामा पढेर डाक्टर भएको छ । उसको जीवनबाट उपन्यासकारले समाजमा राम्रो छाप छोडेका छन् भने उपन्यासको सफल पक्ष र यसको उद्देश्य पनि यही हो ।

३.१० उपन्यासकार शेरबहादुर चौधरी

उपन्यासकार शेरबहादुर चौधरी वि.सं. २०२१ साल मंसिर १२ गते पिता ठागुराम चौधरी र माता रामपति चौधरीको कोखबाट चैलाही-५, लङ्गडी दाङमा जन्मिएका हुन् । बनगाउँ उच्च मा.वि. बाट एस.एल.सी. र महेन्द्र वहुमुखी क्याम्पस भरतपुर दाङबाट प्रवीणता प्रमाणपत्रतह र स्नातकतह उत्तीर्ण गरेका चौधरीले महेन्द्रबहुमुखी क्याम्पस नेपालगञ्जबाट बि.एड. उत्तीर्ण गरेका छन् ।[91]

---

९० पूर्ववत् पृष्ठ ९३ ।

९१ उपन्यासकार शेरबहादुर चौधरीसँग २०६५/०४/०९ गते लिएको अन्तर्वार्ताका आधारमा ।

बि.ए., बि.एड. सम्मको शिक्षा हासिल गरेका चौधरीको पेसा शिक्षण रहेको छ । विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा लेख रचना प्रकाशित गर्ने चौधरी रेडियो नेपाल क्षेत्रीय प्रसारण केन्द्र, सुर्खेत, स्वर्गद्वारी एफ.एम. घोराही, देउखुरी, एफ.एम. र इन्द्रेणी एफ.एम. मा कार्यरत छन् ।[९२] उनका प्रकाशित कृतिहरूमा टुक्रिएको जिन्दगी कथासङ्ग्रह (२०४०), धागो चुँडिएको चंगा उपन्यास (२०६०) रहेका छन् । कथा कविता उपन्यास लेख आदि विधामा कलम चलाउने उपन्यासकार आफूलाई मन पर्ने विधा भने कथालाई मान्दछन् । थोरैमा धेरै देखाउन सकिने र पाठकले पनि एक बसाइमै पढ्न भ्याउने भएकोले आफूलाई कथा मन पर्ने कुरा उनी बताउँछन् ।[९३] उपन्यासकार शेरबहादुर चौधरी भानुभक्त आचार्य, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा जस्ता साहित्यकार र गायक नारायणगोपालबाट आफू ज्यादै प्रभावित भएको र साहित्यिक यात्रामा लागेको कुरा गर्छन् ।

साहित्य समाजको ऐना हो । यसले व्यक्तिले के गर्दैछु र के गर्नेछु भन्ने कुराको बाटो देखाउँछ भन्ने उपन्यासकार साहित्यलेखनको उद्देश्य भने समाजमा रहेका विकृति विसङ्गतिहरूलाई कोट्याउँदै नयाँ गोरेटो अवलम्बन गर्न प्रेरणा प्रदान गर्न र मान्छे भएर जन्मिसकेपछि समाजको लागि केही छोडेर जानुपर्छ भन्ने मान्यतालाई स्वीकार्छन् ।[९४]

३.१०.१ शेरबहादुर चौधरीको 'धागो चुडिँएको चङ्गा' उपन्यासको अध्ययन

नेपाल अफसेट प्रेस लमहीबाट छापिइ २०६० सालमा प्रकाशित भएको प्रस्तुत उपन्यास 'धागो चुँडिएको चङ्गा' १०२ पृष्ठमा संरचित छ । साना ठूला तेऱ्ह अध्याय भएको प्रस्तुत उपन्यासको विषय प्रेम रहेको छ ।

क्याम्पसको एउटा कार्यक्रममा कल्पनाले गाएको गीत........... 'म त धागो चुँडिएको चङ्गासरी उडीउडी हावामा तैरिरहेछु, दौडिरहेछु ....' ।[९५] भन्ने गीतबाट सुरु भएको उपन्यासको कथा शङ्काको कारणले कल्पनाले सुरजलाई लत्याएपछि ऊ कुलतमा फसी उसको अन्तिम अवस्थामा सुरजले 'मेरो चङ्गाको धागो चुँडियो'[९६] भनी भनेको छ । यस

---

[९२] पूर्ववत् ।

[९३] पूर्ववत् ।

[९४] पूर्ववत् ।

[९५] शेरबहादुर चौधरी, **wfuf] r'Fl8Psf] rËf**, विपिन चौधरी, विमोचन, दाङ, पृष्ठ २ ।

[९६] पूर्ववत्, पृष्ठ १०० ।

उपन्यासको शीर्षक प्रतीकात्मक छ । यसको शीर्षकमा रहेको चङ्गा जीवनको प्रतीक हो भने यसको धागो सांसारिक मोहको प्रतीक हो । यहाँ सुरजले जसलाई माया गऱ्यो उसैले धोका दिएपछि ऊ छिन्नभिन्न भएको छ । उसको जीवनरूपी चङ्गाको धागो चुँडिएपछि ऊ मृत्युवरण गर्न पुग्छ । पूजासितको यथार्थ थाहा पाएपछि कल्पना पनि पछुतोमा परी मुटु र टाउको फुटाएर आत्महत्या गर्छे । यसरी कल्पनाको चङ्गाको धागो सुरज र सुरजको चङ्गाको धागो कल्पना भएकोले एउटाको धागो चुँडिएपछि स्वतः दुवै समाप्त भएका छन् । यस अर्थमा प्रस्तुत उपन्यासको शीर्षक 'धागो चुँडिएको चङ्गा' सार्थक छ भन्न सकिन्छ । कल्पना र सुरजको प्रेम प्रसङ्ग नै यस उपन्यासको केन्द्रीय विषयवस्तु हो । यो कथाको सेरोफेरोमा अन्य कथा विमला र राकेश, पूजा र सुरेश आदिका कथावस्तु पनि आएका छन् । कल्पना र सुरजको प्रेम हुन्छ । उनीहरूले एक अर्कालाई माया गर्दागर्दै पनि शङ्काको आधारमा एकअर्काबाट टाढा हुँदा दुवैले मृत्युवरण गर्नुपरेको छ । कल्पना एउटी शिक्षित नारी भएर पनि एक पटक पनि सुरजलाई नसोधेर उसले कुरा गर्न लाग्दा पनि कुरै नसुनिदिएर घरबाट धपाउँछे । पूजाका बाबु डा. रवीको मृत्युपछि पूजा उसको बहिनीको रूपमा हुन्छे । त्यो कुरा भन्न नपाउँदै कल्पनाले अर्कैसँग बिहे गर्ने निधो गर्नु कल्पनाको सङ्कीर्ण मानसिकता र साँघुरो सोचको परिणाम हो, जसको कारणले सुरज जड्याहा भयो । जसको कारणले ऊ विरामी पऱ्यो र अन्त्यमा मऱ्यो पनि । यसरी यस उपन्यासमा केन्द्रीय धार सुरज र कल्पनाको प्रेम साथै अन्य धारमा समय पास गर्न र यौन सन्तुष्टि मेटाउन गरिएका प्रेमको प्रसङ्ग यहाँ देखाइएको छ । विवाह अघि नै सुरज र कल्पनाले पनि आफ्नो यौन प्यास मेटाएका छन् । यही सेरोफेरोमा नै उपन्यासको कथावस्तु समाप्त भएको छ ।

यस उपन्यासका मुख्य पात्रको रूपमा सुरज र कल्पना आएका छन् । सुरज एक पढेलेखेको शिक्षित युवक हो जो पेशाले डाक्टर हुन्छ । विरामीहरूको सेवा नै आफ्नो धर्म ठान्ने सुरज पेसाले शिक्षिका कल्पनासँग प्रेम भएपछि आफ्नो काममा मन दिँदैन भने कल्पनाको पनि हालत उस्तै हुन्छ । सुरज आफ्नो कर्तव्य र जिम्मेवारीलाई पूरा गर्ने कर्मठ गतिशील चरित्र हो' जसले केवल कल्पनालाई मात्र मन दिएको हुन्छ । उसले चाहेको भए अर्की कल्पनाभन्दा माथिल्लो तहकी केटी पनि विवाह गर्न सक्थ्यो तर ऊ त्यसो गर्दैन । कल्पनाले अर्को मान्छेसँग विवाह गर्ने भन्ने कुरा थाहा पाएर पनि ऊ उसैलाई गाली गर्दै रक्सी पिइरहन्छ । आफ्नो जिम्मेवारीको रूपमा पूजालाई लिएको सुरज उसको बिहे पनि गराउँछ । यसरी अन्त्यमा रोगी भएर उसको मृत्यु हुन्छ ।

कल्पना ज्यादै सुशील, राम्री शिक्षित केटी हुँदाहुँदै पनि आफ्नो प्रेममा विश्वास गर्न नसक्नु उसको कमजोरी हो । उसको यही भूलको कारण उसको जिन्दगी र सुरजको जिन्दगी अन्यौल, पीडा, चिन्ता र दु:खमा हराएको छ । साथै त्यही कारणले गर्दा उसले अन्तिममा आत्महत्या गर्नु परेको छ। अन्य पात्रहरूमा विमला केटा फेरीफेरी प्रेम गर्ने केटी हो जो अर्काको धन पाउने आसमा भुलेकी छ । त्यही क्रममा खराव आचरण भएको केटीहरूलाई खेलौना सम्झने राकेशसँगको शारीरिक सम्पर्कको कारणले उसको पेटमा बच्चा रहन्छ। बिहे गर्ने सोच नराखेको राकेशले षडयन्त्र गरेर कृष्णको सहयोगमा उसको हत्या गर्छ र रुखमा लगेर झुण्डाउँछ अनि आत्महत्या गरी भन्ने पार्न खोज्छ। उसले विमला भन्दा पहिले पनि उर्वशीको हत्या गरेको हुन्छ । अन्य पात्रहरूमा डा. रवी शर्मा, दिनेश, पूजा, कमला, धने, समा, गोरे, कृष्णे, उर्वशी इन्स्पेक्टर लालुसिंह, कमला, जीवन, सुरेश, कान्छी, शारदा, तारा, शान्ति, रन्जना, लिना आदि रहेका छन् ।

दाङ जिल्लाका विभिन्न ठाउँहरूको चित्रण गरिएको प्रस्तुत उपन्यासले तुलसीपुर, लमही, घोराही, रिहार, अम्बिकेश्वरी आदि ठाउँलाई आफूभित्र उनेको छ।

सरल भाषाको प्रयोग गरिएको यस उपन्यासका भाषाशैलीगत त्रुटिहरू धेरै देखिन्छन् । वर्णविन्यास, शब्दसंयोजन आदि कमजोरी रहेको देखिन्छ भने कथानकको आधार र विस्तारमा पनि केही कसरमसर देखिन्छ। केही अङ्ग्रेजी, केही हिन्दी, केही थारू भाषाको शब्दको प्रयोग भएको प्रस्तुत उपन्यासमा पत्रात्मक शैली, फोन, संवादको प्रयोग भएको छ भने यसको कथानक रैखिक ढाँचामा अगाडि बढेको छ । तृतीयपुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको प्रस्तुत उपन्यासले प्रेम र यौन विषयमा बढी जोड दिएको छ।

नचाहिने र अनावश्यक शङ्काको घेरामा बाँधिएर बस्दा आफ्नो संसार नै भताभुङ्ग हुन्छ भन्नु यसको उद्देश्य रहेको छ । यौन सुख मात्र सवथोक होइन भन्ने कुरा यसले देखाएको छ । कल्पनाले अनावश्यक शङ्का गरेर सुरजको कुरा नसुन्दा अन्तिममा दुवै जनाको दु:खद अन्त्य भएको छ । त्यस्तै परिणाम अरूले भोग्न नपरोस् साथै विमलाको जस्तो स्थिति पनि कसैको नहोस् भन्ने उपन्यासको उद्देश्य हो भने यौनसुखमा जोड दिनु र त्यसको चित्रणमा जोडदिदै छाडापन देखाउन खोज्नु यसको कमजोरी पक्ष हो।

३.११ उपन्यासकार गणेश शाह

उपन्यासकार गणेश शाहको जन्म रुकुम जिल्ला शोभा गा.वि.स. वडा नं. ९ रुमालवारा बेढीमा भएको हो । वि.सं. २००६ साल भाद्र २१ गते जन्मेका गणेश शाहका बाबुको नाम धनबहादुर शाही र आमाको नाम कमलादेवी शाही हो । हाल त्रिभुवननगर नगरपालिका-१० घोराहीमा स्थायी बसोबास गर्दै आएका शाहको पेशा व्यापार रहेको छ । कक्षा ५ सम्मको औपचारिक शिक्षा लिएका शाहले साहित्यलाई समाजका विभिन्न घटना र आफ्ना मनभित्रका कल्पना, भावना र विचारलाई कलात्मक शैलीमा सिँगारेर मौखिक र लिखित रूपमा व्यक्त गर्ने कार्य हो भन्दछन्।[ढठ] उनी आत्मसन्तुष्टि, आफूलाई समाजमा परिचित गराउनु र राष्ट्र, समाज र जनसमुदायका साहित्यका माध्यमबाट सेवा र सहयोग पुऱ्याउने कार्यलाई साहित्यलेखनको उद्देश्य मान्दछन् ।

कथा, कविता, लोकगीत र लेखमा कलम चलाउने शाहको पहिलो रचना नयाँ 'युगबोध' राष्ट्रिय दैनिकमा २१०६०/४/२९ गते प्रकाशित 'आन्दोलनको आँधीबेहरी फूमन्तरको भर' शीर्षक लेख हो ।[ढड] प्रगतिशील साहित्यमा रुचि राख्ने शाहका प्रकाशित कृतिहरूमा 'चिल्ली' उपन्यास (२०६१), र गीत, बन, लप्का र छल्का (गीति सँगालो-२०६२) रहेका छन् ।

३.११.१ गणेश शाहको 'चिल्ली' उपन्यासको अध्ययन

गरीब दु:खीको जीवनको यथार्थतालाई आत्मसात् गरी ग्रामीण सामाजिक परिवेशमा केन्द्रित रहेर रचना गरिएको उपन्यास 'चिल्ली' ७४ पृष्ठसङ्ख्यामा संरचित छ । निम्नवर्गका व्यक्तिहरू जो जीउन जीवनका लागि मात्र पनि अर्काका घरमा दास जीवन विताउन विवश छन् जसले आफ्नो जीवनको हरेक इच्छा र चाहनाहरूलाई मारेर जीवन जिउनुमा नै आफ्नो सम्पूर्ण शक्ति खर्चेका हुन्छन् । उपन्यास 'चिल्ली' त्यही शोषित वर्गको जीवनको एउटा कारुणिक पाना हो । यो उपन्यास नेपालको रुकुम जिल्लाको अनकण्टारमा बस्ने सोझा, निमुखा, शोषत, प्रताडितहरूवारे लेखिएको लघुगीता हो ।[ढढ] गणेश शाहद्वारा २०६१ सालमा

[९७] उपन्यासकार गणेश शाहसँग २०६५/०४/१३ गते लिएको अन्तर्वार्ताका आधारमा ।

[९८] पूर्ववत् ।

[९९] गणेश शाह, **IrNnL**, (दाङ : राप्ती साहित्य परिषद्, २०६१), नारायण प्रसाद शर्मा, भूमिका ।

रचित प्रस्तुत उपन्यासलाई लामा छोटा गरी एघार भागमा विभाजन गरिएको छ भने ती भागहरू पनि कुनै कुनै सहायक भागमा बाँडिएका छन् ।

मूलतः चिल्ली उपन्यासमा उपन्यासकी प्रमुख पात्र चिल्लीले भोग्नुपरेका विविध समस्याहरू र उसको जीवनमा घट्न गएका घटनाहरूको वृतान्त छ । या भनौं चिल्ली उपन्यास उपन्यासकी नायिका चिल्लीकै केन्द्रियतामा अडिएको छ । यस आधारमा उपन्यासको शीर्षक 'चिल्ली' सार्थक देखिन्छ । कथावस्तुलाई सही तरिकाले समातेर दौडन नसके पनि उपन्यासले हिड्ने प्रयास भने गरेको छ। गरीबहरूको रगत चुसेर मोटाउनेहरू गरीबको जिन्दगीलाई जिन्दगी नै मान्दैनन् । उनीहरूलाई लाग्छ गरीबहरू धनीको आवश्यकता पूरा गरिदिनका लागि जन्मिएका हुन् । त्यसैले उनीहरूले गरीबहरूसँग मानवीय व्यवहारसम्म गर्दैनन् । त्यो कुरा यस उपन्यासमा देखाइएको छ । चिल्लीले भोग्नुपरेको घटनाका आधारमा । त्यसैले 'चिल्ली' नाम दिएर उपन्यासकारले उपन्यासलाई अन्याय गरेको महसुस हुँदैन ।

"ए सिउरी ! जा त बाहिर को हो हेर "[ज्ञण्ण] भन्ने वाक्यबाट शुरु भएको उपन्यास 'चिल्ली' 'विहान चिल्ली सुतेको मैरो खाली हुन्छ' [ज्ञण्ज] भन्ने वाक्यका साथमा टुङ्गिएको छ । जुठे माइलोको घरको आर्थिक दुरवस्था र उसकी आमाको भारतको कानपुरबाट आगमनबाट सुरु भएको उपन्यासमा अर्काको घरमा काम गर्न लामो समय बिताउनु पर्ने चिल्लीको पारिवारिक आर्थिक विपन्नताका कथा व्यथाहरूलाई उनिएको छ । साहुनी बज्यैको घरमा काम गर्न बसेकी चिल्ली त्यही घरमा जवान हुन्छे र प्रथम रजस्वला पनि हुन्छे । त्यही समयमा ९ दिनको दिन विर्खराजले राती सुतिरहेको अवस्थामा उसमाथि हातपात गर्छ र आफ्नो अभीष्ट पूरा गर्छ । ऊ चिच्याउँछे, रुन्छे, कराउँछे तर उसको कुनै कुरा सुन्दैनन् । यो घटनाबाट मर्माहत भएकी चिल्ली त्यही राति त्यहाँबाट निस्केर भाग्छे र आफ्नो घरतिर लाग्छे । घरमा पुगेपछि उसकी सौतेनी आमाले उसलाई नराम्रो दृष्टिले हेर्छे । ऊ आएर खाना नपुग्ने भयो भन्ने सोचेर ऊ खाना नखाएर सुत्छे । बाबाले फकाएर खाना खुवाए पछि उनीहरु सुत्छन् । अर्कोदिन उसलाई पुनः काममा फर्काउन चिउनी आइपुग्छे । तर चिल्लीले कुनै पनि हालतमा फर्केर नजाने कुरा गर्छे । घरमा बस्न सक्ने वातावरण नभएपछि ऊ बीमाकै घरमा बस्न थाल्छे । उसका भाइहरू पनि घरमा नभएर अर्काको काम गर्न हिँडेका

---

१०० पूर्ववत्, पृष्ठ १ ।

१०१ पूर्ववत्, पृष्ठ ७४ ।

हुन्छन् । हिड्दै जाने क्रममा राउटेको भेट एकजना सज्जनसँग हुन्छ । सज्जनको सहयोगमा प्याउटेसँग भेट हुन्छ । प्याउटेले चिल्लीलाई पत्र पठाउँछ, कोसेली पठाउँछ । त्यही अनुसार चिल्लीले पनि प्याउटेलाई चिठी पठाउँछे ।

उसको पेटमा बच्चा भएपछि ऊ मर्ने निधोमा पुग्छे तर मर्न उचित नठानी दारिमबोटेनी आमा र मायाको सहयोगमा जीवन जिउन थाल्छे । ठाउँठाउँमा माओवादीहरूको चर्चा चलेको हुन्छ । विर्खराजको विवाहको बस र जीप बेहुली लिएर आउँदा बाटामा माओवादीहरूले रोक्छन्, चिल्लीलाई दुलही बनाएर त्यही जीपमा राख्छन् । ऊ घरमा जान्छे अनि उसकी छोरी विन्दुलाई जिम्मा दिएर ऊ घर छोडेर निस्कन्छे । पछि दारीमबोटेनी आमाको घरमा गएको बेला त्यही कमान्डरको फोटो त्यहाँ देख्छे र ऊ ती आमाको छोरा भएको थाहा पाउँछे र हामी सबै मिलेर यो भूमिलाई रक्तभूमि नभई कर्मभूमि, शान्तभूमि र अग्रभूमि बनाउनु पर्छ[१०२] भन्दै आमालाई आश्वस्त बनाउन थाल्छे । बेलुकी खाना खाएर सबैजना सुत्छन् । विहान चिल्ली सुतेको मैरो खाली हुन्छ ।

यस उपन्यासको केन्द्रीय पात्रको रूपमा चिल्ली रहेकी छ । प्रस्तुत उपन्यासको शीर्षक पनि चिल्ली रहेकाले यो उपन्यास नारीचरित्रप्रधान उपन्यास हो । सिङ्गो उपन्यासमा नै क्रियाशील पात्रका रूपमा प्रमुख भूमिकामा रहेकी चिल्ली आफ्नो पारिवारिक समस्याका कारणले अर्काको घरमा काम गर्न थाल्छे । आठ-आठ वर्षसम्म काम गरेको ठाउँको मालिकले ऊ प्रथम पटक रजस्वला भएको ९ दिनको दिन राती ऊ सुतेको ठाउँमा गई बलात्कार गर्छ । त्यहाँ बसिरहन असुरक्षित महसुस गरेर चिल्ली भागेर घर जान्छे । घरमा सौतेनी आमा भएकोले उसलाई घरमा बस्ने वातावरण हुँदैन । त्यसैमा पनि ऊ गर्भवती हुन्छे । यस्तो आपतको बेला ऊ आत्महत्या गर्ने सम्मको निर्णयमा पुग्छे तर आफ्नो सन्तानको लागि भए पनि वाँच्न पर्ने ठानेर आत्महत्याको निर्णयलाई त्यागिदिन्छे । यसरी सामान्य परिवारमा जन्मेकी चिल्लीले त्यस्तो आपत्कालीन अवस्थामा पनि उसले सही निर्णय लिन सक्नु उसको आदर्श चरित्रको उदाहरण हो । घरपरिवारको सहयोगबीना नै उसले आफ्नो सन्तानलाई जन्माउछे । यो उसको अस्तित्व वादी चेत हो । त्यस्तै दारिमबोटेनी आमाले उसलाई माया र सहयोग गर्छिन् । यसबाट दारिमबोटेनीको मानवीय संवेदनाको उजागर भएको छ साथै दारिमबोटेनी आदर्शपात्रको रूपमा देखिएकी छन् । पछि

[१०२] पूर्ववत्, ७४ ।

विर्खराजको विवाहको गाडी रोकी माओवादीहरूको सहयोगमा छोरीसहित दुलही बनेर विर्खराजको घरमा भिœयाएर उपन्यासकारले उसको सन्तानलाई बाबुको नाम दिलाएर न्याय गरेका छन् । पछि फेरी त्यो घरबाट चिल्लीलाई निकालेर घर त्यो हो जहाँ एकले अर्काको कदर गर्नुपर्छ भन्ने कुरालाई देखाउन खोजेका छन् भने माया भन्ने कुरा कसैले लगाइदिएर जबर्जस्ती लाग्दैन त्यसको लागि आफ्नो मनले रुचाउनुपर्छ भन्ने मान्यता कायम गरेका छन् । यही यथार्थलाई स्वीकार गरेर उसले विन्दुको माया खोस्ने आइमाइको रूपमा आफूलाई चिनाउन चाहँदैन । यसरी उसले आफूलाई उपन्यासको आदर्श पात्रको रूपमा स्थापित गरेकी छ ।

चिल्लीबाहेक अन्य पात्रहरूमा विर्खराज उपन्यासको खलपात्रको रूपमा देखिएको छ । उसले चिल्लीलाई आफ्नो कामवासनाको सिकार बनाएर उसलाई गर्भवती बनाउँछ, उसको कुनै वास्ता गर्दैन र अर्की केटीसँग विवाह गर्छ । उसले चिल्लीलाई थर्काउँछ, कसैलाई भनिस् भने तेरो बेइज्जत हुन्छ भन्छ । यसरी समाजमा रहेको सामन्तवादी प्रवृत्तिको व्यक्तिको रूपमा उपन्यासकारले उपन्यासमा विर्खराजलाई उभ्याएका छन् । त्यस्तै साहुनी बज्यै एउटी नारी भएर पनि नारीको व्यवहार गर्न नजानेको पापी आइमाईको रूपमा देखिएकी छन् । उनी आफ्नो बदमास छोरालाई सम्झाउने त कहाँकहाँ उल्टै चिल्लीलाई गाली गरेर आफ्नै छोराको पक्ष लिदैं भन्छिन्- “तन्नेरी केटो तरुनी केटीसँग रमाइहाल्छ भने के भो त? अझै केही बिगारेको छैन क्यारे । तै जावी टुहुरी पनि कस्तो न डोली चढेर जानेवाली छेस् र ? गएर आफ्नो काम गर् ।”[१०३] यसबाट उनी आफ्नो छोराको गल्तीमा उसलाई उल्टै प्रोत्साहन दिने खल नारीपात्रको रूपमा उभिएकी छन् । त्यस्तै अन्य पात्रहरूमा चिल्लीको बाबु जुठे माइलो जो एउटी श्रीमतीको मृत्युपछि अर्की श्रीमतीसँग बस्छ । उसले आफ्नो परिवारलाई आवश्यक पर्ने कुरासम्म पनि जुटाउन सक्दैन । आफ्नी आमा आएको बेलामा पनि उसले उनलाई खुसी र सन्तोष दिन सक्दैन । त्यस्तै उपन्यासमा देखिएका अन्य पात्रहरूमा जुठेकी ज्यै, सिउरी, चाउरो, खिनाउरी, दाम्ले जेठा, प्याउटे, राउटे, तिर्था, विन्दु, माया, मुकुन्द, तुलसी, घर्तीकाका, जुठे, गोफ्ले सार्की, छोटेकाजी, जिम्मावाल, बीमा, दारिमबोटेनी आमा, क्याम्पसका विद्यार्थीहरू, चालु कमाण्डर जस्ता पात्रहरू देखिएका छन् । यी मध्ये दारिमबोटेनी आमा सत् नारी आदर्श पात्र हुन् चालु माओवाद कमाण्डर

[१०३] पूर्ववत् पृष्ठ ११ ।

हुन् । जो परिवर्तनको लागि लागिपरेका हुन्छन् भने विर्खराज जस्तालाई कारवाही गर्न सहयोग गरेका छन् ।

सरल भाषाको प्रयोग गरिएको उपन्यास चिल्लीमा स्थानीय कथ्य भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । नेपाली ठेट शब्दहरू जुन त्यो भेगका मान्छेहरूले बोल्ने गर्छन् जस्तै सुल्या, वेटा, कक्कड, ज्यै, बर्ड, मुल्याहा, चट्कापट्कै, राँडाहरू च्याङच्याङ मेरो आदि जस्ता शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । उपन्यासकार शाहले हिन्दी भाषाको प्रयोग साथै ठाउँ ठाउँमा संवादको पनि कुशल प्रयोग गरेका छन् । यसो हेर्दा सार्वकालीन लागे पनि रुकुम जिल्लाको सेरोफेरो, भारतको कानपुर, तिलौराको धुरी, बडेली, सिमलतारा बजार आदि ठाउँमा उपन्यासले विचरण गरेको छ । या भनौ यी क्षेत्रहरूलाई आधार बनाएर उपन्यास तयार गरेका छन् उपन्यासकार शाहले । तृतीयपुरुष दृष्टिविन्दुमा रचिएको यस उपन्यासमा भाषिक, संरचनागत कथावस्तुमा उपन्यासकारले जोड दिन सकेका छैनन् । कथावस्तुको बुनोट पनि केही खुकुलो भएकोले जति पाठकलाई यसले केन्द्रित गर्नु पर्ने हो त्यो गर्न सकेको जस्तो देखिदैन । केही कमी कमजोरीहरू जस्तै चिल्लीको विवाह हुन नसक्नु, उसलाई घरमा बस्न सक्ने वातावरणको सिर्जना गर्न नसक्नु, उसले जीवन व्यर्थैमा भौतिरिएर विताउन पर्नु आदि जस्ता कुरामा उपन्यासकारले उपन्यासको कथावस्तुको बुनोटमा त्रुटि गरेका छन् । बिर्खराज जस्ता व्यक्तिहरूले सजाय नपाउनु पनि उपन्यासको कमजोरी पक्ष हो ।

उपन्यासकी नायिका चिल्ली लाखौ. नेपाली चेलीहरूको प्रतिनिधि हो भने बिर्खराज थोत्रो आडम्बरमा बिग्रिएको सामाजिक कलङ्कको रूपमा आएको छ । साहुनी बज्यै धनाढ्य परिवारकी आडम्बरी महिलाकी प्रतिनिधि हो भने विन्दु सहृदय भएकी अर्काको दुःख बुझ्न सक्ने असल नारीकी प्रतिनिधि हो । त्यस्तै दारीमबोटेनीआमा आदर्शकी प्रतीक हुन् भने चालु कमाण्डार परिवर्तन र प्रगतिको प्रतीक हो । तिहुन र आटो दुःखी गरीवहरूको व्यन्जनको प्रतीकको रूपमा उपन्यासकारले ल्याएका छन् । त्यस्तै ठाउँठाउँमा ल्याईएको गीतको प्रसङ्ग पनि ती पात्रको जीवनको यथार्थताको प्रतीकको रूपमा प्रयोग भएको छ ।

हरेक साहित्यक कृतिहरूले आफ्नै खालको उद्देश्य बोकेको हुन्छन् । प्रस्तुत उपन्यास 'चिल्ली' को पनि आफ्नै उद्देश्य छ । यसलाई हेर्दा ग्रामीण भेगका मानिसहरू निष्कपट र अर्काको दुःखमा सजिलै दुःखी हुन सक्नेखालका हुन्छन् । यहाँ जुठे माइलोको परिवारमा दुई गुडका बच्चाबच्ची छन् उसको आर्थिक पक्ष कमजोर छ यसरी हेर्दा सन्तान जन्माउनुमात्र

आमाबाबुको कर्तव्य हुँदैन उनीहरूको उचित स्याहार सुसार र शिक्षा दिक्षाको कुरा पनि अभिभावकको कर्तव्य हो । त्यसैले मान्छेले समयमा नै बुद्धि पुऱ्याउनुपर्छ भन्ने कुरा उपन्यासले देखाउन खोजेको छ ।

समाजका अध्यारा कुनाहरूमा बिर्खराज र साहुनीबज्यै जस्ता दानवीय पात्रहरू पनि हुन्छन् । त्यसैले हरेक नारीले आफूलाई सचेत गराउनुपर्छ आफ्नो घरमा पसिना बगाएर जीवन निर्वाह गर्नुपर्छ । अरूको घरको नोकर भएर बाँच्न ठीक हुँदैन किनभने कतिबेला कुन चेली कुन बिर्खराजको पासोमा पर्ने हो भन्ने कुरा कसैलाई थाहा छैन भन्ने पनि यसको उद्देश्य छ । त्यस्तै तमाम शोषित, पीडित, निमुखा जनताहरू सङ्गठित भएर देश र समाजमा रहेका बिर्खराज र साहुनी बज्यैजस्ता व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको कुकर्मको फल दिनपर्छ । जसले गल्ती गर्छ उसले सजाय पाउनुपर्छ भन्ने शिक्षा दिनु पनि यो उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ । वर्गीय हितको लागि सङ्गठित हुने कुरा ज्यादै राम्रो कुरा हो । समूहको शक्ति ठूलो हुन्छ । तर संघर्षको नाममा आफ्नै दिदी बहिनी दाजुभाइहरूको रगत बगाएर कुनै फाइदा छैन । त्यसैले वैचारिक लडाइ लड्नुपर्छ नकि रक्तपातपूर्ण लडाइ भन्ने सन्देश दिनु पनि यस उपन्यासको उद्देश्य देखिन्छ ।

३.१२ उपन्यासकार गुरूप्रसाद शर्मा रेग्मी

वि.सं. १९९७ साल जेष्ठ १५ गते त्रिभुवननगर नगरपालिका-३ वगेदीमा जन्मिएका गुरूप्रसाद रेग्मीको स्थायी वसोवास त्रि.न.न.पा.-२ पचुर्खामा रहेको छ ।अर्थशास्त्रमा स्नातकोत्तर गरेका गुरूप्रसादका पिताको नाम नन्दराम रेग्मी र आमाको नाम हरिकला देवी रेग्मी हो । प्राध्यापन पेसाबाट हाल निवृत्त रेग्मीको प्रथम प्रकाशित रचना २०१६ सालमा वाराणासीबाट प्रकाशित 'सन्देश' पत्रिकामा छापिएको 'आमा' कविता हो ।[ज्ञण्ढ] लेख, कविता, उपन्यास, निबन्ध, समीक्षा आदि क्षेत्रमा कलम चलाउने रेग्मी राप्ती साहित्य परिषद्का आजीवन सदस्य हुन् । विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूको सम्पादन कार्यसमेत गरेका रेग्मी भरतपुर पद्मोदय पब्लिक उ.मा.वि. मा भएको राष्ट्रिय स्तरको साहित्य सम्मेलनबाट प्रेरित भएर साहित्यतर्फ लागेको कुरा बताउँछन् ।[ज्ञण्छ] साहित्य समाजको ऐना हो । वास्तवमा एउटा साहित्यकारले समाजको तत्कालीन स्थिति र परिस्थितिलाई आफ्नो शब्दमा अभिव्यक्त गरेको

---

[१०४] उपन्यासकार गुरूप्रसाद रेग्मीसँग २०६५/०४/१३ गते लिएको अन्तर्वार्ताका आधारमा ।

[१०५] पूर्ववत् ।

हुन्छ[ज्ञण्ट] भन्ने रेग्मी आत्मसन्तुष्टि, सामाजिक चेतना जगाउनु, सामाजिक विकृति र विसङ्गतिबाट जनतालाई सचेत गराउने कामलाई साहित्य लेखनको उद्देश्य मान्दछन् ।[ज्ञण्ठ] आफ्नो आर्थिक स्थिति सामान्य रहेको भन्ने रेग्मी विशुद्ध सामाजवादी राजनीतिले मात्र यो देशको कायाकल्प हुन सक्छ भन्ने मान्यता राख्दछन् । उनका प्रकाशित कृतिहरू यसप्रकार रहेका छन् ।

(क) ऐना कवितासङ्ग्रह (२०५९) ।

(ख) शीला उपन्यास (२०६१) ।

(ग) चटनी (२०६४) ।

(घ) रेग्मी वंशावली (२०६४) ।

(ङ) दाङका गैर सरकारी संस्थाहरूको कार्यगत अनुसन्धान-२०५६ ।

३.१२.१ गुरूप्रसाद शर्मा रेग्मीको 'शीला' उपन्यासको अध्ययन

'शीला' उपन्यासले प्रेम र वासना, रस र पीडा, साहस र भीरुताले भरिएको शीला, रमेश र निर्मलाको हृदयमा उठेको भावनाको गुम्फन र उच्चवासले भरिएको जीवनको उकुसमुकुसलाई कथाको रूप दिएर आदर्शोन्मुख यथार्थको धरातलमा चित्रित गर्ने प्रयास गरेको छ ।[ज्ञण्ड] यो उपन्यास ८८ पुष्ठमा रहेको छ । वि.सं. २०६१ सालमा प्रकाशित यस उपन्यासलाई उपन्यासकारले तेह्र अध्यायमा विभाजन गरेका छन् । कृतिको अध्यायलाई पनि सहायक खण्डमा विभाजन गरेका छन् ।

प्रस्तुत उपन्यास नायिकाप्रधान उपन्यास हो । यसको केन्द्रीय भूमिकामा शीला देखिएकी छ । उपन्यासको शीर्षक पनि 'शीला' नै राखिएको छ । जीवन जिउनको लागि धौधौ परेपछि आफ्नी आमाको हात समाएर टुकुरटुकुर हिड्ने अवस्थाकी शीला आमासँगै माग्न हिड्छे । सोही क्रममा रमेशको घरमा वास पाएका ती दुई प्राणीले आफ्नो जीवनको छहारी त्यहीँ भेट्छन् । त्यही समयमा रमेशको प्रेममा परेकी शीला रमेशसँग विवाह भैसकेपछि र रमेशको सम्बन्ध निर्मलासित बढेपछि आक्रान्त हुन्छे । तर उसले कहिल्यै पनि त्यो कुराको जिकिर रमेशसँग गर्दिन । ऊ चुपचाप सबै सहन्छे । ऊ छोराछोरीको स्याहार र

---

[१०६] पूर्ववत् ।

[१०७] पूर्ववत् ।

[१०८] गुरूप्रसाद शर्मा रेग्मी, **zLnf** अमितकुमार रेग्मी, २०६१ ।

ससुराको सुसारमा आफूलाई पूर्णरूपेण समर्पित गर्छे भने रमेश र निर्मलाको सम्बन्ध थाहा पाएपछि पनि ऊ इर्ष्या नगरी, बरु यहीं आएर बस म तिमीहरूलाई कुनै किसिमको वाधा पुऱ्याउँदिन भनी आफ्नो महानता र आदर्श रूप देखाउँछे । ऊ बाबुको स्याहारमा रमेशलाई पठाइदेऊ भनी पारिवारिक कर्तव्यबोधको उच्चतम रूप देखाउँछे । यसरी एउटी अर्वाचीन हिन्दूनारीका विशिष्ट गुणहरूका साथै आधुनिक शिक्षिता नारीमा[१०९] हुनुपर्ने गुणहरू भएकी केन्द्रीय चरित्रको नामबाट राखिएको उपन्यासको शीर्षक 'शीला' सार्थक भएको छ ।

सीताको घरको परिवेशबाट सुरु भएको उपन्यास सीता र रमेशको झगडाहुनु, उसको घरमा आगो लाग्नु अनि ऊ घरको न घाटको भएर छोरी सँगै लिएर माग्दै हिडेको बेला रमेशको घर पुग्नु, त्यही भान्छे बाहुनी भएर बस्न थाल्नु, यसपछि रमेश र शीलाको दिनचर्या हुँदै उनका वाल्यकालबाट उनको यौवनावस्था र प्रेमप्रसङ्गसहित अगाडि बढेको कथानक रमेशकी आमाको मृत्यपछि रमेश र शीलाको विवाहसँगै अझ अगाडि बढ्छ । पछि रमेशले कलेजमा पढाउन थालेपछि आफ्नो श्रीमान्‌को मृत्यु भइसकेकी विधवा निर्मला रमेशप्रति आकर्षित हुन्छे । आफ्नी साथी शीलाको सहयोगले उसले आफूलाई पढाउने निहुँमा रमेशलाई आफ्नो कोठामा बोलाउँछे । उनीहरूको सम्बन्ध दिन प्रतिदिन बढ्दै जान्छ । रमेश आफ्ना बाबुको बिरामी अवस्थाको ध्यान नदिएर निर्मलाकै लागि मात्र आफूलाई समर्पित गर्दछ । निर्मला र रमेशको सम्बन्धको बारेमा थाहा पाएपछि शीलाले निर्मलालाई सम्झाएर पत्र पठाउँछे र सँगै बस्न पनि आफू तयार रहेको कुरा उसलाई पत्रमा लेख्छे । निर्मलाको कोठामा आएको रमेशले त्यो पत्र पढ्छ र रिसाउँछ । यसरी उनीहरू एकअर्को वीना बाच्न सक्दैनौँ भन्नेसम्म पुग्छन् । पछि निर्मलाका घरमा यो कुरा थाहा पाएपछि आमा विरामी हुनुहुन्छ भनेर निर्मलालाई घरमा बोलाउँछन् । उता बाबुको अन्तिम अवस्थामा पनि रमेशले मुख भेट्न पाउँदैन । सबै मान्छेले रमेशलाई धिकार्छन् साथै निर्मलालाई रण्डीको संज्ञा दिन्छन् । बाबुको मृत्युपछि रमेशको व्यवहारमा परिवर्तन हुन्छ । उसले शीलासँग आफ्नो गल्तीमा माफी माग्छ । उसले क्याम्पस पनि छोड्छ र घरको र छोराछोरीको स्याहारमा लाग्छ । ऊ उनको पढाइमा ध्यान दिन थाल्छ ।

उता निर्मला पनि आफ्ना दाजु र बाबुआमा छोडेर रमेशलाई सम्झेर बाबुको दराजबाट चारपाँच हजार रुपियाँ निकालेर राती नै घर छोडेर निस्कन्छे । तीन दिनको यात्रापछि ऊ महेन्द्र कलेजमा आइपुग्छे त्यहाँ पुगेपछि रमेशले कलेज छाडेको कुरा थाहा

---

[१०९] पूर्ववत् ।

पाउँछे । साथै आफू रमेशको बच्चाको आमा बन्ने भएको कुरा पनि थाहा पाउँछे । यो थाहा भएपछि उसले रमेशको वच्चालाई जन्मन दिदैन । ऊ मिहिनत गरेर फेरि पढ्न थाल्छे । परीक्षामा पास पनि हुन्छे अनि सल्यानको क्याम्पसमा पढाउन थाल्छे । रमेश र शीला पनि सुखद अनुभूतिमा दिन बिताउन थाल्छन् । यसरी उपन्यासको समाप्ति हुन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासलाई सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासको कितामा दर्न सकिन्छ । जहाँ मानवीय आवेग र काम वासनाका कुण्ठाहरूको कारणले जीवनमा आउन सक्ने उतार-चढावको आकलन गरिएको छ ।

शीलाको केन्द्रीयतामा अगाडि बढेको कथानकमा रमेश र निर्मला अग्रणी भूमिकामा छन् । यहाँ यी पात्रहरू गतिशील पात्रका रूपमा आएका छन् । भने निर्मला अस्तित्ववादी पात्रको रूपमा देखिएकी छ । उसले आफ्नो यौन तृप्ति मेटाउन रमेशलाई अँगाल्न पुग्छे भने रमेश शीलाप्रति बफादार भएपछि आफ्नो भविष्यको लागि रमेशको बच्चालाई जन्माउन उचित देख्दिन जसको कारणले उसले गर्भपात गराउँछे । उपन्यासमा स्वच्छन्दताको वासना पनि देखिन्छ । निर्मलाले रमेशलाई मन पराएकै कारण र ऊसँग लागेकै कारण उसलाई बद्चलन, रण्डी जस्ता शब्द प्रयोग गराएर उपन्यासकारले निर्मलाप्रति अन्याय गरेका छन् । ऊ एउटी विधवा हो । जसको यौवन उसको श्रीमान्को मृत्युपछि मात्र विकास भएको हुन्छ । त्यस्तै नवयौबनालाई जीवनभर विधवाको रूपमा बचाउन चाहने उपन्यासकारको नियत पुरातनवादी र २१ औं शताब्दीको मान्यताविपरीत देखिन्छ । उसका हरेक इच्छाहरू पूरा गर्न उसको पुनः विवाह गराइदिनुपर्थ्यो उपन्यासकारले तर उनले त्यसो नगरेर उसलाई रमेशकी रखेलको रूपमा देखाउने प्रयास गरे । यसबाट समाजका विधवाहरू वदचलन र पतित हुन्छन् भन्ने गलत अर्थ पनि लाग्न सक्छ । जेहोस् उपन्यासकी पात्र निर्मला आफ्नो इच्छाअनुसार चल्ने चरित्र हो भने शीला मनका कुण्ठाहरू मनमा राखेर आफ्नो कर्तव्यमा लगातार खट्ने पात्र हो । यी तीनबाहेक उपन्यासमा अन्य पात्रहरू पनि रहेका छन् जसमा सीता, विन्दु, माधव, इन्द्र, गैरा, लागङ्हुरेनी, रेशम, रेशमकी आमा, अमर, लता, अनिल, सीताराम, गङ्गामनि डाक्टर आदि रहेका छन् ।

प्रस्तुत उपन्यास सरल भाषामा लेखिएको छ । यसमा बोलचालको भाषाको प्रभाव पनि कतै कतै देख्न सकिन्छ । भाषिक त्रुटिहरू पनि फाटफुट रूपमा भेट्न सकिन्छ । उपन्यासमा बनारस, भैसडी स्टेशन, भरतपुर, सल्यानसम्मका स्थानहरू उल्लेख गरिएका छन् । उपन्यासमा ठाउँठाउँमा चिट्ठी, भाषण आदिको प्रयोग गरिएको छ । घरमा आगो लाग्नु

रमेश र शीलाको दाम्पत्य जीवनमा देखिएको निर्मलाको प्रवेश तथा निर्मलाको जीवनको सङ्कटको सूचक हो । बाह्य दृष्टिविन्दुमा लेखिएको प्रस्तुत उपन्यास उपन्यासकारको पहिलो प्रयास हुँदाहुँदै पनि सफल कृतिको रूपमा दर्न सकिन्छ ।

मानिस सामाजिक प्राणी हो । समाजमा जन्मन्छ, हुर्कन्छ, बढ्छ र व्यवहार गर्छ । हरेक मान्छेको जैविक आवश्यकता हुन्छ जो पूरा गर्नु प्राकृतिक नियम पनि हो । यस उपन्यासले रमेशका माध्यमबाट यौन लिप्सामा लिप्त व्यक्ति समाज, घर-परिवार सबैको लागि असामाजिक र गलत मानिन्छ । जसको कारणले कसैको भविष्य बर्बाद हुन्छ । यहाँ रमेशको कारणले शीलाको जिन्दगी र निर्मलाको जिन्दगी बर्बाद भएको छ । सुरुमा निर्मला सित लाग्दा शीलाको घर-व्यवहार जिन्दगी अस्तव्यस्त भएको छ भने पछि शीलासित मिल्दा निर्मला घर न घाटकी भएकी छ । यसबाट उपन्यासकारले आफ्नो अस्तित्वमा बस्ने मान्छेले सुरु मा दुःख पाएपनि पछि सुख पाउँछ भन्ने सन्देश शीलाको चरित्रबाट दिएका छन् भने सुरुमा मोज गर्ने मान्छेले पछि दुःख पाउँछ भन्ने कुरा रमेश र निर्मलाको चरित्रबाट देखाएका छन् । यौवनको उन्मादमा मातेर ठीक वेठीक छुट्याउन नसक्दा निर्मलाको जस्तै दुःख भोग्नुपर्छ र रमेशले जस्तै पछुताउनु पर्छ । समाजसँग आँखा चोरेर हिड्नुपर्छ सबैको तिरस्कार सहनुपर्छ भन्ने सन्देश दिन खोजेका छन् । यसको उद्देश्य पनि बाटो बिराएकाहरूलाई सही बाटो देखाउने नै हो भन्न सकिन्छ ।

३.१३ उपन्यासकार सरस्वती पोखेल

उपन्यासकार सरस्वती पोखेलको जन्म वि.सं. २०२० वैशाख १४ गते प्यूठान जिल्लाको खैरामा भएको थियो । उनका पिताको नाम प्रा.डा. हरिप्रसाद शर्मा आचार्य र माताको नाम स्व. शारदादेवी आचार्य हो । एस.एल.सी. देखि स्नातकसम्मको अध्ययन भारतको सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय वाराणसीमा गरी वि.सं. २०४८ सालमा महेन्द्र संस्कृत, विश्वविद्यालयमा नेपालबाट प्रथम श्रेणीमा सर्वप्रथम भएर उत्तीर्ण स्नातकोत्तर गरेकी उपन्यासकार पेसाले प्राध्यापक छन् ।[११०]

[११०] उपन्यासकार सरस्वती पोखेलसँग २०६४/४/१३ गते लिएको अन्तर्वार्ता ।

हाल बिजौरी-५ बिजौरीमा स्थायी बसोवास गर्दै आएकी पोखेले साहित्यलाई भावनाको कलात्मक प्रस्तुति र स्वान्तःसुखाय, साहित्य लेखनको उद्देश्य ठान्दछिन् ।[ञञञ] कविता, लेख, उपन्यास लेख्ने सरस्वती पोखेल भावनाको कलात्मक प्रस्तुति हुने भएकाले कविता विद्यालाई बढी रुचाउँछिन् । माधव घिमिरे र उनको गौरी खण्डकाव्यलाई उनी आफूलाई मनपर्ने सहित्यकार र कृतिको रूपमा स्वीकार्छिन् ।[ञञद]

आफ्नो पारिवारिक स्थिति सामान्य रहेको ठान्ने उपन्यासकार आफ्ना पिता प्रा.डा. श्री हरिप्रसाद आचार्यको कवित्व व्यक्तित्वबाट उत्प्रेरित भएर साहित्यसर्जनमा संलग्न भएको कुरा बताउँछिन् ।

महेन्द्र विद्याभूषण, भरतमणि शारदादेवी साहित्य पुरस्कार २०५५ (लेखक संघ दाङ), स्वामी अद्वैतानन्द सर्जक पुरस्कार २०५९ (साहित्य संस्कृति प्रतिष्ठान तुलसीपुर दाङ), विष्णुनुमा पुरस्कार-२०५९ (राप्ती साहित्य परिषद् दाङ) द्वारा पुरस्कृत सरस्वती पोखेलको प्रकाशित कृतिको रूपमा 'बिछोडका पाइला' सामाजिक उपन्यास रहेको छ । उनी नेपाली महिलाको आर्थिक विपन्नता र उनीहरूको कमजोर शैक्षिक एवं सामाजिक अवस्थाका कारणले गर्दा फटाहाहरूको जालमा परी विदेशका नारकीय कोठीहरूमा भोग्नु परेको वेदनालाई उजागर गरी सभ्य र स्वाभिमानपूर्ण जीवन ज्यून प्रेरणा दिने उद्देश्यले आफूले उपन्यास लेखेको कुरा बताउँछिन् ।[ञञघ]

३.१३.१ सरस्वती पोखेलको 'बिछोडका पाइला' उपन्यासको अध्ययन

पृष्ठ सङ्ख्या १२७ रहेको सरस्वती पोखेलको उपन्यास 'बिछोडका पाइला' लामा छोटा पन्ध्र भागमा विभाजित छ । चेलीबेटी बेचविखनविरुद्ध आवाज उठाइएको प्रस्तुत उपन्यासको विषयवस्तु सामाजिक रहेको छ । यो उपन्यास २०६१ सालमा प्रकाशन भएको हो ।

रम्दीकोटे जस्तो एउटा आादर्श देशप्रेमी मान्छेले आफ्नो आर्थिक स्थिति कमजोर भएको कारणले श्रीमती र साना छोराछोरी छोडेर भारतमा नोकरी गर्न जानुपर्छ । उसलाई जान त त्यति मन हुँदैन तर वाध्यताले गर्दा ऊ हिँड्छ । जाने समयमा उसले आफ्नो

[१११] पूर्ववत् ।

[११२] पूर्ववत् ।

[११३] पूर्ववत् ।

पाखोपखेरो डाँडाकाँडा राम्रोसँग हेर्छ । मन त्यसैत्यसै अतालिन्छ तर पनि ऊ आफ्नो प्रिय कुरा सबै छोडेर विछोडिन पर्छ त्यही आधारमा उपन्यासले उपन्यासको शीर्षक 'बिछोडका पाइला' राखेको देखिन्छ । यहाँ ती तमाम लाखौलाख नेपालीहरू जो आफ्नो घर चलाउनको लागि भारतका गल्ली गल्लीमा बहादुर र गोर्खे भएर कथित बाबुजीहरूको चाकडी गरिरहेका छन्, आफ्नो देश, घर-परिवार सबलाई छोडेर बिछोडको घाउ मनमा राखेर अरूका गाली सहँदै र आँसु खसाल्दै दिन बिताइरहेका छन्, ती नेपाली चेली जो उत्तरतिरबाट हावा चल्दा पनि मेरो देशको हावा भनेर खुसीका आसु खासाल्छन् । जो रातदिन भारतका वेश्यालयहरूमा रगतको आँसु पिएर घर फर्कने सपना मनभरि सजाएर नारकीय जीवन विताउन विवश छन् तिनै नेपाली नारी र पुरुषहरूको देश, आफन्त र परिवारहरू सँगको बिछोडको यथार्थ डायरी प्रस्तुत उपन्यास भएकोले यसको नाम 'बिछोडका पाइला' सार्थक देखिन्छ ।

वैशाख महिना विवाहको वातावरण पञ्चेबाजा, नर्सिङ्गाको धुनसँगसँगै सुरु भएको उपन्यासको कथावस्तुमा जुनेली, रम्दीकोटे, बाटुली र चामेको कमजोर पारिवारिक अवस्था र आर्थिक विपन्नताको परिवेश छ । जसको कारणले उपन्यासको नायक रम्दीकोटेलाई विदेश जानुपर्ने हुन्छ । ऊ २५ पैसा र सुनको बुलाकी बाटोखर्च लिएर आफ्नो भतिजो साउनेसँग भारततर्फ जान्छ । घर छोडेर जाने क्रममा आफ्नो ठाउँका पाखापखेराको माया मनभरि सँगाल्दै ऊ भारततिर लाग्छ । बाटोमा भारत प्रवेश गर्ने समयमा साउनेले उतैको सुहाउँदो पोशाक लगाउँछ भने रम्दीकोटेले आफ्नो दौरा सुरुवाल र टोपी नछाड्ने कुराबाट उसको राष्ट्रियताको कुरा वा भनौ देशप्रतिको माया देखिएको छ । उनीहरू भारतको गोरखपुर, वनारस, कलकत्ता हुँदै मुम्बै पुग्छन् । सो क्रममा बाटोमा साउनेले रम्दीकोटेलाई मान्छेहरूको भविष्यवक्ता स्वामी बनाएर आफूले पैसा कमएको घटना उपन्यासकारले रोचक ढङ्गले प्रस्तुत गरेकी छन् । मुम्बैमा पुगेपछि पनि रम्दीकोटे धार्मिक कृत्यसँग सम्बद्ध नोकरी गर्छ र भारतका शहरमा दुःखकष्ट सहेर बसेका नेपालीहरूलाई सहयोग र दुःखमा परेका नेपाली चेलीबेटीहरू उद्धार गर्ने व्यक्तिको रूपमा ऊ देखिन्छ । रम्दीकोटेको छोरा चामे गरीबीकै कारणले गर्दा कलम, कापी किताब किन्न नसक्दा पढ्न नपाएर आपत्तिमा परेको वेला शेरेले किताव दिन्छ र उसले पढ्न पाउँछ । उसले राम्रोसँग पढ्छ र स्कूलकै इज्जत बढाउने काम गर्छ । यस्तो प्रसङ्ग देखाएर लेखिकाले गरीबमा पनि विशिष्ट प्रतिभा हुन्छ भन्नेकुरा अगाडि सारेकी छन् । आफूले दुःख कष्ट र यातना सहेर पनि दुःखमा परेका नेपाली युवा-

युवतीहरूको उद्धार गर्ने काम गर्दा आनन्दित हुने रम्दीकोटको जीवन कलात्मक तरिकाले उपन्यासमा प्रस्तुत गरेकी छन्- लेखिकाले । मुम्बैमा होटल अलक रसिताको पछाडि साहिबा भवनको कोठा नं ८५ मा थुनिएका १०५ वटी नेपाली चेलीबेटी, मुम्बैमा बँधुवा बनाइएका नाबालक केटाहरू, वृद्धहरू, मुम्बैमा पुऱ्याएर बेचिएका नेपाली चेलीहरूको उद्धारमा आफैले यातना सहेर कहिले भेष बदलेर, कहिले तान्त्रिक बनेर राम्दीकोटेले गरेको शाहसिक कार्यहरूको सफल ठेली हो उपन्यास 'बिछोडका पाइला' । आफ्नो घरमा केटीकेटीले खाने खाना नभएर गाईको दानाको पिठो निकालेर खाने स्थितिमा पनि निःस्वार्थ तरिकाले अरूको भलाइको लागि निरन्तर खटिरहने र लागिरहने महान् नेपाली पुरुष रम्दीकोटे जस्तो आदर्श व्यक्तिको केन्द्रीयतामा नै उपन्यास तयार भएको छ । रम्दीकोटेको पवित्र काममा उसलाई सहयोग गरेर नाना साहेबले पनि पुण्य कमाउने अवसर पाएका छन् साथै रम्दीकोटेसँग नेपाल आएका नाना साहेब पनि नेपाल र यहाँको प्राकृतिक रमणीयतामा मख्ख पर्छन् । उनी नेपालको विभिन्न ठाउँको भ्रमण गर्दै नेपाली रीतिरिवाज आदिबाट प्रभावित हुँदै घर फर्कन्छन् । यसबाट पनि उपन्यासकारको देशप्रतिको माया र नेपालीप्रतिको स्नेह झल्किन्छ । रम्दीकोटेले सरकारबाट प्राप्त पुरस्कारस्वरूपको सवा लाख रुपियाँ पनि आफ्नी पत्नी र पुत्रको सल्लाहअनुसार चेलीबेटी बेचबिखनविरुद्धको काममा लगाउँछन् । अन्तमा संयोगान्त रूपमा उपन्यासको अन्त्य भएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासको नायक रम्दीकोटे हो । आफ्नो पारिवारिक स्थिति कमजोर भएकोले धन कमाउन भारत छिरेको रम्दीकोटे भारतका विभिन्न स्थानमा बिचल्लीमा परेका नेपाली युवा, वृद्ध र वेश्यालयमा बेचिन लागेका नेपाली चेलीबेटीहरूको उद्धारमा लाग्दालाग्दै आफ्नो घर-परिवार र आफू भारत गएको उद्देश्य सबै बिर्सिन्छ । उनीहरूको उद्धारमा लागेको बेला दुष्टहरूबाट मरणासन्न हुने गरी कुटाइ खान्छ । तर पनि आफूले गरेको कामबाट ज्यादै सन्तोष हुन्छ । आफ्नो विशेष कामले मद्रास जान लागेको मान्छे काम छाडेर नेपालीहरूको उद्धारमा लाग्छ । उसले कहिले बहुलाको अभिनय गरेर त कहिले साधुको, कहिले जोगीको त कहिले तान्त्रिकको अभिनय गरेर अभिनय-शिल्प र तान्त्रिक शिल्पद्वारा नेपालीको उद्धार गरेको छ । नानासाहेबको सहयोग र उसको नेपाल र नेपालीप्रतिको मायाका कारण सयौं बर्बाद हुन लागेका चेलीको उद्धार गर्ने रम्दीकोटे उपन्यासको गतिशील र आदर्श चरित्र हो । जसको राम्रो कामको कारणले सरकारले सवा लाख रुपियाँ पुरस्कारको रूपमा प्रदान गर्छ तर ऊ उच्च आदर्श र स्वावलम्बी भएको साथै नेपालमा चेलीबेटी

बेचबिखन कार्य एउटा सङ्गीन समस्या भएको कारण त्यो रकम पनि चेलीबेटी उद्धार काममा लगाउने निर्णय गर्छ । उसको परिवारलाई एउटा आदर्श र अनुकरणीय परिवारको रूपमा लिन सकिन्छ । रम्दीकोटे विदेशमा बस्नु परे पनि ऊ आफ्नो रीतिरिवाज र मानवीय धर्म कहिल्यै छोड्दैन ।

त्यस्तै नानासाहेब रम्दीकोटेका मालिक भए पनि रम्दीकोटेले गरेका उद्धारका कामहरूमा उसलाई सधै सहयोग गर्ने असल पात्र हुन् । त्यस्तै उपन्यासकारले अन्य मानवीय र मानवेतर पात्रको समेत प्रयोग गरेकी छन् । अन्य पात्रहरू कथावस्तुका अनुसार र उपन्यासको मागअनुसार आएका छन् जसमा जुनेली, चामे, बाटुली, सेती, शेरे, जिम्माल्नी, धन्ते, शेरेकी आमा, खरदारपाटा जेठा, पण्डिराम, नौली गाई, पातली, पातलीकी सासू, साउने, मसाने, कृषक, लहरे, नरे, डाक्टर, नेपाले, कैली, दादीजी आदि रहेका छन् ।

उपन्यासकार संस्कृत व्याकरणकी विदुषी भएकोले पनि होला यहाँ भाषिक काठिन्य छैन, शुद्ध नेपाली भाषा छ, झर्रो बोली छ । अर्घाखाँची र प्यूठानमा वोलिने वोल्चालको नेपाली भाषामा यो लेखिएको छ । यस उपन्यासमा अभिव्यक्तिमा काव्यात्मकता छ, माधुर्य छ, साक्षरता छ यहाँ विषयप्रस्तुतिमा यथार्थता छ, तथ्यपरकता छ, नवीनता छ ।[११४] ठाउँठाउँमा उखान टुक्काको प्रयोग, केही संस्कृत शब्दको प्रयोगका साथै पात्रअनुकूल हिन्दी भाषाको प्रयोग पनि यस उपन्यासमा उपन्यासकारले गरेकी छन् । नेपालको अर्घाखाँची र प्यूठानको साथै भारतका विभिन्न ठाउँहरूको चित्रण गरिएको उपन्यास बिछोडका पाइलाको कथानक रैखिक ढाँचामा अगाडि बढेको छ भने तृतीयपुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको प्रस्तुत उपन्यासमा विभिन्न प्रतीक र विम्वको प्रयोग भएको छ । जस्तै मालुकाको पात गरीबीको प्रतीक घरको धुरी चुहिएको, खोलो कष्टको प्रतीक, पहरेढुङ्गो, सालको पात, वाँस, मोनालीसाको रोएको पोष्टर आदि ।

यसरी दाङ जिल्लाकी प्रथम नारी उपन्यासकार श्रीमती सरस्वती पोखेलद्वारा लेखिएको प्रस्तुत उपन्यास ‘बिछोडका पाइला’ लाई आदर्शोन्मुख सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासको कित्तामा दर्न सकिन्छ ।

विदेशका भूमिहरूमा आफ्नो सीप र श्रम खेर फालिरहेका लाखौलाख नेपालीहरूले आफ्नो देशमा रोजगारी पाउनुपर्छ, प्रत्येक नेपालीहरूको मनमा राष्ट्रिताको भावना ओतप्रोत

---

[११४] पूर्ववत् ।

हुनुपर्छ, व्यक्तिगत स्वार्थभन्दा माथि उठेर सामुहिक स्वार्थको लागि काम गर्नुपर्छ र सरकारले त्यसको व्यवस्था मिलाउनुपर्छ अनि नेपाली चेलीबेटीहरू बेचिने संस्कार र चेलीबेटी बेचबिखन बन्द हुनुपर्छ भन्ने नै प्रस्तुत उपन्यासको प्रमुख उद्देश्य देखिन्छ । अपराधीहरूलाई सजाए र राम्रो काम गर्ने व्यक्ति सरकारबाट पुरस्कृत हुनुपर्छ भन्दै यस उपन्यासले औपन्यासिक धाराबाट चेलीबेटी बेचबिखनविरुद्ध आवाज उठाएको छ र बेचिएका नेपाली नारीहरूलाई स्वेदश फर्काउन आव्हान गरेको छ[ज्ञज्ञछ] ।

३.१४ उपन्यासकार कमलमणि देवकोटा

उपन्यासकार कमलमणि देवकोटाको जन्म वि.सं. २०१८ असार २ गते सल्यान जिल्ला शिवरथ गा.वि.स.-८ ब्राम्हणटोलमा भएको हो । उनका बाबुको नाम मयानिधि उपाध्याय र आमाको नाम कृष्णदेवी उपाध्याय हो । हाल दाङ जिल्ला, त्रिभुवननगर नगरपालिका वडा नं. ११ आदर्शटोलमा स्थायी बसोवास गर्दै आएका देवकोटा निजामती सेवामा सेवारत छन् । वि.सं. २०३६ सालमा भानुभक्त साधारण मा.वि. दमाचौर सल्यानबाट एस.एल.सी. उत्तीर्ण गरेका कमलमणिले स्नातक तहसम्मको अध्ययन पूरा गरेका छन् । निबन्ध, गीत, मुक्तक, कविता, उपन्यास, समालोचना आदिमा कलम चलाउने देवकोटालाई मनपर्ने विबा भनेको हास्यव्यङ्ग्य निबन्ध हो ।[ज्ञज्ञट]

हाल राप्ती साहित्य परिषद्को सचिव पदमा कार्यरत देवकोटा मानवव्यवहारलाई नै साहित्य भन्छन् । उनी भावनात्मक अनुभूतिभित्रको कलात्मक प्रस्तुति साहित्य हो भन्छन् भने समाजमा देखिएका कमी कमजोरीहरूलाई औंल्याउनु र सकारात्मक चेतनाले परिवर्तन गर्न सहयोग गर्नु नै साहित्यलेखनको उद्देश्य हो भन्ने ठान्छन् ।[ज्ञज्ञठ] राप्ती साहित्य परिषद् र लेखकसङ्घ दाङका आजीवन सदस्य रहेका देवकोटाले 'राप्तीदूत', 'अन्तर्ध्वनि', 'नवपालुवा', 'राप्ती अञ्चलको संक्षिप्त चिनारी' २०६२, स्मारिका २०६३ लगायत विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूको सम्पादन पनि गरेका छन् । उनका प्रकाशित कृतिहरूमा पञ्चामृत (सहलेखन) मुक्तक २०६२, चाँदनी उपन्यास (२०६३) रहेका छन् । उनले गाइजात्रे क्यासेट एल्बम पनि निकालेका छन् भने गीति एल्बम पनि बजारमा ल्याएका छन् ।

---

११५ पूर्वत् ।

११६ उपन्यासकार कमलमणि देवकोटासँग २०६५/०४/१३ गतेको लिएको अन्तर्वार्ताका अधारमा ।

११७ पुर्ववत् ।

३.१४.१ कमलमणि देवकोटाको 'चाँदनी' उपन्यासको अध्ययन

राप्ती साहित्य परिषद् दाङद्वारा २०६३ सालमा प्रकाशित उपन्यास चाँदनी को पृष्ठ सङ्ख्या ९८ रहेको छ । सानाठूला चौबीस भागमा विभाजित यस उपन्यासको विषयवस्तु सामाजिक रहेको छ ।

'चादनी' उपन्यास नायिकाप्रधान रहेको छ । 'चाँदनी' यस उपन्यासको प्रमुख पात्र हुन् । उनको पारिवारिक स्थिति कमजोर भएको कारण उनको पढ्ने इच्छा हुँदाहुँदै पनि राम्रो घरको केटा माग्न आएको कारण उनका बाबुले उनको बिहे गरिदिन्छन् । उनका श्रीमान् श्याम दाइजो नल्याएको कारण उनलाई हेला गर्न थाल्छ् र पछि आफ्नै अफिसकी कर्मचारी कम्प्यूटर अपरेटरसँग विहे गरी चाँदनीसँग सम्बन्ध विच्छेद गर्छ । यस उपन्यासको केन्द्रविन्दु नै चाँदनीले जीवनमा भोग्नुपरेका उतारचढाव र घटनाहरूको विवरण हो । त्यसैको आधारमा यस उपन्यासको शीर्षक 'चाँदनी' सान्दर्भिक छ । चाँदनी प्रतीकात्मक रूपमा पूर्वार्धमा देखिएका दुःखद घटनाहरूलाई औँसीको रूपमा र उसको जीवनको उत्तरार्ध उसको विहे ज्वाइँसँग भएपछिको अवस्थालाई पूर्ण चाँदनी वा उज्यालो चन्द्रमाको प्रतीकको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यसरी यस उपन्यासको शीर्षक 'चाँदनी' सार्थक छ ।

एउटा ग्रामीण परिवेशमा सामान्य निम्नमध्यमवर्गीय परिवारकी चाँदनीकी आमाको उपचारमा धेरै पैसा खर्च हुन्छ । उनीहरूले आमाको उपचारको लागि आफ्नो जग्गा पनि वेच्छन्, सम्पत्ति पनि खर्च गर्छ र आमाको उपचार पनि सफल हुँदैन । जसको कारणले उसको घरको आर्थिक स्थिति कमजोर हुन्छ र उसको पढ्ने इच्छा हुँदाहुँदै पनि उसले विवाह गर्छे । उसको विवाह पनि सफल हुँदैन । श्रीमान अर्कै केटीको पछि लागी दोस्रो विवाह गर्छ र चाँदनीसँग सम्बन्धविच्छेद गर्छ । यसपछि चाँदनीको जीवनमा दुःखको वादल मडारिन थाल्छ । ऊ त्यहाँबाट हिड्छे र माइत गएर बस्छे । त्यही क्रममा उसले गाउँको स्कूलमा पढाउन सुरु गर्छे । आफ्नो घरको बारेमा भन्छे- "जो मेरो कर्मघर भनिएको थियो आज त्यो मेरो घोर नरक एवम् मसानघाटसरी भएको छ । मेरो जीवनसाथी भनेको जिन्दगीमा कहिल्यै उज्यालो आउन नदिने कालो बादलजस्तै अभिशाप बनेको छ" ।[ज्ञ्ज्ञड] यसपछि ऊ साहसी बन्छे उसमा जीवनमा केही गर्नुपर्छ भन्ने भावना जाग्छ र पढ्नको लागि सुर्खेत जानेक्रममा उपन्यासको नायक रामप्रसाद (म) सँग उसको भेट हुन्छ । दुवैले आफ्नो सम्बन्धलाई

---

११८ कमलमणि देवकोटा, **rfFbgL**, (दाङ : राप्ती साहित्य परिषद्, २०६३), पृष्ठ २६ ।

दाजुबहिनीको नाम दिन्छन् र व्यवहार गर्छन् । रामप्रसादकी बहिनीको बिहेपछि बच्चा जन्माउन नसकेर मृत्यु हुन्छ । ज्वाइँ त्यो घटनाले विरक्तिन्छन् र सबैले विवाह गर भन्दा पनि विवाह गर्दिन भनिरहेका हुन्छन् । उनको भेट रामप्रसादले चाँदनीसँग गराएपछि दुवैका कुरा, मन मिल्छ अनि विवाह गर्ने निर्णयमा पुग्छन् विवाह पनि गर्छन् । विवाहपछि माइती जाने वेला बाटामा जड्याहा जस्तो मान्छे भेटिन्छ । आफ्नै गाडीमा उसलाई पनि लैजान्छन् । जब त्यो मान्छेले चाँदनीलाई चिन्छ ऊ उसको नजिक नपुगेर कतै हिँडिहाल्छ । त्यो मान्छे त्यही चाँदनीलाई छोडपत्र दिने उसको पूर्व लोग्ने श्याम हुन्छ । श्याम चाँदनीलाई छोडेर उषाको पछि लागेर विहे पनि गर्छ । सारा सम्पत्ति उषाको नाममा गराउँछ । उषा चाहीँ घर सम्पत्ति बेचेर उसकै हाकिमसँग विवाह गर्छे । जसको कारणले ऊ पागल जस्तै भएको हुन्छ ।

प्रस्तुत 'चाँदनी' उपन्यास पात्रको हिसावले अल्पपात्र रहेको उपन्यास हो । यसको मुख्य भाग रामप्रसाद, चाँदनी, उषा, श्याम, ज्वाइँ आदिमा केन्द्रित छ । चाँदनी एक सुशील, अनुशासित, मेहनती र सुन्दरी युवती हुन् । उनको विहे श्यामसँग भएको हुन्छ । दाइजोको कुरा ल्याएर वा दाइजो ल्याइन भनेर उसलाई श्याम र उसका आमाबाबुले बचन लगाउँछन् । श्यामले उषासँग बिहा गरेपछि सहारा विहीन भएर चाँदनी चिन्तित हुन्छिन् । उनको मनमा आत्महत्या गर्ने जस्तो कुरा पनि उठ्छ तर उनी आत्महत्या गर्ने व्यक्ति घोर नरकमा पर्दछ यो एउटा अपराध हो भन्ने सोचेर पीडालाई शक्तिमा र दुःखलाई संघर्षमा बदल्नुपर्छ[११९] भन्ने आँट लिई अगाडि बढ्छिन् । समय र परिस्थितिसँग सङ्घर्ष गर्दै अगाडि बढ्ने क्रममा उनले रामप्रसादलाई पाउँछिन् र रामप्रसादको माया सहयोग र सद्भावका कारण एउटा शिक्षित असल लोग्ने पनि पाउँछिन् । यसरी उनको भूमिका उपन्यासमा समाप्त हुन्छ । उनकै नामबाट उपन्यासको न्वारन भएकोबाट पनि उनी उपन्यासकी प्रमुख पात्र हुन् भन्ने कुरा स्पष्ट भएको छ ।

उपन्यासका अर्का पात्र रामप्रसाद एक आदर्श व्यक्तिको रूपमा उपन्यासमा प्रस्तुत भएका छन् । जसले दुःखमा परेकी चाँदनीलाई आफ्नी बहिनी बनाएर उनको जिन्दगीमा खुसियाली ल्याइदिन्छन् भने उपन्यासको अर्को पात्र श्याम लालची स्वभावको व्यक्तिको रूपमा प्रस्तुत भएको छ । उसले अर्काको सम्पत्तिले आफूले रजाई गर्ने श्रीमतीको कमाइले

[११९] पूर्ववत्, पृष्ठ २४ ।

आफूले खाने पिउने गर्ने भन्ने सोचेको हुन्छ । त्यो नहुने जस्तो देखेर पूर्णिमाकी चन्द्रमाजस्ती श्रीमती चाँदनीलाई छाडेर उषाजस्ती पतित, चरित्रहीन स्त्रीका वसमा पर्न पुग्छ र सम्पूर्ण सम्पत्ति आफ्नो भाइहरूलाई ठगेर उषाको नाउँमा गरिदिन्छ । परिणामतः उषाले सम्पत्ति बेचेर आफ्नै अफिसको हाकिमसँग विहे गर्छे । बिचरो श्याम कुलतमा फसी चाँदनीलाई सम्झिन पुग्छ । चाँदनीलाई पनि अर्को पुरुषसँग विवाहको जोडीमा देखेपछि उसको होस हराउँछ । यसरी उपन्यासकारले कथावस्तुको मागअनुसार पत्रहरूको प्रयोग गरेका छन् । यहाँ आएका अन्य पात्रहरूमा चाँदनीका बाबु, आमा, भाई, श्यामकी आमा, बाबु, सुर्खेतका घरबेटीआमा र बाबु, रीता, तारा आदि रहेका छन् ।

उपन्यासकार कमलमणि देवकोटाद्वारा लेखिएको प्रस्तुत उपन्यास 'चाँदनी' मा सल्यान जिल्लाको उत्तरी भेग, शारदा नदी, शीतलपाटी, खलङ्गा आदि ठाउँहरूको चित्रण गरिएको छ । उपन्यासमा दाङ जिल्लाका तुलसीपुर, घोराही, लमही आदि ठाउँहरू पश्चिम दाङको केही भाग, कोहलपुर, नेपालगञ्ज, सुर्खेत जेटीनदी, देउतीवज्यै, बुलबुले आदि अनि भारतको लखनऊ आदि ठाउँहरूको चित्रण गरिएको छ ।

यसमा प्रयोग भएको भाषा सरल र बोधगम्य छ । ठाउँठाउँमा व्याख्यात्मक र वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग गरेर उपन्यासकार पाठकको मन जित्न सफल भएका छन् । गीतको प्रयोग, उखानको प्रयोग र हिन्दी भाषाको फाटफुट प्रयोग भएको उपन्यासको कथानकको बुनोट भने केही फितलो छ । उपन्यासमा अनावश्यक ठाउँमा अध्यायको विश्राम र धेरै अध्यायहरू राखेको देखिन्छ । प्रथमपुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको यस उपन्यासको कथानक रैखिक ढाँचामा अगाडि बढेको छ ।

अझैसम्म पनि देशका विभिन्न ठाउँहरूमा समाजको विकृतिको रूपमा रहेको दाइजोप्रथाको कारण कैयौं चेलीहरूको घर बर्बाद भएको छ । उनीहरूका सासूससुराहरूका साथै लोग्नेले पनि उनीहरूको अपमान गरेका छन् र आफ्नो छोराको साथै बुहारीको पनि जीवन बर्बाद गरिरहेका छन् । साथै कति युवकहरु सम्पत्तिको लोभमा उषाजस्ती केटीको जालमा परी सर्वस्व गुमाउँदछन् भन्नेकुरा उपन्यासले देखाएको छ । यस उपन्यासको मूल मर्म पनि यस्ता किसिमका गलत विचारबाट माथि उठेर व्यवहार गर्ने हो भने कसैले पनि दुःख पाउनुपर्दैन र पछुताउनुपर्दैन भन्ने नै हो ।

३.१५ उपन्यासकार श्रीधर पौडेल

उपन्यासकार श्रीधर पौडेलको जन्म वि.सं. २००० साल कार्त्तिक २३ गते त्रिभुवननगर नगरपालिका वडा नं. ६ मसिनामा भएको हो । पिता स्वर्गीय कृष्णप्रसाद पौडेल र माता स्वर्गीय लीलावती देवी पौडेलको कोखबाट जन्मिएका श्रीधर पौडेलले भारतको वाराणसीय संस्कृत विश्वविद्यालयबाट हाईस्कूल, प्रवीणता प्रमाणपत्रतह र स्नातकतह उत्तीर्ण गरी महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय दाङबाट स्नातकोत्तरसम्मको अध्ययन गरेका छन् । हाल त्रि.न.न.पा. गौतमवुद्ध टोल, घोराहीमा स्थायी बसोवास गर्ने पौडेलको पेसा शिक्षण रहेको छ ।[120]

वनारसबाट प्रकाशन हुने सन्देश पत्रिकामा 'इच्छा' शीर्षकको कविता छपाई आफ्नो साहित्यिक यात्रा सुरु गरेका पौडेलले साहित्यका विविध विधा कविता, कथा तथा उपन्यासमा कलम चलाएका छन् ।[121] उनी सामाजिक स्थितिको चित्रण गर्न पाउने भएकोले साथै आफ्ना अनुभव र अनुभूतिलाई त्यस परिवेशमा लिपिबद्ध गर्न पाइने भएकोले उपन्यासविद्यालाई आफ्नो रुचिको विधा मान्दछन् । उनी भन्छन् । साहित्य अभिधा, व्यञ्जना वा लक्षणको माध्यमबाट देश, काल परिस्थितिको बोध गराउन लोकलाई सुसूचित गराउने संयन्त्र हो ।[122] उनी सामाजिक असंगतिका विरुद्ध प्रहार गर्नु, प्रसिद्ध संस्कृत भाषाका कृतिहरूलाई भावानुवाद गर्नु र समाजलाई गन्तव्य देखाउनुलाई साहित्य लेखनको उद्देश्य मान्दछन् ।[123] यिनका प्रकाशित कृतिहरू यसप्रकार रहेका छन् ।

(क) जीवन र जीविका (मौलिक खण्डकाव्य) २०५६ ।

(ख) मेघदूत (भावानुवाद) २०५८ ।

(ग) भर्तृहरिका तीन धारा (भावानुवाद) २०६० ।

(घ) दुर्गा सप्तसती चण्डी (भावानुवाद) २०६३ ।

(ङ) नाता (उपन्यास २०६३) ।

(च) हालको बकस (उपन्यास २०६३) ।

---

१२० उपन्यासकार श्रीधर पौडेलसँग २०६५/०४/१२ गते लिएको अन्तर्वार्ताका आधरमा ।

१२१ पूर्ववत् ।

१२२ पूर्ववत् ।

१२३ पूर्ववत् ।

(छ) दुई ढुङ्गाबीचको तरुल (उपन्यास २०६४) ।

३.१५.१ श्रीधर पौडेलको 'नाता' उपन्यासको अध्ययन

पृष्ठसङ्ख्या १६३ मा संरचित उपन्यास 'नाता' मा समाजका ठूलावडाहरूले आफ्नो स्वार्थको लागि, आफ्नो यौन प्यास मेटाउन समाजका निरीह वर्गलाई प्रयोग गर्छन् तर उसबाट जन्मेको अबोध शिशुहरूलाई आफ्नो पहिचान दिन असमर्थ भइरहेका हुन्छन् । यही सामाजिक घटनामा आधारित भएर तयार गरिएको प्रस्तुत उपन्यासलाई लामा छोटा गरी बीस भागमा विभाजन गरिएको छ भने ती भागलाई उपभागहरूमा पनि विभाजन गरिएको छ यो उपन्यास २०६३ सालमा भकारी प्रकाशनबाट प्रकाशित छ ।

उपन्यासमा घटेको महत्वपूर्ण घटना चन्द्रीको छोरो दुःखवहादुरलाई आफ्नो नागरिकता बनाउनको लागि बाबुको नाम आवश्यक पर्ने भएकोले त्यसैको लागि पटक पटक अनुरोध गर्दा पनि उसले नाता प्रमाणित गर्न नसकेपछि दुःखबहादुरको रीस र आक्रोशको पराकाष्ठाका रूपमा आफ्नो छोरालाई छोरो भन्न नचाहने र पाइलैपिच्छेजसो आफ्नो कामवासनाको सिकार कुनै अवला चेलीलाई बनाउने गञ्जबहादुरको हत्या भएकोले यो उपन्यासको शीर्षक 'नाता' पनि कथावस्तुसापेक्ष छ । कथावस्तुको उत्कर्ष रूप पनि दुःखबहादुरले पाएको दुःखको कारण हो । एउटी अवोध बालीकालाई ललाई-फकाई पैसा दिएर, सामान आफ्नो यौन प्यास मेट्ने साधन बनाउने र उसको जिन्दगीलाई घरको न घाटको पारिदिने अनि सम्पत्ति र ओहदाको दुरुपयोग गरेर अरूलाई जबर्जस्ती फसाउन खोज्ने गञ्जबहादुर अनैतिक काम गर्दा कुनै कुराको होस गर्दैन । तर त्यसको परिणाम व्यहोर्न मान प्रतिष्ठासँग डराएर अर्कालाई बबार्द गर्छ । जसको कारणले कैयौं दुःखबहादुरहरू आफ्नो बाबुलाई बाबु भन्न नपाएरै समाजबाट बिलाउँछन् । दुःखबहादुरले नाता प्रमाणित गर्नको लागि गरेको दुःख र त्यो हुन नसकेपछिको आक्रोश नै उपन्यास भएकोले यो उपन्यासको शीर्षक 'नाता' सार्थक छ ।

प्रस्तुत उपन्यास 'नाता' वृत्ताकाशीय कथानकको ढाँचामा अगाडि बढेको छ । पूँजा गाविसका विभिन्न वडाहरूमा चाहिने खानेपानी, बाटो, विद्युत, विद्यालयभवन र गाविसको कार्यालयमा सञ्चारका लागि पिसिओको माग गर्ने भनी गाउँसभाबाट पारित निर्णय प्रतिलिपि प्रस्तुत गर्न स्थानीय विकास अधिकारीसमक्ष प्रतिनिधिमण्डलका नेता दुःखबहादुर

आज प्यूठानको सदरमुकाम खलङ्गामा आएका छन्[१२४] भन्ने वाक्यबाट सुरु भएको उपन्यास 'गाउँसभाको कार्यविधि चल्दै थियो'[१२५] भन्ने वाक्यसहित टुङ्गिएको छ । दु:खवहादुरकी हजुरआमाको विवाहबाट कथानक अगाडि बढेको छ । कसरी सेमा र चित्रवीरको बिहे भयो भन्ने कुरालाई पहाडी जिल्ला प्यूठानको मगरवस्ती स्याउलीबाङ, तोखाङ आदि ठाउँको लोकगीतको प्रचलनमा भनौं दोहरी गीत गाउने अनि त्यहीबाट आफूलाई मनपर्ने मनमिलेका जोडीको विवाह गर्ने प्रचलनको रूपमा देखाएका छन् । त्यहाँ दोहोरीपछि सेमा र चित्रवीरको विवाह हुन्छ । यसरी अघि बढेको कथानक गरीब दु:खीहरूका अनेकन दु:ख कष्टहरू र शोषक सामन्तहरूका नौजाली खेलहरूको बीचबाट अघि बढ्दै जान्छ । उपन्यासकारले उपन्यासमा प्राकृतिक बयान गर्नुका साथै गाउँले गरीब दु:खीहरूलाई कसरी चक्रवर्ती चर्को व्याजमा ऋण लगाएर उनीहरूको जीवन बर्बाद गरिदिन्छन् भन्ने कुरा उपन्यासका पात्र लोकराजबाजेको चरित्रबाट देखाएका छन् । लोकराज अर्काको घरवारी दृष्टिवन्धक राखेर सयकडा २५ देखि ३६ प्रतिशत व्याजमा पैसा लगाउने र ब्याज तिर्न नसके त्यो साहुमा थपिदिने गर्छन् । जसको कारणले गर्दा गाउँका कैयौं युवाहरू विदेशमै जीवन बिताउन विवश छन् । घरको आर्थिक समस्याले गर्दा चन्द्री गञ्जबहादुरको घरमा विहानबेलुका घाँस काट्ने काममा लागेकी छे । जसको कारणले उसले गञ्जबहादुरको वासनाको सिकार हुनुपर्छ । घरमा दुईवटी श्रीमती हुँदाहुँदै पनि कसैकी राम्री छोरी बुहारी देख्न नहुने दुष्ट पात्र गञ्जबहादुर आफूले गरेको पाप, गल्ती स्वीकार गर्दैन । ऊ भन्छ- यसरी छोरो बनाउँदै गए भने त सरुवा भैरहँदाका जिल्लाहरूमा मेरा छोराहरू औंलामा गनेर नसकिने थिए, बुझिस्?'[१२६] यसको यही बानीका कारणले चन्द्री पनि उसको प्रेममा अन्धी हुन्छे । उसले आफूभन्दा धेरै माया गर्छ भनेपछि त चन्द्री अरू कुरा सोच्दिन ऊ गञ्जबहादुरले मलाई धोका दिँदैन भन्ने पक्षमा हुन्छे । तर जब चन्द्री गर्भवती छ भन्ने गञ्जबहादुरले थाहा पाउँछ समयमा नै उसलाई अरूकहाँ विवाह गरेर पठाउन चाहन्छ । आफ्नो कान्छी श्रीमती उर्मिलाको प्रेमी प्रेमबहादुरलाई फसाउन खोज्छ । यसरी अबोध केटीहरूलाई आफ्नो वासनाको सिकार बनाउने र उनीहरूलाई अप्ठ्यारो पर्‍यो भने आफ्नो धन र शक्तिको आडमा उनका मुख बन्द गर्ने समाजको विषालु सर्प गञ्जबहादुरले चन्द्रीलाई पनि त्यही गर्छ

---

१२४ श्रीधर पौडेल, **gftf**, (काठमाडौं : भकारी प्रकाशन, २०६३), पृष्ठ १ ।

१२५ पूर्ववत् पृष्ठ १६२ ।

१२६ पूर्ववत् पृष्ठ १४९ ।

। चन्द्रीको छोरो दुःखबहादुर उसलाई छोरो स्वीकार्न भन्दै भेट्छ उसले मलाई तपाईको कुनै चिज चाहिँदैन मात्र मेरो नागरिकता बनाइदिनुस् भन्दा पनि आफूले उसलाई छोरो स्वीकार नगर्ने कुरा गरेपछि दुःखबहादुर आक्रोशित हुन्छ र त्यहाँबाट फर्किन्छ । जसको कारण फेरि ऊ दिल्लीबाट फर्केपछि रिटाएर भएर विद्यालय व्यवस्थापन समितिको वैठक बसिरहेको ठाउँमा गएर जञ्जबहादुरमाथि खुकुरी प्रहार गरेर उसको हत्या गर्छ । पछि दुःखबहादुर जेल सजाएबाट मुक्त भएपछि भाइ विजयको सहयोगमा प्रधानपञ्चमा निर्विरोध विजयी हुन्छ ।

यसरी उपन्यासमा गञ्जबहादुर जस्तो समाजको गिद्ध ब्वाँसोको हत्या गरेर समाजको भलो गरेको छ दुःखबहादुरले । त्यो हत्या नभएर दुष्टलाई सजाय हो । तर त्यो कारवाहीका लागि उपन्यासकारले जुन प्रपञ्च रचे त्यो चाहिँ अलि नमिल्दो देखिएको छ । दुःखबहादुरको विद्रोही, अत्याचार नसहने चरित्रको उपहासको रूपमा उपन्यासमा एउटा बाबा साधुको भनाइमा लागेर नरबलि दिन ऊ तयार भएको वा नरबली दिएको कुरालाई देखाइएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा धेरै पात्रहरू रहेका छन् । मुख्य पात्रको रूपमा दुःखबहादुर, गञ्जबहादुर, चन्द्री आदि रहेका छन् भने अन्य पात्रहरूमा विजय, सेमा, चित्रवीर, उषा, लोकराजवाजे, प्रेमवहादुर, उर्मिला, गञ्जबहादुरकी जेठी श्रीमती, हर्के, स्थानीय विकास अधिकारी, नरसिङ, सिद्धिमान, रञ्जन, चम्पा, सूर्यमुखी, धने, वीरे, गोर्खे, श्यामे, हीरा, च्यामे, साधुवावा, प्रधानपञ्चहरू आदि रहेका छन् ।

दुःखबहादुर उपन्यासको गतिशील पात्र हो । जो उपन्यासमा चन्द्रीको छोराको रूपमा र गञ्जबहादुरको अवैध सन्तानको रूपमा आएको छ । उसले जन्मेदेखि नै बाबुको माया त पाएन पाएन नाम सम्म पनि पाउन सकेन । दुःखको भूमरीमा नाच्दा नाच्दै दुःखैदुःखमा जन्मिएकोले नाम पनि दुःखबहादुर पायो । जीवन चलाउन ग्वाला जानेदेखि लिएर भारतको दिल्लमि समेत कामको खोजीमा पुग्यो । बाबुको नाम नपाएको दुःखबहादुरले आमाको माया समेत धेरै पाउन सकेन । आफ्नै देशमा केही गरेर बस्ने टुकुरो बुकुरो जोड्ने रहरले नेपालको नागरिकता बनाउन हिंडेको व्यक्तिले बाबुसँगको नाता प्रमाणित हुन नसकेपछि र आफ्नै बाबुले आफूलाई स्वीकार नगरेपछि खुकुरी प्रहार गरी उसको हत्या गर्छ । ऊ पछि आफ्नो भाईको सहयोगले प्रधानपञ्चसम्म हुन्छ । यस उपन्यासमा ऊ क्रान्तिकारी पात्रको रूपमा देखिएको छ । अन्याय र अत्याचारलाई जरैदेखि उखेलेर फाल्न पर्छ भन्ने उसको विचार गञ्जबहादुरको हत्याबाट प्रष्ट हुन्छ । यसरी दुःखबहादुर उपन्यासको प्रगतिशील, गतिशिल सत्पात्रको रूपमा आएको छ ।

गञ्जबहादुर उपन्यासको गतिशील असत् पात्रको रूपमा आएको छ । ऊ ज्यादै कामुक प्रवृत्तिको छ । घरमा दुईवटी श्रीमती हुँदाहुँदै पनि अर्काकी छोरी बुहारीहरूलाई आँखा लगाउने र जबर्जस्ती भएपनि उनीहरूलाई आफ्नो कामवासनाको सिकार बनाउने उसको बानी हो । उसको कारणले गर्दा नै चन्द्रीको जिन्दगी बरबाद भएको छ तर पनि ऊ दुःखबहादुरलाई आफ्नो नाम समेत दिन मान्दैन । बरु अर्कैलाई बाउ बनाएर नागरिकता बनाइदिन्छु[१२७] भन्छ । यसबाट ऊ आफ्नो पद र शक्तिको कसरी दुरूपयोग गर्छ भन्ने कुरा देखाइएको छ भने आफ्नी श्रीमतीलाई ठाउँमा राख्न नसक्ने उसले अरूलाई माया गरी भनेर मर्नेगरी श्रीमती र उसको प्रेमी प्रेमबहादुरलाई कुटेर रिस फेर्न चाहन्छ । साथै आफ्नो बच्चा पेटमा भएकी चन्द्रीलाई आफ्नो शक्तिको आडमा जबर्जस्ती प्रेमवहादुरलाई सिन्दुर भर्न लगाउँछ । आफ्नो सन्तानलाई अरूको भन्न पछि नपर्ने गञ्जहादुर समाजको कलङ्क हो । ऊ समाजमा रहेको असामाजिक तŒवको प्रतीक हो । त्यस्तै उपन्यासमा आएकी चन्द्री एउटी ग्रामीण सोझी नारीको प्रतीक हो । जसले सहजै अर्काको विश्वास गर्न सक्छे । कसैको हानि पुऱ्याउन नजानेकी अरूको दुःखलाई सजिलै आत्मसात गर्ने पात्रका रूपमा आएकी चन्द्रीका गञ्जबहादुरकी रखौटीको रूपमा परिभाषित हुन्छे । त्यस्तै लोकराजबाजे समाजमा रहेका सूदखोर चुसाहा जुकाको प्रतीक हो भने उर्मिला कामुक अस्तित्ववादी नारीकी प्रतीक हो आफ्नो लोग्ने हुँदाहुँदै पनि आफ्नो पुरानो प्रेमीसँग समागम गर्ने चरित्रहीन नारीकी प्रतीक हो । कृष्णे अर्काकी छोरीकी आमालाई पनि सहज रूपमा विवाह गर्न मञ्जुर हुने एक आदर्शवादी चरित्र हो । त्यस्तै उषा पनि एक सचेत शिक्षित नारीकी प्रतिनिधिका रूपमा उपन्यासमा आएकी छे ।

यस उपन्यासमा प्रयोग भएको भाषा सरल छ । शुद्धाशुद्धिगत त्रुटिहरू भने यस उपन्यासमा प्रशस्त भेट्न सकिन्छ । हिन्दी भाषाका शब्दहरूको प्रयोग पनि उपन्यासकारले गरेका छन् । कहीँ कतै मनोवाद र संवादको प्रयोग पनि उपन्यासमा भएको देख्न सकिन्छ कथानकलाई अगाडि बढाउने सम्बन्धमा उपन्यासकार अलमलिएको जस्तो पनि लाग्छ कतिपय ठाउँहरूमा । बाह्य दृष्टिविन्दुमा रचना गरिएको प्रस्तुत उपन्यासमा बिम्ब र प्रतीकको पनि प्रयोग भएको छ । नेपालका धेरै ठाउँको र भारतका केही ठाउँको उल्लेख भएपनि उपन्यासले लिएको मुख्य क्षेत्र चाहीँ नेपालको प्यूठान जिल्ला हो भने समय अवधिको हिसावले पञ्चायत शासन व्यवस्थाको समय देखिन्छ ।उद्देश्यवीना कसैले पनि केही

[१२७] पूर्ववत्, पृष्ठ १४८ ।

काम गर्दैन । उपन्यासकारका पनि उपन्यास लेखनुका थुप्रै कारणहरू होलान् यो उपन्यास अध्ययनपछि यसका उद्देश्यहरू यसप्रकार रहेको देखिन्छ ।

यसको पहिलो उद्देश्य भनेको कुनै पनि व्यक्तिले गञ्जबहादुरको जस्तो चरित्र नबनाउन भन्ने हो । मान्छेले गल्ती नै गर्नुहुँदैन गल्ती भैहाल्यो भने पनि त्यसको सजायसँग डराउनु हुँदैन नत्रभने त्यसको परिणाम भयानक हुन सक्छ भन्ने हो ।

कसैले ललायो फकायो भन्दैमा भावनामा बहकिएर राम्रो नराम्रो ख्याल नगरी अगाडि बढ्ने मान्छेले जीवनमा धोकाभन्दा अरू पाउन सक्दैन भन्ने शिक्षा दिनु पनि यसको उद्देश्य हो जसको ज्वलन्त उदाहरण चन्द्री हो ।

तेस्रो आफूमा रहेको आवेग संवेगलाई नियन्त्रण गर्न नसक्दा एउटा सानो भूलले पनि जीवनमा ठूलो आँधी ल्याउँछ । त्यसैले हाम्रा सबै क्रियाकलापहरू हाम्रो मनद्वारा नियन्त्रित हुनुपर्छ भन्ने हो ।

३.१५.२ श्रीधर पौडेलको 'हालको बकस' उपन्यासको अध्ययन

उपन्यासकार श्रीधर पौडेलद्वारा लिखित उपन्यास 'हालको बकस' १३३ पृष्ठमा संरचित छ । प्रारम्भ, पहिलो खण्ड र दोस्रो खण्ड गरी तीन भागमा विभाजन भएको प्रस्तुत उपन्यासको दोस्रो खण्डलाई पनि तीन भागमा विभाजन गरिएको छ ।

शीर्षक कुनै पनि कृतिको प्रारम्भिक परिचय हो । यसले त्यसभित्रको सिङ्गो कथानक र त्यसले उठाएका विषयहरूको प्रतिनिधित्व गर्नुपर्छ । उपन्यासकार पौडेलेको उपन्यास 'हालको बकस' मा बकसको एउटा उदाहरण छ जो ढाँटीले आफ्नी छोरी वृन्दाको नाममा आफ्नो सम्पत्ति हालको बकस गरेर दिएकी हुन्छे । त्यसवाहेक अरू कुनै पनि कुरासँग यो जोडिएको छैन । ढाँटीका छोरीजुवाइले चक्रबहादुर र ढाँटीलाई यो सम्पत्ति अब हाम्रो हो तिमीहरू जहाँसुकै जाओ वा अन्यत्र जाओ भनेर पनि भनेका छैनन् । खाली अलि साँगुरो भयो दुई परिवार अलगअलग तरिकाले बसौँ भन्दैमा घर छोडेर निस्कन पर्ने कुनै कारण छैन भने उता मीनाको परिवार पनि तहसनहस भएको छ । मीनाले त कुनै पनि किसिमको हालको बकस त गरेकी थिइन, त्यस्तै हरिबहादुरको परिवारले पनि दुःख पाएको छ । त्यहाँ पनि त कुनै बकसको कारणले त्यस्तो भएको होइन । त्यसैले उपन्यासको घटनाक्रम र कथानकअनुसार उपन्यासको शीर्षक 'हालका बकस' त्यति सान्दर्भिक देखिदैन ।

"४० वर्षपछि चक्रबहादुर बस्नेत निमुवा गाउँदेखि पूर्वमा सङ्क्राम खोला र पश्चिममा चौवा खोलाको बीच अवस्थित निमुवा गाउँ आज पहिलेको स्थितिमा छैन" [ज्ञद्ड] भन्ने वाक्यबाट सुरु भएको उपन्यास हालको बकस "ढाँटीले अपलक नेत्रले आफ्ना पतिको अन्तिम अवस्था हेरिरहेकी थिइन्" [ज्ञद्द] भन्ने वाक्यसँगै समाप्त भएको छ । उपन्यासकारले यो उपन्यास हालको बकस पनि पूर्वदीप्ति शैलीमा रचना गरेका छन् । वर्तुलकार कथावस्तु रहेको उपन्यासमा आफू २२ वर्षको उमेरमा विदेशीएका चक्रबहादुर ४० वर्षपछि ६२ वर्षको उमेरमा आफ्नो घरमा फर्किन्छन् । आफ्नी श्रीमती छोरी चिनेर पनि उनले म तिम्रो श्रीमान, बाबु भन्न सक्दैनन् र त्यहाँबाट हिड्छन् । उपन्यासको मुख्य कथावस्तु चक्रबहादुर, ढाँटी, वृन्दा र हरिवहादुरको जीवनकथामा आधारित छ भने यसको सहायक कथाका रूपमा चक्रवहादुर र मीनाको कथा पनि आएको छ । अन्य सहायक कथानकको रूपमा हरिबहादुर, दाजु, भाउजु आदि आएका छन् । चक्रबहादुरले विवाह भएको २ वर्ष नहुँदै दुई महिनाको गर्भ छाडेर विदेशीएपछि कष्टको जिन्दगी सुरु भएकी ढाँटीले आफ्ना माइतीको सहयोगमा एउटा घर बनाउँछिन् आफ्ना देवरहरूसित ६/७ वर्ष मुद्दा खेपेर अंश पाउँछिन् र आफ्नो दुःख-सुखको साथी आफ्नै छोरीलाई बनाएकी हुन्छिन् । छोरी पनि ठूली हुँदै गएपछि सल्यान घर भै दाङ दिदीको घरमा पढ्न बसेको हरिबहादुरसँग प्रेममा फसेपछि ऊ हरिबहादुरको बच्चाकी आमा बन्ने हुन्छे । ऊ आमाको हातको सिस्नो र पिटाइ खाएपछि राती भागेर हरिबहादुरसँग गएर मन्दिरमा विवाह गर्छे । यसरी ढाँटीको सहारा पनि खोसिन्छ । पछि उनी हरिबहादुर र बृन्दासँगै वस्न थाल्छिन् । उसैको नाममा आफ्नो सारा सम्पत्ति हालको बकस गरी नामसारी गरिदिन्छन् । पछि हरिबहादुरको बानी बिग्रदै जान्छ, जाँड रक्सी खाने हुन्छ । सासूसँग बस्न ठीक नमानेर सल्यानमा आफ्नी श्रीमतीलाई पनि बोलाउँछ र बूढीलाई एक्लै छाड्छ । वृन्दाले आमालाई एक्लै छाड्न हुँदैन भनेपछि दुईजनाका बीचमा टकराव हुन्छ र वृन्दा छोरी शान्तिका साथमा आमा भएको ठाउँ जान्छे । हरिबहादुर टि.वी. रोगले ग्रसित हुन्छ । उसका भिनाजुले उसको उपचारमा सहयोग गर्छन् तर ऊ लुकीलुकी रक्सी खान छाड्दैन । पछि उसलाई आफ्नै ससुराली जान सल्लाह दिन्छन् । सासूको र श्रीमतीको सेवा र सहयोगले ऊ ठीक हुन्छ । गुमेको नोकरी पनि मिल्छ र बन्धकी राखेको घर जग्गा पनि फुकुवा हुन्छ । उसकी वहिनीको पनि विवाह हुन्छ । सबै राम्रो हुन्छ । पूर्णबहादुरको

---

[१२८] श्रीधर पौडेल, **xfnsf] as;**, (काठमाडौं : भकारी प्रकाशन, २०६३), पृष्ठ १ ।

[१२९] पूर्ववत्, पृष्ठ १३३ ।

सहयोगले ढाँटी र चक्रवहादुरको पुनर्मिलन हुन्छ तर हरिवहादुरलाई त्यो बोझ लाग्न थाल्छ र एक्लै बस्ने कुरा गर्छ । पछि ढाँटी र चक्रबहादुर घर छोडेर निस्कन्छन् । उता मीना जसले आफ्नो पतिलाई रखौटी भनी घरबाट निकालेकी थिई उसलाई पनि उसका छोरा-बुहारीले घरबाट निकाल्छन् । घरबाट निकालिएपछि उसका छोराहरूले उसलाई वास्ता नगरेको र घरमा पनि वैंकले ताला ठोकेपछि ऊ पनि पतिलाई सम्झेर उसको खोजीमा निस्कन्छे । आफ्नो चिल्लीविल्ली भएपछि हरिवहादुरको परिवार पनि चक्रबहादुर र ढाँटीलाई खोज्न निस्कन्छन् । उनिहरुको भेट अन्तिम अवस्था भइसकेका चत्रबहादुर र ढाँटीसँग देवघाटको वृद्धाश्रममा हुन्छ । मीनाले माफी माग्दै पतिसँग रोइरहेकी हुन्छिन् ढाँटीले अपलक नेत्रले आफ्ना पतिको अन्तिम अवस्था हेरिरहेकी हुन्छिन् ।[१३०] यसरी कथानकको समाप्तिभएको छ ।

यसरी प्रस्तुत उपन्यासको कथानक चक्रबहादुर र ढाँटीबाट सुरु भएर उनीहरूको अन्तिम अवस्था देवघाटको वृद्धाश्रममा टुङ्गिन्छ । उपन्यासको मूल कथानक यही हो । यसको बीचबीचमा आएका माओवादीहरूको कारवाही, मीनासँगको चत्रबहादुरको जीवन, मीनाले उसलाई गरेको व्यवहार, पछि मीनाका छोराहरूले मीनालाई देखाइएको व्यवहार, हरिबहादुर र वृन्दासँगको कथा आदि सबैले उपन्यासको मूल कथालाई सुनमा सुगन्ध थप्ने कोसिस गरेका छन् । तर उनको यो शैली ज्यादै परिष्कृत र हृदयस्पर्शी भने देखिदैन । कथानकभित्र आवश्यक नभएका घटनाहरूलाई जोडेर पाठकहरूलाई चिढाउने काम पनि उपन्यासकारबाट भएको छ भने उपन्यासका पात्रहरूमा भाग्यवादी दृष्टिकोण वा आध्यात्मिक चिन्तन पनि उनले देखाएका छन् ।

यस उपन्यासका मुख्य चरित्रहरूमा चक्रबहादुर र ढाँटी रहेका छन् भने सहायक पात्रहरूमा हरिबहादुर, मीना, वृन्दा आदि रहेका छन्र । अन्य पात्रहरूमा रजनीश, मनोहर, साहु, पूर्णवहादुर, तेर्छेघरे बूढा, तिलक, हरिकी दिदी, भिनाजु, बाबु, आमा, धनन्जय, हरिका दाजु, भाउजू, सेते विष्ट, डाक्टर आदि रहेका छन् ।

उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्मा अनेक दुःख कष्ट सहेर जीवनसँग संघर्ष गरेर बस्ने पात्र ढाँटी उपन्यासकी प्रमुख नारी पात्रकी रूपमा देखिएकी छन् । बैंसमा श्रीमान्ले दुई महिनाको गर्भसँग छाडेर गएपछि सांसारिक द्वन्द्वमा आफूलाई अगाडि बढाउँदै सम्पत्तिको लागि आफ्ना देवरहरूसँग छ सात वर्ष मुद्दा लड्ने बहादुर नारीका रूपमा उनको उपस्थिति

---

[१३०] पूवर्वत्, पृष्ठ १३३ ।

छ । छोरी ठूली भएपछि र छोरीको विवाह भएपछि उनका दु:खका दिन फेरि पनि उस्तै देखिन्छन् । आफ्नी छोरीलाई आफ्नो सम्पूर्ण सम्पत्ति दिएर आफू उसैको खुसीमा खुसी बाँड्दै बस्ने इच्छा लिएकी ढाँटीलाई जुवाइले वचन लगाउँदा पनि उनको मनमा कुनै किसिमको नराम्रो विचारको जन्म हुँदैन । उनी गतिशील र आदर्श पात्रको रूपमा उपन्यासमा आएकी छन् । बयालीस वर्षपछि आफूलाई खोज्दै आएका आफ्ना श्रीमानलाई माफी दिएर उनले आफ्नो आदर्श रूपको परिचय दिएकी छन् भने आफ्नो सम्पत्तिबाट विमुख भएर श्रीमानको साथमा घरबाट निस्कन पर्दा पनि उनले छोरी-जुवाइँप्रति कुनै गुनासो गरेको देखिदैन । यसबाट उनको महानताको परिचय पाउन सकिन्छ ।

चक्रबहादुर आफ्नी भर्खर विवाह गरेर ल्याएकी श्रीमतीलाई छाडेर भारत गएपछि घरको माया मारेर अर्की आइमाईको सम्पत्तिको लोभमा परी उसैसँग विवाह गरी घरजम गरेर बस्ने एउटा लालची र धोकेवाज मान्छे हो । जसले आफ्नी श्रीमती ढाँटीको बारेमा कुनै जिम्मेवारी पालन गरेन बरु ऊ मीनाले घरबाट निकालेपछि, लाचार बनेर लाजै नमानेर ढाँटीको खोजीमा निस्कन्छ, उसका माइतीलाई भेट्छ र पछुताउँछ । पछि उसकै कारणले गर्दा ढाँटीले समेत घरबाट निस्कनपर्छ । यसरी हेर्दा चक्रबहादुर सुरूमा लोभी लालची जिम्मेवारीबोध नभएको एउटा लाचार पुरुषपात्रको रूपमा देखिन्छ भने उत्तरार्धमा आएर मीनाले धोका दिएपछि आफ्नो गल्तीको महसुस गर्दै ढाँटीको खोजीमा निस्कन्छ ।

त्यस्तै मीना स्वार्थी नारी पात्र हो । उसले आफ्नो सम्पत्तिको लागि आफ्नो श्रीमान्लाई पनि आफ्नो रखौटी भनेर घरबाट निकालिदिन्छे भने पछि छोराहरूबाट पीडित हुँदा आफ्नो गल्ती महसुस गर्दै श्रीमान्को खोजीमा निस्कन्छे । ऊ उपन्यासकी सहायक नारीपात्रका रूपमा आएकी छ ।

वृन्दा एक सरल ग्रामीण नारीको प्रतीक हो जो जालझेल छलकपटकभन्दा टाढा छ उसलाई कुनै कुराको लोभ छैन । ऊ अन्याय गर्दिन र सहदिन पनि । आमालाई एक्लै छाडेर सल्यान बस्ने क्रममा ऊ श्रीमानले गल्ती गरेको कारण श्रीमानलाई छाडेर छोरी लिएर आमासँग बस्न आएकी छ । ऊ आफू गल्ती नगर्ने र अन्याय नसहने व्यक्ति हो । यो कुरा उसकै भनाइ- “म वीराङ्गनाकी छोरी हुँ । सके सङ्घर्ष गरेरै खाउँला तर घाँस खाँदिन बुझ्नुभो”[१३१] भन्ने वाक्यबाट स्पष्ट हुन्छ । ऊ आफ्नो कर्तव्यबाट कत्ति पनि विमुख हुँदिन र

---

[१३१] पूर्ववत्, पृष्ठ ८५ ।

सबैलाई आ-आफ्नो ठाउँमा मिलाएर राख्न ऊ हरतरहले कोसिस गर्छे । आमाकै कुरामा कतिपटक आफ्नो श्रीमानसँग पनि भनाभन गर्छे भने श्रीमान् विरामी हुँदा हरतरहले उसको उपचारमा सहयोग गर्छे । ऊ असल भएको कुरा जानकीको भनाइबाट पनि स्पष्ट हुन्छ । ऊ भन्छे- "भाउजूले आफ्नो सम्पत्तिको वारेमा कहिल्यै कुरा गर्नु भएन । आमाले सम्पत्ति दिए पनि उहाँमा घमण्डको नाम छैन ।"[१३२]

हरिबहादुर अलि ठाडो स्वाभावको व्यक्तिको रूपमा देखिन्छ । ऊ जे सोच्छ त्यो गर्छ र घर-परिवार केही थाहा नभएकी वृद्धालाई माया गर्छ र विवाह गर्छ । आफ्नो नोकरीमा समेत सासूको हस्तक्षेप भयो भनेर सरुवा मिलाउन खोज्छ । सासूले भनेको मानेर बलात्कारीलाई छाडिदिँदा नाकेरीबाट कारबाहीमा पर्छ । सासूससुरालाई घरबाट निकालेको कुराले पाएको नोकरी फेरि जान्छ । ऊ माओवादीको कारवाहीमा पर्छ आदि सबै झेलिसकेपछि श्रीमतीसँग सासू भेट्न जान्छ र सासूका रिसले रक्सी खान थाल्छ । आफ्नो सम्पूर्ण व्यवहार मिलाइसकेपछि पनि फेरि बिग्रन्छ । यसरी हरिबहादुर उपन्यासको गतिशील पात्र हो जो उपन्यासको मध्य भागभन्दा अगाडि देखापरेर अन्तिमसम्म देखिएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यास 'हालको बकस' मा उपन्यासकारका भाषागत त्रुटिहरू धेरै भेट्न सकिन्छ । वाक्यगठनदेखि लिएर शुद्धाशुद्धिगत त्रुटिहरू पनि उपन्यासकारका कमजोरी हुन् । सरल भाषामा लेखिएको उपन्यास सबै खालका पाठकका लागि ठीक छ । ठाउँ-ठाउँमा चिठी र उखान टुक्काको प्रयोग उपन्यासकारको विशेषताको रूपमा देखिन्छ । नेपालको दाङ जिल्लालाई केन्द्रविन्दु बनाएर तयार गरिएको उपन्यासमा सल्यान, तानसेन, हरिद्वार, ऋषिकेश, देवघाट, भारतको सिमला आदि ठाउँको पनि उल्लेख भएको छ । तृतीयपुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको प्रस्तुत उपन्यासमा विभिन्न विम्ब र प्रतीकको पनि प्रयोग भएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यास 'हालको बकस' को उद्देश्य कुनै पनि व्यक्तिले आफू जीवित हुँदाहुँदै कसैलाई पनि हालको बकस गरेर दिनुहुँदैन । त्यसो गर्ने हो भने आफू घरको न घाटको भइन्छ । बुढेसकालमा आफूलाई सहारा दिने कोही पनि हुँदैन र पाटीमा बास भएर औषधि पनि नपाएर अकालमा मर्नुपर्छ भन्ने सन्देश दिनु नै हो । प्रस्तुत उपन्यासमा पनि ढाँटीले म बूढी भैसकेँ । छोरो भने पनि तँ छोरी भने पनि तँ, यो सम्पत्ति तेरो नाममा गरिदिन पाए

---

[१३२] पूर्ववत्, पृष्ठ ७० ।

केही प्रगति गर्दा हौँ, सुखी बन्दा हौ, र मेरो सुखदुःखमा साथी हुँदा हौ[१३३] भनेर आफ्नी छोरीको नाममा सम्पत्ति गर्दिन्छिन् पछि आफू बेकार र एक्लो हुने स्थिति देखेपछि उनले भनेको यो वाक्य "दाजीले त भन्नुहुन्थ्यो हेर है, अलि विचार गरेर है भन्नुहुन्थ्यो । मैले के कुरा गर्नुहुन्छ दाजी............ भन्ने ठानेर भएभरको जिलिपुँजी दिइयो । .... देखाइहाले"[१३४] भन्नेबाट पनि हालको बकस दिनहुँदैन भन्ने कुरा उपन्यासमा स्पष्ट छ । त्यस्तै जसले अर्काको कुभलो चिताउँछ त्यसको अलो कहिल्यै हुँदैन भन्ने कुरा पनि मीनाका छोराहरूको तहसनहसको अवस्था र हरिबहादुरको अवस्थाबाट उपन्यासकारले सन्देश दिन खोजेका छन् । जब मान्छेले आफ्ना सम्पूर्ण क्रियाकलाप र कोशिसहरूबाट आफूलाई पार लगाउन सक्दैन तबमात्र उसले कुनै अलौकिक शक्तिको सम्झनामा आफ्नो दुःख बिर्सन खोज्छ भन्ने मानवीय स्वार्थी प्रवृत्तिको चित्रण गर्नु पनि उनको उद्देश्य रहेको देखिन्छ । देशमा सशत्र द्वन्द्वको बेला माओवादीहरूले गरेका कारवाहीहरू कति जायज त कति थिए नाजायज भन्ने कुरा देखाउनु पनि उपन्यासको अर्को उद्देश्य रहेको छ ।

३.१५.३ श्रीधर पौडेलको 'दुई ढुङ्गाबीचको तरुल' उपन्यासको अध्ययन

उपन्यासकार श्रीधर पौडेलद्वारा लिखित उपन्यास 'दुई ढुङ्गा बीचको तरुल' उनको तेस्रो उपन्यास हो । पृष्ठ सङ्ख्या २३ रहेको प्रस्तुत उपन्यासको बीचबीचमा तीनवटा ठूला थोप्लाले छुट्याएको छ । वि.सं. २०६४ सालमा प्रकाशित प्रस्तुत उपन्यास नेपाली राजनैतिक इतिहासमा भएको दशवर्षे माओवादी जनयुद्धको सेरोफेरोमा रचिएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासको शीर्षक प्रतीकात्मक छ । जहाँ एउटा ठूलो ढुङ्गो माओवादी पार्टी र उसका सेना हुन् भने अर्को ठूलो ढुङ्गो सरकार र सैनिक हुन् । यी दुई ठूला अजङ्गका ढुङ्गाका बीचको तरुल भनेका नेपाली जनता हुन् । माओवादी ज्यादती र उसका फसिष्ट सैन्य गतिविधिहरू अनि सरकारी सेनाहरूको साँढेको रजाइको मारमा परेका भनेका निम्न स्तरका जनताहरू हुन् जसलाई माओवादी बन भनेर माओवादीले हप्काउँछ । माओवादीसँग किन बोलिस भनेर सैनिक कारवाही गर्छ । यस्तो दोहोरो चपेटामा परेका नेपाली जनताहरू माओवादी र सैनिकको मारमा च्यापिएर बस्नु परेको यथार्थ घटनाहरूको फेहरिस्त हुनाले प्रस्तुत उपन्यासको शीर्षक 'दुई ढुङ्गा बीचको तरुल' सार्थक छ ।

---

[१३३] पूर्ववत् पृष्ठ ५० ।

[१३४] पूर्ववत्, पृष्ठ ६३ ।

नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी माओवादीले २०५२ सालमा सुरु गरेको सशस्त्र सङ्घर्ष र त्यस जनयुद्धका समयमा भएका घटनाहरूको परिधिभित्र यस उपन्यासको विषयवस्तु अटाएको छ । एउटै घरका तीन भाई छोरा तीन ठाउँमा जागिर गर्छन् । एउटा प्रहरीमा छ, एउटा नेपाल आर्मीमा छ र अर्को माओवादी पार्टीमा लागेर भूमिगत र छापामार जिन्दगी बिताइरहेको छ । ती तीनै जना एक अर्काका दुस्मन हुन् । तीनै थरि एकले अर्काको शिर काट्न निम्ति खटिएका छन् र त्यही गरेबापत उनीहरु पुरस्कृत हुन्छन् । एकातिर जनताका लागि भनेर सुरु गरिएको जनयुद्ध छ जसको लक्ष्य नयाँ जनवादी व्यवस्था स्थापना गर्ने भएता पनि जनताहरूलाई तर्साएर, सताएर उनीहरूको इच्छाशक्तिविपरित जबर्जस्ती चन्दा उठाउने, तोकेर पैसा माग्ने, जबर्जस्ती पार्टीमा लाग्न भन्ने, कसैले आफ्नो प्रतिवाद गऱ्यो वा भिन्न मत राख्यो भने कुट्ने पिट्ने र जीवन लिन पनि पछि नपर्ने जस्ता कृयाकलापको यथार्थ चित्रण उपन्यासकारले उपन्यासमा गरेका छन् । आफूले भनेको भएन भने सुराकीको आरोपमा सफाया गर्ने कामसम्म माओवादी जनयुद्धको क्रममा भयो । त्यति मात्र नभएर आफ्नो पार्टीभित्र पनि फरक मत राख्ने भिन्न विचार वोक्ने र पार्टीका कार्यशैलीप्रति आपत्ति प्रकट गर्ने मान्छेहरूले पनि अकालमा ज्यान गुमाउनुपरेको घटनालाई यहाँ चित्रण गरिएको छ । रातको समयमा जनताका घरमा आएर बूढाबूढी र केटाकेटीहरूलाई लछारपछार पारेर उसको घरमा पुलिस वा सरकारी सैनिक आएकै कारणले वा भनौं यातना दिने माओवादी कार्यशैलीले वर्गदुश्मनहरूसँग मोटो रकम लिएर घाँटी जोडेर हिड्ने र आर्थिक सहयोग वा बस्न खान दिन नसकेको कारणले आफ्नै वर्गको मान्छेलाई शत्रुवत् व्यवहार गर्ने जस्ता फाँसिस्टवादी क्रियाकलापले पूरै देशलाई सताएको कुरा उपन्यासको विषयवस्तु बनेको छ । आफ्नो हितको लागि आफ्ना साथीलाई समेत मार्न पछि नपर्ने र जनयुद्धको नाममा उठाएको धनले आफ्नो व्यक्तिगत जीवन सजाएर ठूलाठूला आलिसान भवन र अकुत सम्पत्ति कुम्ल्याउने माओवादी चरित्र भनाइमा एउटा र व्यवहारमा अर्को भएको कुरा उपन्यासकारले उपन्यासमा देखाएका छन् ।

अर्कोतिर माओवादीको आरोपमा वा राजनैतिक आस्थाको आधारमा जनताहरूको वस्तीमा आगो लगाउने, उनीहरूलाई निर्मम यातना दिने र ज्यान लिने कार्यको बारेमा उपन्यासकारले चित्रण गरेका छन् । जनताको तिरो तिरेको पैसाले तलब खाने सैनिकहरू जनताहरूलाई दुर्व्यवहार गर्छन् । कसैको छोरो माओवादी भएकै कारणले उसले निर्मम यातना सहनुपर्छ वा ज्यान समेत गुमाउनुपर्ने स्थिति र रातको समयमा होस् सम्हाल्न

नसक्ने गरी रक्सीमा मात्तिएर आफ्नो अगाडि जो आयो उही माओवादी ठानी गोली ठोक्ने काम सैनिकबाट भएका यथार्थ चित्रण पनि यस उपन्यासमा भएको छ । जनताहरू माओवादीबाट सताइएका छन् । माओवादी घरमा आएकै कारणले सैनिकबाट सताइएका छन् । माओवादी किन आए भनेर सैनिकले कुट्छ, सैनिक किन आए भनेर माओवादीले पिट्छन् । यसरी दोहोरो मारमा परेका निमुखा जनताहरू जीवन जिउन धौ मानी विदेशिन विवश भएका छन् । ज्यादती शाही नेपाली सेनाबाट पनि भएको छ र माओवादी छापामारहरूबाट पनि । दूधले धोइएका कुनै देखिएनन् । जनतामा शान्ति र अमनचैन कायम गर्नुपर्ने पक्ष शाही नेपाली सेना भए पनि निरपराध जनतालाई लखेटीलखेटी मार्ने र बलात्कार गरी जनतामा सन्त्रासको वातावरण फैलाउनेजस्ता जघन्य काम उसले गर्‍यो । यस्तै आफ्ना छापामारहरू पकडाउने र थुनाउने, सुराकी भनेर माओवादीले पनि लोग्नेको अगाडि स्वास्नी तथा स्वास्नीको अगाडि लोग्नेको भौतिक कारवाहीको नाममा हत्या, एवं अपहरण गरेर जनतामा सन्त्रासको वातावरण छायो ।[ञघछ] यसरी प्रस्तुत उपन्यास आ-आफ्नो स्वार्थका लागि माओवादी र सैनिकहरूले गरेका क्रियाकलापबाट जनताले भेल्नुपरेका कठिनाइहरूको जिउँदो इतिहास हो ।

प्रस्तुत उपन्यास ‘दुई ढुङ्गा बीचका तरुल’ मा पात्रहरू धेरै छन् । वर्गीय चरित्रको आधारमा पात्रहरू निर्धारण गर्ने हो भने एउटा पात्रको रूपमा माओवादी अर्को नेपाली सेना अर्को पात्र जनता हुन् । व्यक्तिगत रूपमा हेर्दा जगन्नाथ नेपाली जनताका प्रतिनिधि पात्र, प्रपन्न माओवादी पार्टीको ओहदाको प्रतिनिधि, प्रदीप खड्का मेजर धनवहादुर सैनिकका प्रतिनिधि रहेका छन् । अन्य पात्रहरूमा सेना, प्रहरी, सुशीला, सन्तोष बुढामगर, चन्द्रें, किमबहादुर थापा, विनायक, अभिषेक, कर्णेल रूपविक्रम, बलदेव, पण्डित कृष्ण प्रसाद, सन्तबहादुर, राँको, सुकमाया, रम्भा, सीताराम, गीता, प्रियतम, हरिबहादुर, सुवोध, सिकुनदेव, फूलादेवी, कुमार, ललिता मोक्तान, आशाराम, शम्भु चौधरी, शरदऋृतु, पत्रकार लगायतका पात्रहरू प्रस्तुत उपन्यासमा छन् ।

प्रपन्न माओवादी सेनाको कमाण्डार हो । ऊ बहादुरीका साथ देशका विभिन्न भागमा भएका सेनाको व्यारेक र चौकी आक्रमण गर्ने क्रममा नाइकेको भूमिका निर्वाह गर्दै आइरहेको छ । आफ्नो भाइ विनायकको धरापमा परी मृत्यु भएपछि क्षतिपूर्तिस्वरूप पाइएको

---

[१३५] श्रीधर पौडेल, **b'O{ 9'ËaLrsf] t?n**, (काठमाडौं : भकारी प्रकाशन, मेरो भन्नु, २०६४) ।

१० लाख लिएर आउँदै गर्दा उसका बाबु जगन्नाथ लुटिँदा उसले आफ्ना साथीहरूको सुराकी गरी उनीहरूलाई पकडाउँछ । जसको कारणले उनीहरूको मृत्यु हुन्छ । अनि बहिनीको बिहेमा गोडा धुने रहर, उपहारस्वरूप सुन गहना दिने इच्छाले बन्दुक बोकेर मात्र क्रान्तिकारी भइदैन विचारमा परिवर्तन नभएर पुरातन संस्कारले गाँजिएको चिन्तन गोडा धुने काम विवाहको रमझम आदि कुरा देखाएर उपन्यासकारले स्वार्थको राजनीतिमा लागेको कुरा देखाउन खोजेका छन् । यसरी ठाउँठाउँमा लड्दै जाँदा आफ्नी बहिनीकै विवाहकै दिन छातीमा गोली लागेर उसको मृत्यु हुन्छ ।

जगन्नाथले जनताका प्रतिनिधिपात्रको हैसियतले बोलेका छन् । सामान्य जनताहरू जो न माओवादीसँग बोल्न सक्छन् न सेनासँग मुख खोल्न सक्छन् । जसले भनेपनि हो हजूर भन्ने अवस्थाका जनतालाई ढाल बनाएर सत्ताको राजनीति गर्ने सरकार र माओवादीका क्रियाकलाप जनताका लागि असहृय भएको कुरालाई उनले व्यक्त गरेका छन् । उनले सरकार र बन्दुकको आडमा जनतामाथि ज्यादती गर्ने नेपाली सेना र त्यही बन्दुक र माओवादीको डर देखाएर ज्यादती गर्ने माओवादीहरू दुवैका गलत क्रियाकलापको पर्दाफास गरेका छन् । उपन्यासकारले आफू शक्तिको नजिक पुग्न अर्काको चरित्र हत्या गरेर जथाभावी लेख्ने पत्रकारहरूको पनि खिल्ली उडाएका छन् भने आफै छोरीलाई भगाएर अन्यत्र लगाउने अनि आफै मेरी छोरी खै ? भनेर माओवादीको धम्की दिएर अर्कासँग मोटो धनराशि असुल गर्ने आशाराम जस्ता व्यक्तिहरूको पनि उछित्तो काडेका छन् ।

यीबाहेक अन्य पात्रहरूले पनि उपन्यासको कथानकलाई अगाडि बढाउन सहयोग गरेका छन् । व्यक्तिगतरूपमा भन्दा पनि यस उपन्यासमा वर्गीय प्रतिनिधिमूलक पात्रहरू वा वर्गलाई पात्र बनाएर चित्रण गरिएकोले मुख्य तीन खालका पात्र र अरू फाटफुट रूपमा देख्न सकिन्छ ।

तेस्रो उपन्यासमा पनि उपन्यासकारका भाषा र शुद्धाशुद्धिका कसरमसर तथा औपन्यासिक कलाकौशलका त्यान्द्राहरूमा कमीकमजोरी देख्न सकिन्छ । उपन्यासको भाषा सरल भएपनि कथानक कथाबुनोटका क्रममा पाठकलाई सरस र प्राञ्जल भाषाशैलीको कमी खड्किन्छ । उपन्यासमा उपन्यासकारले चिठीपत्र, उखानटुक्का प्रासङ्गिक रूपमा भएका तथ्य घटना, अखबारको सहायता आदि कुरालाई मिलाउन सक्दो प्रयास गरेको भेटिन्छ । सिङ्गो नेपाल नै यसको देश, दशवर्षे जनयुद्ध देखि १९ दिने जनआन्दोलन यसको

समयकाल हो भने द्वन्द्वको चपेटामा परेका नेपाल र नेपाली जनताको अवस्था यसको वातावरण हुन् भन्न सकिन्छ ।

उपन्यासमा विभिन्न विम्ब र प्रतीकहरूको प्रयोग भएको छ । उपन्यासको शीर्षकमा रहेका दुई ढुङ्गा शाही नेपाली सेना र माओवादी छापामारका प्रतीक हुन् भने तरुल चपेटामा परेका नेपाली जनताको प्रतीक हो । दूध उम्लनु यौन उत्तेजनाको प्रतीक हो । यसरी जनयुद्धको विषय र त्यसबाट नेपाली जनताले भोग्नुपरेको पीडाको चित्रण गरेको प्रस्तुत उपन्यास ‘दुई ढुङ्गा बीचको तरुल’ जनयुद्धको विषयमा लेखिएको यथार्थवादी उपन्यास हो ।

आवेगमा आएर वा महत्वाकाँक्षी भएर गरिएको कुनै पनि युद्ध सार्थक हुन सक्दैन । अन्तरहृदयदेखि गरिएका युद्धहरू, सबैको भावना र चाहनाको प्रतिनिधित्व हुने गरी गरिएका सङ्घर्ष, जनताको मन जितेर गरिएका कामहरूबाट सफलता हात पार्न सकिन्छ । जनतालाई धम्काएर, तर्साएर उनीहरूको भावनाविपरीत जबर्जस्ती गरिएका वा लादिएका सङ्घर्षहरू त्यसको उद्देश्यमा सफल हुन सक्दैनन् । राष्ट्रिय परिस्थिति अन्तर्राष्ट्रिय परिस्थिति, जनताको चेतनास्तर आदि कुराहरूको विचारै नगरेर कसैको लहलहैमा लागेर गरिएको जनयुद्ध टिकाउ हुँदैन र त्यो आफ्नो लक्ष्यमा सफल हुन सक्दैन भन्ने कुरा देखाउनु यसको एउटा उद्देश्य रहेको छ । जुन कुरा यहाँ जगन्नाथले आफ्नो छोरो चन्द्रवदन (प्रपन्न) लाई भनेका छन्- “हातमा बन्दुक छ भन्दैमा सर्वसत्ताको हकदार म हुन सक्छु भन्नु मुर्ख्याइँ मात्र हो । जनमतनै खोज्छस् भने तेरो पक्षमा कोही आउँदैन । तेरै दशवर्षे जनयुद्धको लोपो जनातले १९ दिनले दिइसकेका छन् । नबोल्ने जनतासँग कति शक्ति हुँदोरहेछ त्यो जनताले देखाई दिएका छन् । व्यवस्था बदल्न र परिवर्तन गर्न जनतालाई बन्दुक त के लौरोसम्म आवश्यक परेन । दुई दर्जन बढीले आहुति दिए, सहादत प्राप्त गरे । तेरो बन्दुकले १५ हजार मान्छे मारेर त्रास आतङ्क र गरीबनिमुखालाई बेघर बनाउनुभन्दा अर्को उपलव्धी के हासिल गऱ्यो?”[१३६] यसबाट पनि माओवादी जनयुद्ध उद्देश्य अनुरूप जान सकेन र अन्ततः दक्षिणपन्थी भासमा भासियो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । समय, परिस्थिति, भावना, विचार र सिद्धान्तले डोऱ्याएको काम सजिलै सफल हुन्छ भने लादिएको राजनीति, थोपरिएको जनयुद्ध सफल हुन सक्दैन भन्ने कुरा देखाउनु उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ । जनताका नोकरहरूले आफ्ना मालिक जनताहरूसँग पशुवत् व्यवहार गर्नुहुँदैन । सही गलत नछुटाएर नबुझेर छानबीन

---

१३६ पूर्ववत्, पृष्ठ २ ।

नगरेर सिधै गोली दाग्ने सैनिकहरू जनताका घृणाका पात्र बन्छन्, नबुझेर एकपक्षीय कुरा सुनेर अर्काको चरित्र हत्या हुनेगरी कुनै पनि पत्रकारले समाचार सम्प्रेषण गर्नुहुँदैन भन्ने पनि यस उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ ।

३.१६ उपन्ययासकार एम्. पी. खरेल

उपन्यासकार एम्. पी. खरेलको जन्म वि.सं. २०३७ साल पुस ६ गते प्यूठान जिल्लाको स्वर्गद्वारी गा.व.स. वडा नं. ४ साम्रीखाडा प्यूठानमा भएको हो । उनका बाबुको नाम स्व. शोभाराम खरेल र आमाको नाम मीना खरेल हो । आफ्नो प्राथमिक तहको पढाइ गाउँकै प्रा.वि. स्कूलमा गरेका खरेल कक्षा ६ र ७ को पढाइ बाल संस्कृत मा.वि. मा गर्न पुग्छन् ।[१३७] कक्षा ८ र ९ को पढाइ दीपशिखा बोर्डिङ्ग स्कूल घोराही दाङमा गरेका खरेल एस.एल.सी. भने पद्मोदय पब्लिक उच्च माध्यमिक विद्यालयबाट गर्छन् ।[१३८] यसरी हेर्दा उनको दश कक्षासम्मको पढाइ पूरा गर्न उनले चारवटा स्कूल फेरेको देखिन्छ । आई.ए. र वि.ए. को अध्ययन महेन्द्र वहुमुखी क्याम्पस दाङबाट पूरा गरेका एम.पी. खरेल त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट अङ्ग्रेजी विषयमा स्नातकोत्तर पूरा गरेका छन् ।[१३९]

विद्यालयस्तरदेखि नै कविताहरूको रचना गर्ने र विभिन्न प्रतियोगिताहरूमा भाग लिने एम्.पी. खरेलले हाँक साप्ताहिक, जनएकता, नयाँ युगबोध, गाउँघर, बिगुल, छहरा, विचारप्रवाह, विश्व, नेपाली जस्ता पत्रिकाहरूमा लेखहरू प्रकाशन गरेका छन् । उनका लेखहरूमा अखवारी लेखन र समालोचनात्मक लेखहरू शिक्षासम्बन्धी लेखहरू विशेष रूपमा प्रकाशित छन् ।

पारिजात, गोर्की जस्ता साहित्यकारहरूबाट प्रभावित खरेल देशको अस्थिर राजनीतिको कारणले नै आफूलाई साहित्य सिर्जना गर्न घच्घच्याएको कुरा बताउँछन् । उनी समाजको यथार्थ चित्रण गरेर समाजलाई प्रंगतिशील दिशातर्फ उन्मुख गराउनुपर्ने साहित्य लेखनको उद्देश्य हो भन्दछन् ।[१४०] प्रगतिशील साहितयमा विशेष जोड दिने खरेल साहित्य

---

१३७ उपन्यासकार एमपी खरेलसँग २०६५/०३/०४ गते लिएको अन्तर्वार्ताका आधारमा ।

१३८ पूर्ववत् ।

१३९ पूर्ववत् ।

१४० पूर्ववत् ।

जीवनको लागि लेखिनुपर्छ भन्दछन् ।[१४१] उपन्यास र कथा विधालाई विशेष मन पराउने खरेलको प्रकाशित कृति 'पुस्तान्तर' उपन्यास (२०६४) हो ।

३.१६.१ एम्. पी. खरेलको 'पुस्तान्तर' उपन्यासको अध्ययन

पारु अफसेट प्रेस डिल्लीबजार काठमाडौंबाट २०६४ सालमा प्रकाशित एवम् रामप्रसाद पोखरेल प्रकाशक रहेको उपन्यास 'पुस्तान्तर' उपन्यासकार एम्.पी. खरेलको पहिलो उपन्यास हो । पृष्ठ सङ्ख्या २०४ रहेको उपन्यास पुस्तान्तरमा २१ अध्याय छन् । देशको शैक्षिक विसङ्गति राजनैतिक अस्थिरता अदूरदर्शिताका साथै शैक्षिक बेरोजगार अनि प्रेमको साङ्गोपाङ्गो रूप हो, उपन्यास 'पुस्तान्तर' ।

पुरानो सोच र पुरानो शैक्षिक संरचनाका कारणले देशमा लाखौंको सङ्ख्यामा रहेका शैक्षिक बेरोजगारहरू, पुरानै शैलीमा राजनीतिक गर्ने नेताहरू, प्रेमको भाजो र आदर्श दर्शनका कुरा, आदि विषयवस्तुलाई उठाएको उपन्यास 'पुस्तान्तर' को मुख्य द्वन्द्व भनेको पुरानो संरचना तोडेर नयाँ संरचना निर्माणको लागि हो । पुरानो शैक्षिक संरचना पुरानो राजनैतिक आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक सबै संरचनाहरूको अन्त्य वा सुधार र नयाँ संरचनाको टड्कारो खाँचो भएका स्थितिलाई विषयवस्तु बनाएर उपन्यासकारले छत्रमणिबाट विचारमा पुस्ताको छायाँ र छाप पर्ने कुरालाई देखाउँदै पुरानो पुस्ताले नयाँ पुस्तालाई सबै कुरा हस्तान्तर गर्ने र नयाँ संरचना सहित अगाडि बढ्ने कुरा देखाएबाट यस उपन्यासको नाम 'पुस्तान्तर' सार्थक देखिन्छ ।

मूलतः त्रिभुवन विश्वविद्यालयको अस्तव्यस्तता र देशको शैक्षिक विसङ्गतिहरूको चित्रण नै उपन्यासको विषयवस्तु रहेको छ । आफ्नी प्रेमिकासँग फोनमा कुरा गरेर प्रेमिकाले आफूलाई भूतपूर्व प्रेमी भनेपछि छत्रमणि पीडामा छट्पटाउँछ । आर्थिक विपन्नताको कारणले नै आफूलाई प्रेमिकाले छोडेको कुरा उसलाई थाहा हुन्छ । एक त काम नपाएर छट्पटिएको छत्रमणि त्यसमा पनि प्रेमिकाको बिछोड, आर्थिक अभाव, घरभाडा तिर्न नसकेको अवस्था, स्नातकोत्तर पढेर पनि काम नपाइनु आदि कुराहरूलाई उपन्यासकारले कलात्मक तरिकाले प्रस्तुत गरेका छन् । उपन्यासकारले उपन्यासको कथावस्तुको माध्यमबाट उपन्यासकारले नेपालको शैक्षिक विसङ्गति, विकृति, यहाँको सरकारको निकम्मापन, सरकारको शिक्षाप्रतिको

[१४१] पूर्ववत् ।

उदासिनता, अव्यवहारिक र वेरोजगार उत्पादन गर्ने शिक्षाप्रणालीको विरोध गर्दै व्यावहारिक, वैज्ञानिक र स्वरोजगारमूलक शिक्षाको वकालत गरेका छन् ।

यस उपन्यासले माओवादी जनयुद्ध र उक्त जनयुद्धका कारणले देश र जनताले भोग्नु परेको कठिनाइको पनि यथार्थ चित्रण गरेको छ । आफूले माओवादी क्षेत्रमा बसोबास गरेकै कारणले एउटा होमट्युसन सम्म पाउन नसकेको यथार्थ घटना छत्रमणिसँग छ । साथै रोल्पाको नजिकको जिल्ला भएकै कारण बेकसुर हुँदाहुँदै पनि पुलिसको मार खानुपरेको कुराबाट पनि देशमा भैरहेको प्रहरीज्यादती र माओवादी जनयुद्धको असान्दर्भिक बेमौसमको उठानको चित्रण गरिएको छ । यस उपन्यासले देशका हरेक क्षेत्रमा देखिएका विकृति र विसङ्गतिलाई उन्नेकोसीस गरेको छ । विश्वविद्यालयका प्रोफेसरहरूले घर चलाउनका लागि वाहिर काम गर्नुपर्ने वाध्यात्मक स्थितिको पनि यहाँ चित्रण गरिएको छ । भी. सी. र रेक्टरको नियुक्तिमा भएको ढिलासुस्तीका कारण कर्मचारीहरूले समयमा तलब खान नपाएको र विद्यार्थीहरूका परीक्षा र रिजल्ट समयमा हुन नसकिरहेको यथार्थको रोचक ढङ्गले उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ । घरखेत बेची वन्धकी राखेर उच्च शिक्षा हासिल गर्न आएका युवाहरू आफ्नो अध्ययन पछि रोजगारको व्यवस्था नहुने भएकोले गाउँमा त्यसै फर्कन भन्दा मर्न ठीक भनि आत्महत्याको निर्णय गर्न समेत वाध्य हुन्छन् भन्ने कुरा पनि उपन्यासले उठाएको छ । राजनैतिक अस्थिरताका कारणले देशका विभिन्न भागमा सल्केको आगोलाई साम्य पार्न नसक्ने हो भने सिङ्गो देश जल्नेछ र त्यसैको आडमा लुकेर असामाजिक तत्वहरूले साम्प्रदायिक दङ्गा गराउने छन् भन्ने कुरा पनि यहाँ देखाइएको छ । नयाँ जनवादी व्यवस्था स्थापना गर्न भनेर उठाइएको वन्दुकले तेऱ्ह हजार मान्छे मारेको र १९ दिनको आन्दोलनको वलमा भएको संसद पुनस्थापन र संविधान सभाको घोषणा पनि राजनैतिक अस्थिरताको कारणले धरापमा परेको छ । जनयुद्धमा परि सर्वस्व गुमाएकाहरू पनि आफूले गरेको काम र अहिलेको अवस्थाबाट चिन्तित छन् । छत्रमणि आफूलाई सँधै शैक्षिक पुनःसंरचनाको खाकामा केन्द्रित गर्छ । यस उपन्यासले दक्ष जनशक्ति विदेशिने लहड र राष्ट्रियताको पक्ष कमजोर हुँदै गएको कुराको पनि चित्रण गरेको छ ।

अन्त्यमा सबै तह तप्काका व्यक्तिहरू पुरानो पुस्ताबाट वा यथास्थितिवादी चिन्तनबाट मुक्त भएर अग्रगमन र प्रगतिको लागि अगाडि बढ्छन् । विदेशमा गएका युवाहरू पनि देशको माया मनमा साँचेर स्वदेश फर्कन्छन् । अलग अलग गुट र स्वार्थमा हिँडेकाहरू पनि देशको नयाँ खाका कोर्न एउटै थलोमा जम्मा भएर आन्दोलनमा लाग्छन् र

नयाँ पुस्ताका पाइलाहरू सही ठाउँमा टेकिने छन् ।[१४२] .... भन्ने विश्वासका साथ उपन्यासको समाप्ति भएको छ ।

यसरी यस उपन्यासमा निरन्तर सङ्घर्ष र धैर्यपूर्ण प्रतीक्षाद्वारा भन्दा गतिमा अंश-अंश गरी राजनैतिक परिवर्तनको भौतिक र सांस्कृतिक प्रतिफल प्राप्त गर्न सकिने सत्यभन्दा बाहिर उभिएर सङ्क्रमणकालीन अभाव, असुरक्षा, अस्तव्यस्तता र कष्टलाई भावुक दृष्टिले हेरेर बेचैनीयुक्त र आक्रोशपूर्ण झोंक प्रकट गर्ने प्रवृत्तिको गुञ्जन टड्कारै सुन्न सकिन्छ ।[१४३] प्रा.डा. दर्शनलाल जस्ता प्रोफेसहरू हुने हो भने देश प्रगतिको बाटोमा अघि बढ्न धेरै दिन लाग्दैन भन्ने कुरा पनि यहाँ देख्न सकिन्छ । अन्योलमा परेर आत्महत्या गर्ने सोचमा रहेको चरम निराशावादी छत्रमणिलाई एउटा आदर्श छत्रमणि बनाउन दिएको दर्शनलालको योगदान र उनको विचारको जति गुन गाए पनि कमै हुन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यास 'पुस्तान्तर' को मुख्य पात्र छत्रमणि हो । ऊ सुरुमा बेरोजगार छ जसको कारणले ऊ आफ्नी प्रेमिकाबाट त्यागिन्छ । घरको कोठाभाडा तिर्न नसक्दा र व्यवस्थित तरिकाले खान र एउटा जागिर खोज्न नसक्दा ज्यादै दिक्दार हुन्छ । आफ्नो खेत पहिरोले लगेपछि आमाले पनि छोराको आस गरेकी हुन्छिन् तर छोरा आफै बेरोजगार भएर कहाँ जाऊँ र के गरूँको अवस्थामा हुन्छ । यसरी छत्रमणि निराशावादी पात्रको रूपमा देखिएको छ । ऊ भन्छ- "म यो धर्तीको भार । भार भएर जन्मेको मान्छे । म केही गर्न नसक्ने मान्छे । मेरो जुनि बेकार छ । म जिउनुको कुनै औचित्य छैन । बाँचेर पनि मरेको मान्छे हुँ म । मृत्यु नै मेरो लागि उत्तम विकल्प हो" ।[१४४] सरकारले, सेना र पुलिसले माओवादीप्रभावित क्षेत्रका हरेक मान्छेलाई माओवादी देख्छन् उनीहरूले निर्दोष मान्छेलाई पनि अनाहकमा कुट्छन् त्यही मारमा परेको बेला छत्रमणि भन्छ- "हामी द्वन्द्वग्रस्त क्षेत्रका मान्छेहरूले आँसु र रगत त जहाँ बसे पनि बगाउनु पर्दोरहेछ । जबसम्म द्वन्द्व रहिरहनेछ, तबसम्म हाम्रो आँसु र रगत बगिरहनेछ" ।[१४५] यसरी उसले सरकारप्रति अक्रोश पोखेको छ । ऊ रात त्रिभुवन युनिभर्सिटीको चौरमा रुखमुनि बिताउँछ । डा. दर्शनलालसँग को उसको भेटपछि ऊ आफूलाई परिवर्तित गर्छ र निराशावादीबाट आशावादी बन्दै जान्छ । जीवन सङ्घर्ष हो, दुःख हो तर यसबाट आत्तिनु हुँदैनभन्दै दर्शनलाले सम्झाएपछि र जीवन र

---

[१४२] एमपी खरेल, **k':tfGt/**, (काठमाडौं : रामप्रसाद पोखेल, २०६४) पृष्ठ २०४ ।

[१४३] पूर्ववत्, खगेन्द्र संग्रौला, **ck]lff / z'esfdgf** ।

[१४४] पूर्ववत्, पृष्ठ ६० ।

[१४५] पूर्ववत्, पृष्ठ-५३ ।

जगतका कुरा गरेपछि ऊ आफू हलुङ्गो भएको महसुस गर्छ । यसरी ऊ एउटा आशावादी मान्छे बनेर प्रगतिको बाटोमा निरन्तर अगाडि बढ्ने प्रेरणा पाउँछ । दर्शनलालसँगको भेटको प्रसङ्गमा ऊ भन्छ- 'एउटा मान्छेको भेटले पनि जीवनमा कति महत्वपूर्ण अर्थ राख्दोरहेछ । हिजो थोत्रिदै रित्तिदै र सिद्धिदै गएको जीवनको गाडी आज आशा, भरोसा र उत्साहले भरिदै गएको छ"।[१४६] उसले आफूले माया गरेकी आफ्नी प्रेमिका रीताको बारेमा पनि सोच्छ तर बढी समय अग्रगमन र परिवर्तनको दिशामा खर्च गर्छ । १९ दिने आन्दोलनमा छत्रमणि अग्रणी मोर्चामा हुन्छ भने रीतालाई पनि त्यहीँ देख्छ । घाइते रीतालाई भेट्न शिक्षण अस्पताल गएको छत्रमणिको जीवनमा अर्को खुसी थपिन्छ । उसले राखेको प्रेम प्रस्ताव रीताबाट स्वीकार हुन्छ । ऊ आफ्ना साथीहरूको सोचाइबाट चिन्तित हुन्छ । आफ्नो देशलाई हेला गरेर विदेशीको पाउ पुज्ने नेपाली संस्कारले उसलाई चिन्तित बनाउँछ । ऊ सधै आफ्नै अध्ययन, आन्दोलन, भेटघाटमा व्यस्त रहन्छ । छत्रमणिले समग्रमा ठीक निर्णय लिन नसकेको कुरा उसले नवमीको दिन घर जाने टिकटको लागि बसपार्क गएकोबाट थाहा हुन्छ मर्छु मर्छु भन्नु पनि उसको निर्णय गर्न नसक्ने कुराको प्रमाण हो । आफ्नी एक्ली आमालाई नसोधेर आफूले घरजम गर्नु र उनको वास्ता नगर्नु, फोनमा भेट नगर्नु उसको गैर जिम्मेवारीपनको उदाहरण हो । ऊ कोठामा बसेर नयाँ नेपाल, नयाँ शैक्षिक संरचनाको वारेमा बढी चिन्तित छ तर उसले बाहिरी क्रियाकलापमा ध्यान दिएको छैन । उसमा आक्रोश छ तर उसको आक्रोशमा स्पष्ट दृष्टिकोण छैन । यो कुरा उसकै भनाइबाट प्रमाणित हुन्छ । ऊ भन्छ- "ममा पनि आक्रोश छ तर समस्यासमाधानविनाको आक्रोश, दर्शनलाल सरसँग समस्या समाधान र स्पष्ट दृष्टिकोण सहितको आक्रोश......"।[१४७] दर्शनलाल सरसँगको उसको सङ्गत, उठबस र छलफलबाट ऊ धेरै परिवर्तित भएको छ । श्रीमतीबाट पनि आफ्नो सपना शैक्षिक पुनः संरचनाको अभियानको लागि पाएर ऊ आफूलाई त्यहीमा मात्र सीमित राख्छ । पछि सबै तह र तप्काबाट आन्दोलनको उठान हुन्छ । ऊ नयाँ पुस्ताका पाइलाहरू सही ठाउँमा टेकिनेछन् भन्ने विश्वास गर्छ ।

प्राध्यापक डाक्टर दर्शनलाल एक आदर्श दार्शनिक चरित्र हुन् र ३५ वर्षे सेवापछि त्रिभुवन विश्वविद्यालयका रिटायर्ड प्राध्यापक हुन् । उनको सङ्गत र प्रेरणाबाट नै छत्रमणिजस्तो निराशावादी चरित्र आशावादी बनी परिवर्तनको नेतृत्व गर्न सफल भएको छ । उनले समस्या देखाउँछन् तर त्यसको समाधानको उपाय सहित, उनका विचारहरू सार

---

[१४६] पूर्ववत्, पृष्ठ ७५ ।

[१४७] पूर्ववत्, पृष्ठ १४१ ।

गर्भित छन् । उच्च आदर्शवादी पात्र दर्शनलाई शैक्षिक पुनः संरचनाको वकालत गर्छन् । विद्यार्थीहरूलाई पनि यो कुरा सिकाउँछन् । समयको गति पक्डेर हिड्न नसक्ने विश्व विद्यालय र यसका माथिल्लो तहका व्यक्तिहरूले आफ्नो स्वार्थपूर्ति गर्ने भर्ती केन्द्रको रूपमा विश्वविद्यालयलाई प्रयोग गरेको कुरा उनी गर्छन् । त्यसैले पुरानो पुस्ताको पुरानो सोच छ । उनीहरूमा नयाँ सोच आउन सक्दैन भन्दै नयाँ पुस्ताले नै नयाँ संरचनाको लागि नेतृत्व लिनपर्ने कुरा राख्ने उनी एक उच्च आदर्श दार्शनिक व्यक्ति हुन् ।

रीता छत्रमणिकी प्रेमिका हो । जसले गरीब र वेरोजगार छत्रमणिलाई छाडेर अर्के झ्यापुल्ले केटो माइकलसँग प्रेम गरी र विवाह पनि गरी । ऊ माइकल र उसको परिवारबाट तिरस्कृत भएपछि घरबाट विद्रोह गरेर निस्कन्छे र आन्दोलनमा होमिन्छे । आन्दोलनको क्रममा घाइते भएपछि उसलाई भेट्न अस्पताल गएको छत्रमणिसँग उसको भेट हुन्छ । ऊ विगतको गल्तीमा पछुतो मान्छे छत्रमणिले प्रेमप्रस्ताव राखेपछि ऊ स्वीकार गर्छे र विवाह पनि गर्छे । उसले छत्रमणि उसको पढाई उसकी आमा, सबैको ख्याल गर्छे साथै राष्ट्रियताका स्वर पनि उचाल्छे । परिवारप्रति गैरजिम्मेवार छत्रमणिलाई ऊ सम्झाउँछे र आफैले छत्रमणिकी आमालाई पत्र लेखेर उनको मन जित्छे । रीता सुरुमा स्वार्थी र पछि एक राष्ट्रभक्ति, कर्तव्यनिष्ट ग्रामीण नारीका रूपमा आएकी छ । अन्य पात्रहरूमा शिवराज, होमकान्त आदि विदेशिन रुचाउने र राष्ट्रलाई माया नगर्ने खालका व्यक्तिका रूपमा सुरुमा आए पनि पछि छत्रमणिको योजनाका सहयोगी हुन्छन् । यीवाहेक धनसिंह घर्तीमगर जो लगातार छत्रमणिसँग सम्पर्कमा रहन्छ र उसलाई आफ्नो ठाउँको यथार्थ कुरा भन्छ अनि अन्तिममा छत्रमणिको विचारको पक्षपाती भएर सहयोग गर्छ । रविरमण सर कर्मचारी प्राध्यापकहरूको प्रतिनिधि पात्र हुन् भने झ्यापुल्ले केटो सहरको तडकभडकमा रमाउने केटाको प्रतिनिधि पात्र हो । यीबाहेक सिवानी छत्रमणिकी आमा, प्रोफेसर कर्मचारी, विद्यार्थी, भि. सी., रेक्टर, विक्रम, महेशचन्द्र केशव आदि पात्रहरूको पनि उपन्यासमा स्थान कायम भएको छ ।

त्रिभुवन विश्व विद्यालयको परिवेश मुख्य रहेको यस उपन्यासमा, सशस्त्र द्वन्द्व, सरकार, आन्दोलन आदि कुरालाई समावेश गरिएको छ । यस उपन्यासमा काठमाडौंका विभिन्न ठाउँ, कीर्तिपुर, पाँगा, चोभार, सुन्दरीघाट, शिक्षण अस्पताल, रत्नपार्क, कलङ्की आदि ठाउँका साथै दाङ, रोल्पा, प्यूठान, मोरङ आदि ठाउँको पनि चित्रण भएको छ भने यसमा १९ दिने जनआन्दोलनलाई ज्यादै रोचक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ ।

सरल, सरस र वोधगम्य भाषाको प्रयोग भएको प्रस्तुत उपन्यास वर्णनात्मक शैलीमा लेखिएको छ । प्रथमपुरुष र तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको यस उपन्यासमा वाक्यहरूको गठन र कथानाकको विस्तार राम्रो तरिकाले भएको छ । तर पनि लामालामा चिठीहरूको प्रयोग, भाषण आदिले अलि पट्यार लाग्ने स्थिति भने सिर्जना गरेको छ । यस उपन्यासमा चिठी, फोन, इमेलको बढी प्रयोग भएको छ भने कविता, गीत, नारा, संवाद आदिको प्रयोग पनि उल्लेख्य रूपमा भएको छ । यहाँ प्रयोग भएका गीत चिठी पनि यसको मूल विषयबाट टाढा रहेको पाइँदैन । जस्तैः

प्यारोडी गीत-
टियु आइएछ है, आइएछ है आइएछ
साँच्चै भन्छु है साथी कष्टै पाइएछ ....[ज्ञढड]
अर्को गीत-
पलपलमा यात्रा छ जीवन पलपलमा सङ्घर्ष
जिउनका निमित स्वीकार्नुपर्छ सङ्घर्ष सहर्ष
हजारौ यात्रा हजारौँ घुम्ती सङ्घर्ष छन् हजारौं
उज्यालो जीवन खोज्नेका निम्ति सङ्घर्ष हुन्छन् लाखौं
पलपलमा यात्रा छ............ ।[ज्ञढढ]

यसरी प्रस्तुत उपन्यास विषयवस्तुको प्रयोग र गीत, कविता, चिठी, इमेल आदिको प्रयोगले एउटा अब्बल दर्जाको उपन्यासको स्थान हासिल गर्न सफल रहेको छ ।

शैक्षिक, राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक पुनः संरचना गरी समुन्नत नेपालको निर्माण गर्नु नै यसको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ । देशका हरेक क्षेत्रमा देखिएका विकृति र विसङ्गतिहरूलाई फालेर सबै जाति, भाषा, जात, धर्म, लिङ्ग आदिको समान अस्तित्वलाई स्थान दिँदै वैज्ञानिक र व्यवहारिक उपयोगी शिक्षानीतिको स्थापना गर्नुपर्छ भन्ने यसको उद्देश्य हो । विदेसिन वाध्यभएका यहाँका सक्षम युवाहरूको आफ्नो देश छाडेर विदेश जाने प्रवृत्ति र राष्ट्रियताका कुरा गर्दा नाक खुम्चाउने प्रवृत्तिका विरुद्ध आवाज उठाउँदै देशभन्दा ठूलो केही होइन भन्ने विचारको बीजारोपण गर्नु नै यस उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ । मूलतः देशको विश्वविद्यालयका शैक्षिक विकृति, विसङ्गति, ढीलासुस्ती, र

---

[१४८] पूर्ववत्, पृष्ठ १७, कमल लम्साल ।

[१४९] पूर्ववत्, पृष्ठ ७६ ।

आलटालको प्रवृत्तिलाई विषयवस्तु बनाई सिङ्गो देशको पुनःसंरचनाको आवाज उठाउने उपन्यास 'पुस्तान्तर' को विषयवस्तु नवीन छ । यो समसामयिक विषयवस्तुमा लेखिएको भए पनि यो उपन्यास आदर्श र यथार्थको संमिश्रण हो ।

३.१७ उपन्यासकार विवेक गौतम

उपन्यासकार विवेक गौतमको न्वारनको नाम खेमराज गौतम हो । वि.सं. २०४३ साल साउन १७ गते शान्तिनगर-२ एकलीमा जन्मिएका विवेक गौतमले आई.ए. सम्मको अध्ययन गरेका छन् ।[१५०] उनका बाबुको नाम प्रदीपकुमार गौतम र आमाको नाम विमला गौतम हो । यथार्थलाई नयाँ शैलीमा ढाल्नु नै साहित्य हो भन्ने गौतमले समाजलाई जागरुक बनाउने र घटनाहरूमा भएको मानवीय संवेदनाको गहिराइलाई व्यक्त गनुलाई नै साहित्य लेखनको उद्देश्य भएको मान्दछन् ।

कविता, निबन्ध, उपन्यास आदि विधामा कलम चलाउने गौतम उपन्यास विधा बढी मनपर्ने कुरा स्वीकार गर्छन् । उनी उपन्यासकार नरायण वाग्लेको उपन्यास पल्पसा क्याफेबाट प्रभावित देखिन्छन् । मध्यमवर्गीय परिवारमा जन्मिएका विवेक गौतमले आफू अध्ययनरत संस्थामा भित्ते पात्रिकाको सम्पादकको भूमिका निर्वाह गरेका छन् ।[१५१] हाल स्नातकतहमा अध्ययनरत विवेक गौतमको प्रकाशित कृतिमा अनलाइनको शोक (उपन्यास) २०६४ रहेको छ ।

३.१७.१ विवेक गौतमको 'अनलाइनको शोक' उपन्यासको अध्ययन

'अनलाइनको शोक' उपन्यास उपन्यासकार विवेक गौतमको २०६४ सालमा प्रकाशित कृति हो । पृष्ठ सङ्ख्या ७५ रहेको उपन्यास 'अनलाइनको शोक' अनलाइनको शोक, एक, दुई, तीन, चार, पाँच, अन्तिम भाग र मेरो उपन्यासको पृष्ठभूमि गरी आठ भागमा विभाजित छ । प्रस्तुत उपन्यास 'अनलाइनको शोक' दाङ जिल्ला तुलसीपुर निवासी स्वर्गीय वालकृष्ण शाहको जीवन र उनको मृत्युसँग सम्बन्धित छ । यस उपन्यासको विषयवस्तु अकालमै वा अल्पायुमै मृत्यु भएका बालकृष्ण शाह, उनको व्यक्तित्व, उनको

---

[१५०] उपन्यासकार विवेक गौतमसँग लिएको मिति २०६५/०४/२२ गतेको अन्तर्वार्ता अनुसार ।

[१५१] पुर्ववत् ।

समाजमा परेको छाप, उनको मृत्युको कारणले शोकाकुल उनका आफन्तहरू आदि रहेको छ । दाङ जिल्लाका उपन्यास परम्परामा विवेक गौतमको यस उपन्यासले नयाँ आयामको थालनी गरेको छ ।

बालकृष्ण शाहको मृत्युपछि समाजले उनलाई एउटा होनहार युवा, मिष्ठभाषी, कुशल राजनीतिज्ञको रूपमा उनको प्रशंसा गऱ्यो उनको मृत्युपछि भएको उनको चर्चा आदि कुराले उपन्यासकारलाई उपन्यास लेख्ने प्रेरणा मिल्यो आफ्ना साथीहरूको हौसलाले उनी जागरुक भएपछि कम्प्यूटरको अनलाइनमा बसी साथीहरूसँग बालकृष्णको बारेमा जानकारी बटुल्न थालेपछि चारैतिर निराशा र शोकको वातावरणमा उनले आफ्ना साथीहरूसँग अनलाइनमा बसी उनको व्यवहार, स्वभाव, रुचि आदिका साथै उनका आफन्तजन र परिवारको शोक र पीडालाई आत्मसात् गर्दै उपन्यासकारले यो शोकउपन्यास तयार गरेको आधारमा यस उपन्यासको नाम 'अनलाइनको शोक' राखेको देखिन्छ भने शोक मान्छेको जीवनमा कति वेला भित्रिन्छ त्यसको कसैलाई पत्तै हुँदैन । उपन्यास तयार पार्दै रहेको अवस्थामा आएको भीष्मसरको छोराको मृत्यु, शीला रिजालको गाडी दुर्घटनामा परी भएको मृत्यु आदि कुरा पनि उपन्यासकारले उल्लेख गरेबाट शोक अनलाइनमा नै छ भन्ने कुरा पनि उपन्यासले देखाएको छ । त्यसैले पनि यस उपन्यासको शीर्षक 'अनलाइनको शोक' नवीनतम र सान्दर्भिक देखिन्छ ।

कसैको व्यक्तिगत जीवनको आधारमा उसका राम्रा नराम्रा पक्षहरू देखाउँदै उसको मृत्युले समाजमा, देशमा र परिवारमा पुग्न गएको क्षतिका साथै उसको मृत्युको कारणले उसको परिवार र आफन्तहरूले भोग्नु परेको पीडा नै यस उपन्यासको विषयवस्तु रहेको छ । बालकृष्ण शाह र उनको परिवार, उनका साथीहरू, उनको स्वभाव, व्यक्तित्व, चिन्तन आदिको चित्रण गर्दै उनको अन्त्यपछि आम समुदायमा चलेको चर्चा, उनका बारेमा भएका कुराहरू, मृत्युको प्रसङ्ग आदि कुराहरू नै यस उपन्यासको विषयवस्तु हो । दाङ जिल्लाको उपन्यास लेखनको परम्परामा उपन्यासकार विवेक गौतमले आफ्नो नाम एउटा नयाँ शैली जीवनीपरक उपन्यासलाई भिœयाउने पहिलो व्यक्तिको रूपमा दर्ता गरेका छन् । 'पल्पसा क्याफे' उपन्यासको शैलीबाट प्रभावित गौतमले पल्पसाको रूपमा बालकृष्णलाई उभ्याउन खोजेको भान पाठकहरूमा पर्न गएको छ ।

बालकृष्णको घरमा उनको फोटोमा माला लगाइएको छ । त्यहाँ आउने व्यक्तिहरूले उनका बारेमा कुरा गर्छन् र आत्मीयताका आँसु खसाल्छन् । उपन्यासको म पात्रलाई उपन्यास लेख्न प्रेरित गर्छन् । उनको घरमा उनका कला झल्किरहेका हुन्छन् । वगैचामा उनले लगाएका फूलले बास्ना छरेका हुन्छन् । उनका बाबु, आमा, दाजु, भाउजू, दिदी, बहिनी उनलाई सम्झिदै रोइरहेका हुन्छन् । उनका बाबुका आँखा ओभानो हुँदैन खाली छोराको यादमा टोलाई रहेका हुन्छन् । यही परिस्थितिले उपन्यासकारले उपन्यास लेख्ने प्रेरणा पाउँछन् । यही कुरा देखाइएका छन् । उपन्यासकारले ‘अनलाइनको शोक’ शीर्षकमा यसपछि वालकृष्णको घरमा उनले गरेका काम, उनले गरेको रमाइलो उनको राजनीति आदि कुराहरू हुँदै उनको दुर्घटना उनको मृत्यु र उनका आफन्त र परिवारले विताएका दुःखका दिनहरूको चित्रण पूर्वदीप्ति शैलीमा गरेका छन् ।

सिङ्गो उपन्यास नै वालकृष्ण शाहको जीवनीमा आधारित र उनैप्रति समर्पित भएको कारणले पनि यस उपन्यासको मुख्य पात्र, नायक बालकृष्ण शाह हुन् । उनलाई उपन्यासमा साझा मित्र, राजनैतिक व्यक्ति, होनहार छोरा, दाजु, भाइ, देवर आदिको रूपमा चित्रण गरिएको छ । जसको मृत्यु एउटा जीप दुर्घटनामा परी हुन्छ । त्यस्तै उपन्यासमा म पात्र छ जसले उपन्यास तयार पारेको छ वा भनौं स्वयं उपन्यासकार यस उपन्यासको म पात्रको रूपमा आएका छन् । उनका साथी रोनित, अनामिका, सौभाग्य, त्रिशित, सुवाना आदि र वालकृष्ण शाहका परिवारका सदस्यहरू प्रेम, प्रल्हाद, जीतेन्द्र, रन्जना क्षेत्रबहादुर शाह आदि रहेका छन् भने बाजे रुद्रलाल, दीपक अङ्कल, राज, जुना, सुवाना, विनोद नरेन्द्र, गीता, सृष्टि श्रृया वेदिका मौसम शङ्कर आदिको उपस्थिति रहेको छ । यस उपन्यासमा बालकृष्ण र उनका परिवारहरूको वास्तविक नाम राखिएको छ ।

प्रजातन्त्रको उदय हुनुभन्दा अगाडिको पञ्चायती शासनको समयको पछिल्लो समयदेखि बहुदलीय व्यवस्थाको केही समयलाई यहाँ समेटिएको छ । दाङ जिल्लाको तुलसीपुरमा रहेको स्वर्गीय शाहको घर घोराही, मज्गौ, एकली, महेन्द्र अस्पताल, वनगै सितलपुर आदि ठाउँका साथै पाल्पा, नेपागन्ज, लखनऊ, काठमाडौ आदि ठाउँको पनि यसमा उल्लेख गरिएको छ ।

सरल र सरस भाषाको प्रयोग गर्नुका साथै उपन्यासकारले प्रस्तुतीकरणमा समेत आकर्षण र नवीन शैलीको प्रयोग गरेका छन् । उनको भाषा बोधगम्य छ । पाठकहरूले सजिलैसित बुझ्न सक्छन् । यस उपन्यासमा कम्प्युटर अनलाइनको प्रयोगका साथै कविता र

चिठीको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासको भाषा र छपाइमा केही कमजोरी देख्न सकिन्छ । उपन्यासमा केही अङ्ग्रेजी शब्दहरूको प्रयोग भएको छ भने बाहिरी गातामा राखिएको बालकृष्ण शाहको ठूलो फोटो र त्यसको तल लेखिएको नाम बालकृष्ण शाह देख्दा पाठकले यस उपन्यासको लेखक बालकृष्ण शाह नै हुन् कि भन्ने शङ्का गर्ने प्रसस्त ठाउँ छ । यसलाई उपन्यासकारको कमजोरीको रूपमा देख्न सकिन्छ भने उपन्यासकार विवेक गौतमको यस उपन्यासबाट पाठकहरूले उनीप्रति आशा राख्ने प्रशस्त ठाउँहरू पनि छन् । उनको पहिलो कृति नवीन ढाँचा शैली र विषयवस्तुमा लेखिएको सामाजिक यथार्थलाई विषय बनाएर लेखिएको र जीवनीपरक उपन्यास हो ।

प्रथमपुरुष दृष्टिविन्दुमा लेखिएको प्रस्तुत उपन्यासको उद्देश्य अकालमै, अल्पआयुमै मृत्यु भएका समाजका होनहार व्यक्तिहरू र उनको छविलाई जीवित राख्ने हो । कसैको पीडा र दुःखलाई शब्दमा बुनेर अरू शोकमा परेकाहरूको आत्मदहन शान्त गर्ने हो अनि उपन्यासलेखनको परम्परामा नवीनता ल्याउनु पनि हो ।

चौथो परिच्छेद

४. नेपाली औपन्यासिक क्षेत्रमा दाङ जिल्लाका उपन्यासकारहरूले दिएको योगदानको मूल्याङ्कन

शक्तिवल्लभ अर्ज्यालद्वारा अनूदित 'विराटपर्व' (१८२७) बाट प्रारम्भ भएको नेपाली आख्यान साहित्यलाई प्राथमिककाल, माध्यमिककाल र आधुनिककाल गरेर तीन चरणमा विभाजन गर्न सकिन्छ । प्राथमिककालमा पृथ्वीनारायण शाहको 'दिव्योपदेश' (१८३१) महत्वपूर्ण उपलब्धिको रूपमा देखिन्छ । आख्यानात्मक रचनाको प्राधान्य रहेको यस परम्परामा 'दिव्योपदेश' अविस्मरणीय उपलब्धिको रूपमा स्थापित भएको छ ।[ज्ञ] यसपछि भानुदत्तले वि.सं. १८३३ मा 'हितोपदेश मित्रलाभ' संस्कृतबाट नेपालीमा अनुवाद गरे । शक्ति वल्लभले अनुवाद गरेको 'हास्यकदम्ब' (वि.सं. १८५५), बेनामे 'पिनासको विनास' (वि.सं. १८७२) 'दशकुमार चरित' (वि.सं. १९७५), 'स्वस्थानी व्रतकथा' (वि.सं १८७८), भवादी दत्तले अनुवाद गरेको 'मुद्राराक्षस' (वि.सं. १८८२०, सुन्दुरानन्द वाँडाको 'त्रिरत्नसौन्दर्यगाथा' (वि.सं. १८९०), 'अध्यात्म रामायण' (वि.सं. १८९६) जस्ता प्रमुख कृतिहरू देखा परे ।[द्द]

यस समयमा कथात्मक रचनाका रूपमा देखिएका अन्य कृतिहरूमा 'वहत्र सुघाको कथा (वि.सं. १८९३) 'बेताल पञ्चविर्शतिका' (वि.सं. १८९३), देवराज शर्माको 'स्वस्थानी व्रतकथा' (व.सं. १९४२), हरिहर शर्माको 'भगवत्भक्ति विलासिनी' (वि.सं. १९४५) पनि देखिए ।[घ] यस समयमा आख्यानको प्रारम्भ हुनु, अनूदित आख्यानको मिश्रण देखिनु, उपदेशात्मकता देखिनु, हास्यव्यङ्ग्यको प्रारम्भ हुनु आदि काम भएका छन् ।[ड्ढ]

नेपाली आख्यान साहित्यका सन्दर्भमा उपन्यास विधाको मध्यकाल भनिएको समय १९४१ देखि १९९१ सम्मको आधा शताव्दी हो ।[छ] यस अवधिका कृतिहरूको मूल्यलाई

---

१ राजेन्द्र सुवेदी, **g]kfnL pkGof;M k/dk/f / k|j[lt**, (काठमाडौं : साझा प्रकाशन, दो.सं., २०६४), पृ. ३५ ।

२ कृष्णहरि वराल र नेत्र एटम, **pkGof; l;4fGt / g]kfnL pkGof;**, (काठमाडौं : साझा प्रकाशन, दो.सं., २०५८), पृष्ठ ७७ ।

३ पूर्ववत् ।

४ पूर्ववत्, पृष्ठ ७८ ।

५ राजेन्द्र सुवेदी, पूर्ववत् पृष्ठ ३८ ।

सामाजिक चेतना र राजनैतिक वातावरण समेतलाई ध्यानमा राखेर हेर्दा मनोरञ्जनात्मक, धार्मिक, पौराणिक, नैतिक, औपदेशिक, सामाजिक, सुधारात्मक धाराहरूको विकास भएको देखिन्छ ।[६]

वि.सं. १९४६ मा 'वीरसिक्का' प्रकाशित भएपछि उपन्यासको माध्यमिककालको थालनी हुन्छ । यस समयमा 'वीर चरित्र' (वि.सं. १९६०), 'लालहीराको कथा' (वि.सं. १९५०), 'शुक वहत्तरी' (वि.स. १९५०), 'तोता मैनाको कथा' (वि.सं. १९८४), 'महाभारत मौसल पर्व' (वि.सं. १९६४), 'बिरवल कौतुक' (वि.सं. १९८२), 'महेन्द्रप्रभा' (वि.सं. १९५९) जस्ता कृतिहरू देखिएका छन् । 'महेन्द्रप्रभा' (वि.सं. १९५९), माध्यमिककालीन तिलस्मी र ऐøयारी उपन्यास हो । यस उपन्यासमा पक्षविपक्षका मतियारहरूबाट हुने घातप्रतिघातका उत्तेजक एवं रोमाञ्चक घटनाहरू समेटिएका छन् ।[७] यही समयमा गोरखापत्रमा जादुगर (१९६४-६५), 'नौलखाहार' (१९६७-६८), 'मधुवाला' (१९६३), 'सुन्दरीभूषण' (वि.सं. १९६३) जस्ता उपन्यासहरू प्रकाशित भए । विज्ञानविलासको 'डा. सूर्यप्रसाद' (वि.सं. १९७२ अपूर्ण) पहलमान सिंह स्वाँरको 'एक लाख रूपैयाँको चोरी' (वि.सं. १९७४), प्रतिमान सिंह लामाको 'महाकाल जासुस' (१९७५) जस्ता कृतिहरू पनि प्रकाशित भए ।[८] यस कालको 'वीर चरित्र' (१९६०) नेपाली उपन्यासको विकासका क्रममा देखा परेका कोसे ढुङ्गो हो ।

यसै समयमा चक्रपाणि चालिसेको गोरखा संक्षिप्त रामायण (१९७२) ऋद्धिबहादुर मल्लको 'शर्मिष्ठा' (१९८५), नरदेव पाण्डेको 'मेरिना चरित्र' (१९५९), विज्ञानविलासको 'महारानी प्रियम्बदा' (१९७३), पहलमानसिंह स्वाँरको 'पद्मकुमारी' (१९७४) आदि कृतिहरूलाई विशेष रूपमा लिन सकिन्छ ।

यस समयमा पनि अनुवादको प्रधानता, सचेत उपन्यासलेखनको अभाव, युगचेतनाको न्यूनता झल्किनु, नीतिवादी र सुधारवादी स्वर स्पष्ट देखिनु, नारीलाई भोगविलास र मनोरञ्जनको साधनको रूपमा प्रयोग गर्नु आदि जस्ता प्रवृत्ति देखिएका छन् र यस समयमा पनि उपन्यासको मौलिक शिल्पमा अस्पष्टता रहेको छ ।[९]

---

[६] पूर्ववत् ।

[७] कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, पूर्ववत्, पृष्ठ ८१ ।

[८] पूर्ववत्, पृष्ठ ८३ ।

[९] पूर्ववत् पृष्ठ ८५, ८६ ।

नेपाली उपन्यासमा विष्णु चरण श्रेष्ठको १९९१ सालमा प्रकाशित भएको 'सुमती' उपन्यासले मध्यकालको अन्त्यद्वार ढप्काउने काम गरेको छ । रुद्रराज पाण्डेको 'रूपमती' (वि.सं. १९९१) देखि आजसम्म विभिन्न उपन्यासकारहरूले विभिन्न धाराहरूमा उपन्यासको रचना गरेका छन् । यस समयमा देखिएका मुख्य उपन्यासहरूमा रुद्रराज पाण्डेको 'रूपमती' (वि.सं. १९९१), 'चम्पाकाजी' (१९९३), रूपनारायणसिंहको 'भ्रमर' (१९९३), लैनसिंह वाङदेवलको 'मुलुक बाहिर' (२००४), 'माइतघर' (२००७), लीलबहादुर क्षेत्रीको 'बसाइँ' (२०१४), डायमनशमशेर राणाको 'बसन्ती' (२००६), वाङ्देलको 'लङ्गडाको साथी', हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको 'एकचिहान' (२०१७) जस्ता उपन्यास कृतिहरू देखिएका छन् । यी कृतिहरूमा वा यस समयका कृतिहरूमा कथानकको प्रधानता, आदर्शवाद, स्वच्छन्दतावाद र यथार्थवादको मिश्रण, सामाजिक परिवेशको प्रस्तुतिमा भावुकताको प्रयोग, यथार्थको वर्णन, व्याख्याको प्रधानता जस्ता विशेषताहरू देखिएका छन् ।[ज्ञण]

आधुनिक कालमा आएर उपन्यासको क्षेत्र ज्यादै फैलिएको छ । दिनानुदिन बढ्दै गैरहेको नेपाली उपन्यासको लोकप्रियताका कारणले उपन्यासकारहरूको सङ्ख्या पनि बढ्दै गएको छ । आदर्शोन्मुख यथार्थवादी धारा रुद्रराज पाण्डेको 'रूपमती' (१९९१) बाट सुरु भई आजसम्म आइपुग्दा धेरै धारा र प्रवृत्तिहरू देखिएका छन् । उपन्यासमा अन्य धाराहरूको आरम्भ विन्दुको वारेमा मात्र यस लेखमा चर्चा गरिएको छ । स्वन्छन्दतावादी धारा रूपनारायणसिंहको 'भ्रमर' (१९९६)बाट, सामाजिक यथार्थवादी धारा लैनसिंह वाङ्देलको 'मुलुक वाहिर' (२००४), ऐतिहासिक यथार्थवादी धारा डायमन शमशेरको 'वसन्ती' (२००६) बाट, अतियथार्थवादी धारा लैनसिंह वाङ्देलको 'लङ्गडाको साथी' (२००८) बाट, आलोचनात्मक यथार्थवादी धारा हृदयचन्दंसिंह प्रधानको 'स्वास्नीमान्छे' (२०११) बाट, नारीवादी धारा हृदयचन्द्र सिंह प्रधानको 'स्वास्नीमान्छे' (२०११) बाट, प्रकृतवादी धारा गोविन्द बहादुर गोठालेको 'पल्लो घरको भ्याल' (२०१६) बाट, विसङ्गतिवादी धारा पारिजातको 'शिरीषको फूल' (२०२२) बाट, प्रयोगवादी धारा ध्रुवचन्द्र गौतमको 'अन्त्यपछि' (२०२४) बाट, प्रगतिवादी धारा डी.पी. अधिकारीको 'आशामाया' (२०२५) बाट र मिथकीय

---

[१०] पूर्ववत् पृष्ठ ८५, ८६ ।

धारा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको 'सुम्निमा' (२०२७) बाट विकसित भएको मान्न सकिन्छ ।[११]

नेपाली उपन्यास साहित्यको विकासमा भएका उतारचढाव र यिनै राष्ट्रिय पृष्ठभूमिमा दाङ जिल्लाका उपन्यासकारहरूले आफ्नो कलम चलाएका छन् । यहाँ राष्ट्रिय स्तरमा उठेका केही पुराना र केही नयाँ विषयवस्तु र प्रवृत्तिको आधारमा दाङ जिल्लाका उपन्यासकारहरूको औपन्यासिक योगदानको मूल्यांङ्कन गरिएको छ ।

४.१ दङ्गाली उपन्यासकाहरूले नेपाली औपन्यासिक क्षेत्रमा दिएको योगदान र मूल्याङ्कन

नेपालको मध्यपश्चिम विकास क्षेत्रभित्र पर्ने राप्ती अञ्चलको दाङ जिल्ला नेपालको मात्र नभएर एसियाकै ठूलो उपत्यका हो । नेपालको सामाजिक, साँस्कृतिक, धार्मिक, राजनैतिकलगायत नेपाली साहित्यको विकासमा पनि यस जिल्लाको ठूलो योगदान छ । दाङले अहिलेसम्म राष्ट्रिय स्तरका कवि, कथाकार, उपन्यासकार, पत्रकार, गायक, गायिका, अनुसन्धाता, निबन्धकार, राजनीतिज्ञहरूलाई जन्माउनुका साथै संरक्षण गरेको छ । यहाँ दाङ जिल्लाका उपन्यासकारहरूले नेपाली औपन्यासिक क्षेत्रमा के कस्ता योगदान दिए भन्ने विषयमा अध्ययन गर्नु र उनीहरूका समष्टिगत विशेषताहरूको चर्चा गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ । दङ्गाली उपन्यासकारहरू र उपन्यासहरूले नेपाली उपन्यास साहित्यमा थपेको योगदानहरूलाई यसरी देखाउन सकिन्छ ।

४.२ नेपाली उपन्याससाहित्यमा सङ्ख्यात्मक वृद्धि

नेपालको एउटा भौगोलिक खण्ड अन्तर्गत दाङ जिल्ला पनि पर्दछ । दाङ जिल्लामा उपन्यासकार र उपन्यासको सङ्ख्या वृद्धि हुने भनेको सिङ्गो नेपाली उपन्यासको सङ्ख्या वृद्धि हुनु हो । त्यसैले नेपाली उपन्यास साहित्यमा सत्रजना उपन्यासकार र २७ वटा उपन्यास कृतिको वृद्धि गरेर दाङ जिल्लाले एउटा महत्वपूर्ण योगदान दिएको छ ।

---

११ पूर्ववत्, पृष्ठ ९६ ।

४.३ आञ्चलिकता

वि.सं. २०४४ सालबाट सुरु भएको दाङको उपन्यास साहित्य अहिले आएर निकै मौलाएको छ । दङ्गाली उपन्यासकारहरूले आफ्ना औपन्यासिक कृतिहरूमा आञ्चलिकताको प्रयोग गरेको पाइन्छ । विशेष गरेर राप्ती अञ्चलको सेरोफोरोमा वुनिएका धेरै उपन्यासहरूमा, दाङ, सल्यान, रोल्पा, प्यूठान, रुकुम आदि जिल्लाहरूको स्थान, त्यहाँका मेलापर्व, चाड, भाषा, आदिको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

उदय जी.एम. को उपन्यास 'कालो टीका' रोल्पा जिल्लाको भौगोलिक परिवेशको चित्रण गरिएको उपन्यास हो । यस उपन्यासमा त्यस जिल्लाका मगरहरूले बोल्ने नेपाली भाषाको प्रयोग गरिएको छ । चेलीबेटी बेचबिखनको समस्यालाई जोडदार रूपमा उठाइएको यस उपन्यासमा स्थानीय भाषिकाको प्रयोग भएको छ । जस्तैः- थारो भैसी पनि मर्ने वेलामा केको उपद्रो गर्नेस् ला होला? घिउ घोप्टो बाबन लोक्टो भन्या' स्तो भो ए गाँठे । टेरो बाले भीर टाकेर दगुऱ्या ठो । भीरबाट खस्या भे खान्ठिस् भुटुवा । मासु नि पाल्नहोस् । के यत्राको गफ अर्न ला छौ ए तिमरु ?[१२] रोल्पा जिल्लाको हुङदुङमा बोलिने भाषाको रूप यस उपन्यासमा उपन्यासकारले उतारेका छन् भने रोल्पा जिल्लाका विभिन्न ठाउँहरूको चित्रण पनि यसमा गरिएको छ ।

त्यस्तै मित्रलाल पार्दे हिमलको उपन्यास 'प्रेमभित्रका युद्ध' मा उपन्यासले दाङ जिल्लाको सुनपुर गाउँ, भरतपुर क्याम्पस आदि स्थानलाई उपन्यासको प्रयोगभूमि बनाएका छन् । सामान्य कुराको कारणले दुई प्रेमी र दुई दाजु बहिनी बीचको मनमुटावलाई विषयवस्तु बनाइएको यो उपन्यासले तिहारको परिवेशको चित्रण गरेको छ । सूर्यनाथ सापकोटाको उपन्यास 'आगोभित्रका मान्छे' मा उपन्यासकारले दाङ र रोल्पाको भौगोलिक परिवेशको उल्लेख गरेका छन् । त्यस भेगका मानिसले वबोल्ने भाषाको साथै थारू र मगरले बोल्दाको नेपाली भाषाको उल्लेख गरेका छन् । जसको उदाहरण यहाँ दिइएको छ ।

के छ हल्धरे भैया?

---

[१२] उदय जी.एम, **sfnf] 6Lsf,** (काठमाडौं : निरन्तर प्रकाशन, २०५६), पृष्ठ ६, ७ ।

के हुन्या साहब, गीटा पाएको उपलक्ष्यमा सभापटिज्यूको काममा डिनराट डटिएको छु, ऊ त मेरा डेवटा हुन् देवटा । यट्रो उमेर हुँदा पनि मैले श्रीमटी पा थ्यान ?[ञघ]

राजनैतिक विषयवस्तुमा तुरिएको प्रस्तुत उपन्यासमा माओवादी जनयुद्धको समयमा दाङमा भएका आक्रमणको घटनाको पनि उल्लेख गरिएको छ । उपन्यासका छविकिरण वलीको उपन्यास 'संयोग' मा सल्यान जिल्लाका मान्छेको रोजगारथलको रूपमा रहेको कालापारको उल्लेख गरेका छन् । उनले यस उपन्यासमा सल्यान जिल्लाको प्राकृतिक सुन्दरताको वयान गरेका छन् भने त्यहाँ बोलिने स्थानीय भाषाको प्रयोग गरेका छन् । यस उपन्यासमा त्यहाँको लोकगीतको पनि प्रयोग गरिएको छ ।

जस्तै- दै ठेकी दै साग हिउँदैले बचायो भने भेट हौला बैशाख[ञढ]

डाली चढ्यो बादरुले, लेक काट्यो चौकाले ।

जोडी प्रेमी भेट भयो, राखेको हुनाले ॥[ञछ]

उपन्यासकार कृष्णराज सर्वहारीको उपन्यास गन्तव्य मा दाङ जिल्लाका थारूहरूको रहनसहन र उनीहरूको आर्थिक स्थिति, सामाजिक र साँस्कृतिक परिवेशको चित्रण गरिएको छ । अर्काको घरमा कमैया वस्ने र आफ्नो सम्पूर्ण परिवारले जिम्दारको चाकरी गर्ने थारूहरूको दुःखदायी जिन्दगीको उपन्यासकारले चित्रण गरेका छन् भने थारू भाषाको पनि प्रयोग गरेका छन् । थारू भाषाको प्रयोग भएका केही उदाहरणहरू यहाँ दिईएको छ जस्तै- हालचाल ते सब ठीक बा बहनोई?

का ठीक कना हो, का ठीक नै कना हो । दादासे घर फुट गैली । उपरसे अपनेक छुटकी भाञ्जी बेमार हो के.......[ञट].

थारूहरूको ठूलो पर्वमाघि पनि यसमा चर्चा गरिएको छ । आफूले केही रूपैयाँ सापट लिएवापत जिन्दगीभर साहूको घरमा काम गर्दा पनि त्यो एक दुई हजार रुपियाँ तिर्न नसकिएको यथार्थ झत्काउदै शोषकहरूको विरुद्धमा कमैया मुक्ति आन्दोलनसहित मुक्त कमैयाहरूको अन्योलको स्थिति यसमा उतारिएको छ । शेरबहादुर चौधरीको उपन्यास 'धागो

---

[१३] सूर्यनाथ सापकोटा, **cfuf]leqsf dfG5]**, (दाङ : सूर्यनाथ सापकोटा, २०५८), पृष्ठ ५९ ।

[१४] छविकिरण वली, **;+of]u**, हेमन्त वली र पवित्रा भण्डारी, दाङ, २०५९, पृष्ठ ३ ।

[१५] पूर्ववत्, पृष्ठ ५३ ।

[१६] कृष्णराज सर्वहारी, **uGtJo**, (काठमाडौं : निरन्तर प्रकाशन, दो.सं. २०६२), पृष्ठ ७२ ।

चुँडिएको चङ्गा' मा उपन्यासकारले दाङ जिल्लाको तुलसीपुर, घोराही, लमही आदि स्थानको चित्रण गरेका छन् । उनले त्यहाँको कथ्य भाषाका साथै त्यहाँका स्थानीय पर्वको चित्रण गरेका छन् । दाङको प्रसिद्ध रिहार मेलाको यसमा चित्रण गरिएको छ । त्यस्तै गणेश शाहको चिल्ली उपून्यासमा रुकुम जिल्लाको भौगोलिक स्थितिका साथै त्यहाँको आर्थिक पक्षको चित्रण गरिएको छ । गुरूप्रसाद शर्मा रेग्मीको उपन्यास 'शीला' मा दाङको भौगोलिक परिवेशको चित्रण गरिएको छ । त्यस्तै सरस्वती पोखेलको उपन्यास 'बिछोडका पाइला' मा प्यूठान जिल्लामा वोलिने झर्रो भाषाको प्रयोग भएको छ । चेलीबेटी वेचविखनको समस्या समाधान र बेचिएका चेलीहरूको उद्धारका लागि रम्दीकोटेले दिएको योगदानको चित्रण गरिएको उपन्यासमा प्यूठान जिल्लामा प्रचलित लोक गीतको प्रयोग पनि गरिएको छ ।

जस्तै- देउरालीमा लगाएका विपलु र वर,

कहिले आउलान् मेरा प्यारा भन्दै बस्छु घर"[ज्ञठ]

उपन्यासकार श्रीधर पौडेलको उपन्यास 'नाता' मा प्यूठान जिल्लाको भूगोलको र त्यहाँका प्राकृतिक दृश्यकहरूको चित्रण गरिएको छ भने प्यूठान जिल्लाको माथिल्लो भेगमा प्रचलित दोहोरी गीत र त्यही गीत गाउने ठाउँमा र गीतबाटै प्रभावित भएर विवाह गर्ने संस्कृतिको चित्रण गरिएको छ । उपन्यासका पात्र सेमा र चित्रवीरको विवाह दोहोरी गति गाउँदा एक अर्काबाट प्रभावित भएर भएको छ ।

कमलमणि देवकोटाको उपन्यास 'चाँदनी' मा सल्यान र दाङ जिल्लाको चित्रण गरिएको छ । श्रीधर पौडेलकै उपन्यास 'हालको वकस' मा सल्यान र दाङ जिल्लाका ठाउँहरूको चित्रण गरिएको छ । भने अर्को उपन्यास 'दुई ढुङ्गा बीचको तरुल' मा दाङ र रोल्पाको परिवेश चित्रण गरिएको छ । जनयुद्धको समयमा रोल्पा दाङलगायतका जिल्लाहरूमा परेको असर र जनताले खेप्नु परेको सास्तीको वारेमा यस उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ भने उपन्यासकार विवेक गौतमको उपन्यास 'अनलाइनको शोक' मा दाङ जिल्लाको तुलसीपुर, घोराहीलगायतका ठाउँहरूको परिवेशको चित्रण गरिएको छ ।

यसरी दाङ जिल्लाका उपन्यासकार र उपन्यासहरूले आफ्नो क्षेत्रको भौगोलिक, आर्थिक, धार्मिक, सामाजिक, साँस्कृतिक क्षेत्रको विशिष्ठता र आञ्चलिकताको पहिचान दिँदै नेपाली साहित्यको औपन्यासिक क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान दिएका छन् ।

---

[१७] सरस्वती पोखेल, **lj5f]8sf kfOnf**, श्रीमती प्रभालक्ष्मी राणा, काठमाडौं, २०६१, पृष्ठ १२४ ।

४.४ नवीन विषयवस्तुको प्रयोग

दुई दशक लामो दाङको उपन्यास साहित्यको विकासमा दङ्गाली उपन्यासकार र उनका उपन्यासहरूले ठूलो योगदान दिएका छन् । सामाजिक यथार्थवादबाट पदार्पण गरेको दाङको उपन्याससाहित्य विविध धारा र प्रवृत्तिलाई आत्मसात् गर्दै नवीन विषयवस्तुहरूको चयनमा पनि सचेत देखिन्छ । गोपाल भुसालको 'घर फुट्यो' (२०४४) मा नेपाली समाजका प्रत्येक घरमा घट्न सक्ने सासूबुहारीको कलह, बुहारीको मर्म र दुःख नबुझेका कारणले नै अधिकांश घरहरू फुट्ने र छुट्टिने कुरालाई देखाइएको छ । बलदेव मजगैयाँले आफ्ना उपन्यासहरूमा राजनैतिक सामाजिक, शैक्षिक एवम् धार्मिक विकृति र विसङ्गतिहरूको भण्डाफोर गरेका छन् । उनको उपन्यास 'कुहिरो' पञ्चायती कूर शासनका विरुद्धको आक्रोश र सङ्घर्षको डायरी हो भने 'चारु' (२०५४) ले समाजमा नारी-पुरुषका बीचको नैसर्गिक आकर्षण तथा पुरुषहरूले नारीहरूलाई हेर्ने गरेको परम्परागत दृष्टिकोण र पुरुषप्रधान समाजले नारीलाई हेर्ने योगी र भोगी दुबै दृष्टिकोण र परिवशेको चित्रण गरेको छ यसले नारीवादी स्वरको प्रतिनिधित्व गरेको छ । त्यस्तै उनको उपन्यास 'विवशता' ले समाजको कठघरामा आफ्नो इच्छा र अस्तित्व जोगाउन व्यवहार गर्दै जाँदा मान्छे कति विवश हुन्छ भन्ने कुरा देखाएको छ । 'मानसी' मा उनले यदि नारीले जीवनमा आफ्नो अधिकार र अस्तित्वप्रति जागरुक हुँदै सही समयमा विद्रोहको साहस देखाउने हो भने समाजका सदियौंदेखि व्याप्त हुँदै आएको नारी-पुरुष सम्बन्धको असन्तुलित स्वरूपमा अवश्य नै सुधार आउने छ[१८] भन्ने कुराको सन्देश दिने गरी नायक-नायिकाको बीचमा दार्शनिक बहस चलाएका छन् ।

उपन्यासकार उदय जी.एम्. को उपन्यास 'कालो टीका' ले नेपालको ठूलो समस्याको रूपमा रहेको चेलीबेटी बेचबिखनलाई आफ्नो उपन्यासको विषयवस्तु वनाएको छ । उनले आफ्नो उपन्यासमा नेपालको निकम्मा सरकार र यसका नीति तथा कार्यक्रमहरूको बारेमा उपन्यासकारले दुःख व्यक्त गरेका छन् । जनताको महान् संघर्षको पश्चात् शासनव्यवस्था परिवर्तन हुन्छ । शासनव्यवस्थाको परिवर्तन पछि जनताले जुन आशा गरेका हुन्छन् त्यो पूरा हुन नसकेपछि जनता निराश हुन्छन् । आफ्नो देशका चेलीबेटीहरूलाई बेश्यालयमा बेच्ने दुष्ट पापीहरूले कारवाही पाउनुको सट्टा उल्टो सत्तासीन

---

[१८] डा. ज्ञानु पाण्डे, *गरिमा,* पूर्ववत्, पृष्ठ ४९ ।

हुने नेपाली राजनैतिक संस्कारका बारेमा दुःख व्यक्त गर्दै देशमा आमूल परिवर्तनका लागि जनताले हतियारबन्द लडाइँ लड्नुपर्छ भन्ने निष्कर्षमा उपन्यास टुङ्गिएको छ । त्यस्तै सरस्वती पोखेलको उपन्यास 'बिछोडका पाइला' उपन्यासले पनि चेलीबेटी बेचबिखनको समस्यालाई उठाएको छ । यसरी दङ्गाली उपन्यासकारहरूले राष्ट्रिय समस्या र नेपाली चेलीको पीडालाई आत्मसात् गरेका छन् ।

सूर्यनाथ सापकोटा र श्रीधर पौडेलका उपन्यास 'आगोभित्रका मान्छे' र 'दुई ढुङ्गा बीचको तरुल' ले नेपालमा चलेको दशवर्षे माओवादी जनयुद्धको सकारात्मक र नकारात्मक पाटाहरूलाई केलाउँदै त्यस अवधिमा नेपाली जनताले भोग्नुपरेको कष्टको बारेमा उल्लेख गरेको छ । यस्तो विषयवस्तुलाई नेपाली उपन्यास साहित्यमा दाङ जिल्लाले नै भिœयाउने काम गरेको छ । माओवादी ज्यादती र सरकारी ज्यादतीका कारणले गर्दा आफूहरू थिचिएको मिचिएको र आफ्नो व्यापार व्यवसाय गरेर आनन्दपूर्वक बस्न नपाएको स्थिति यहाँ देखाइएको छ । एकले अर्कालाई फसाउन र मार्नको लागि उठेका दुवैथरि बन्दुकले नेपाल र नेपाली जनतालाई ज्यादै सताएको र रुवाएको यथार्थ चित्रण यी उपन्यासमा गरिएको छ ।

युवा उपन्यासकार एम्.पी. खरेलको उपन्यास 'पुस्तान्तर' ले नेपालको शैक्षिक क्षेत्रमा देखिएको उदासीनता, नैराश्य यसको अव्यवहारिकता र सिङ्गो त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा देखिएको अन्योलको स्थितिलाई चित्रण गरेको छ । समग्र राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय शैक्षिक जगत्को प्रगतिलाई आत्मसात् गर्दै हाम्रो देशमा रहेको गलत शिक्षानीति, यहाँको सरकारको शिक्षा प्रतिको बेवास्ता, शैक्षिक व्यापारीकरण, अनुत्पादक र अव्यवहारिक शिक्षाका कारणले गर्दा दक्ष जनशक्तिको विदेशपलायन, विचारकै आधारमा मान्छेले मान्छेलाई गर्ने फरक व्यवहार, जनयुद्धको असर र शिक्षित बेरोजगारको समस्यालाई यस उपन्यासले उठाएको छ । साथै राष्ट्रविकासको लागि शिक्षाले मेरुदण्डको काम गर्छ । जबसम्म हाम्रो देशमा शैक्षिक क्षेत्रमा सुधार ल्याउन सकिँदैन तवसम्म देशमा शिक्षित बेरोजगारीको समस्याले जनताहरूलाई सताइरहन्छ भन्दै शैक्षिक पुनः संरचनाको लागि सशक्त आवाज उठाएको छ । यस उपन्यासले राष्ट्रिय स्तरमै नयाँ विषयवस्तुको उठान गरेको छ । यथार्थ विषयवस्तुमा लेखिएको यो उपन्यास प्रगतिवादी धारामा लेखिएको छ भने आदर्शवादको छनक पनि यसमा पाइन्छ । युवा उपन्यासकार विवेक गौतमको उपन्यास 'अनलाइनको शोक' कसैको

जीवनसँग आधारित उपन्यास हो । दाङ जिल्लामा उनको यो उपन्यासको विषयवस्तु ज्यादै नवीन छ ।

यसरी दाङ जिल्लाका उपन्यासकारहरूले प्रेमलगायत ठूला-ठूला राष्ट्रिय समस्याहरूलाई उठाएर उपन्यासको माध्यमबाट जनता र शासकको समेत ध्यानाकर्षण गर्ने काम गरेका छन् र राष्ट्रिय चासोको विषयमा उनीहरले कलम चलाएका छन् । उपन्यासकारहरूको यो पहलले नेपाली औपन्यासिक क्षेत्रमा मात्र नभएर देशको सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनैतिक, धार्मिक र शैक्षिक क्षेत्रमा हुनपर्ने परिवर्तन र विकासको लागि सरकारको समेत ध्यानाकर्षण गर्ने काम गरेको छ ।

पाँचौ परिच्छेद

५. उपसंहार

नेपालका ७५ जिल्लाहरूमध्ये दाङ मध्यपश्चिम विकास क्षेत्रमा पर्ने एउटा तराई क्षेत्रअन्तर्गतको जिल्ला हो । एसिया महादेशकै ठूलो उपत्यकाको रूपमा चिनिने दाङ भौगोलिक दृष्टिले मात्र नभएर सांस्कृतिक र साहित्यिक दृष्टिले पनि महत्वपूर्ण छ । राप्ती अञ्चलमा पर्ने पाँच जिल्लाहरूमध्ये दाङ मात्र एउटा तराईमा पर्ने जिल्ला हो ।

राष्ट्रिय स्तरका कवि तथा साहित्यकार र कलाकारहरू यस जिल्लाले जन्माएको छ । तिनीहरूमा वरिष्ट पत्रकार तथा साहित्यकार नारायण प्रसाद शर्मा, कवि गणेश विषम, उपन्यासकार तथा राजनीतिज्ञ बलदेव मजगैयाँ, कथाकार उत्तमकृष्ण मजगैयाँ, लोकसाहित्यमा पि.एच.डी. गर्ने वरिष्ठ व्यक्ति डा. गोविन्द आचार्य, समालोचक व्यक्ति केशव सुवेदी, नेत्र एटम, रत्नाकर देवकोटा, गायक शिशिर योगी, गायिका चन्द्रकला शाह, कोमल वली, सिन्धु मल्ल, विणा रजौरे जस्ता प्रतिभाहरूले दाङ जिल्लाको परिचय दिएका मात्र छैनन् दाङ जिल्लाको गरिमालाई बढाएर राष्ट्रियस्तरमै चिनाएका छन् । त्यसैले आज आएर नेपाली साहित्य संसारमा यस जिल्लाले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ ।

वि.सं. २०४४ सालमा गोपाल भुसालको लघु उपन्यास 'घर फुट्यो' सामाजिक यथार्थवादी धारामा देखा पर्‍यो । उनले आफ्नो उपन्यासमा एउटा घरको कलह सासूबुहारीको झगडा र परिवारमा बेमेलका कुराहरूलाई देखाएका छन् । यिनको अर्को उपन्यास सन्तेको जागिर (२०६४) मा कर्मचारी तन्त्रको बिग्रदो स्थिति र अनावश्यक काममा नेपाली जनताले भोग्नुपरेका प्रशासनिक कठिनाइको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । उनले आफ्ना उपन्यासमा राष्ट्रिय समस्याको रूपमा रहेको विषयवस्तुको सहायताले त्यसको सुधारको चित्रण गरेका छन् ।

बलदेव मजगैयाँ एउटा साहित्यकारका साथसाथ एउटा कुशल राजनेता पनि हुन् उनका प्रकाशित उपन्यासकृतिहरूमा 'नरमणि' (२०४८), 'कुहिरो' (२०५१), चारू (२०५४) 'विवशता' (२०६२), र 'मानसी' (२०६३) गरी जम्मा पाँचवटा छन् । यिनका उपन्यासमा सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक जातीय, धार्मिक, राजनैतिक विकृति र विसङ्गतिको भण्डाफोर गरिएको छ । ग्रामीण परिवेशको चित्रण गरिएका यिनका उपन्यासहरूले ग्रामीण शोषित

पीडित जनताको आवाजर उनीहरूको दुःख र वेदनालाई उठाएका छन् । उनका उपन्यासमा सामाजिक यथार्थवाद, प्रगतिवाद, नारीवादको प्रयोग भएको छ । उनका उपन्यासमा समाजका कुरीति, कुसंस्कार तथा अव्यवस्था आदिको घोर भर्त्सना गर्दै नयाँ सम्यता र विकसित समाजको निर्माणको कामना गरिएको छ । उनले पञ्चायती तानाशाही सरकारको विरुद्धमा परिवर्तन र अग्रगमनको दिशामा अग्रसर नेताहरूको जीवनलाई आफ्नो उपन्यासको विषय बनाएका छन् भने प्रेमको क्रममा भित्रिएको यौन विसङ्गतिका विरुद्ध गम्भीर रूपले दार्शनिक छलफल चलाएका छन् । आत्मिक र पवित्र प्रेमको वकालत गर्नु र नारीस्वरलाई उजागर गर्नु बलदेवका विशेषता नै देखिन्छन् ।

त्यस्तै अर्का उपन्यासकार कल्याण गौतमले आफ्नो उपन्यासमा समाजमा विद्यमान आर्थिक असमानताको खाडलले गर्दा युवा-युवतीहरूले अनाहकमा ज्यान गुमाउनुपरेको प्रसङ्गलाई देखाएका छन् । उनको उपन्यास 'विडम्बना' मा उनी आर्थिक खाडलको बीचमा प्रेमको फूल फुलाउने कोसिस गरेर पनि असफल भएका छन् ।

उपन्यासकार उदय जी.एम.ले आफ्नो उपन्यास 'कालो टीका' (२०५६) मा राष्ट्रिय समस्याको रूपमा रहेको नेपाली चेलीबेटीहरूको बेचबिखनको विषयवस्तु बनाएर त्यसको विरुद्धमा जोडदार आवाज उठाएका छन् । साथै ठूलाठालु भनाउँदाहरूले गाउँले गरीबहरूलाई कसरी सताउँछन् र कसरी उनीहरूलाई फसाउँछन् भन्ने कुरा पनि देखाएका छन् । उनले व्यवस्थाको परिवर्तनको लागि नेपाली जताले गरेको वलिदान पछि पनि तिनै हिजोका शोषक-फटाहाहरू फेरि पनि सत्तासीन हुने परम्परा र प्रवृत्तिको अन्त्यको लागि हतियारबन्द लडाइँ एक मात्र विकल्प भएको कुरा उठाएका छन् ।

मित्रलाल पार्दे हिमालका उपन्यास 'प्रेमभित्रको युद्ध' र 'तड्पाइएका मनहरू' सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित उपन्यासहरू हुन् । उनले 'प्रेम भित्रको युद्ध' मा एउटी विधवा युवतीको जीवन जिउन पाउने अधिकारको वकालत गरेका छन् भने 'तड्पाइएका मनहरू उपन्यासमा चरम यातना र पशुवत् व्यवहारको कारणले गर्दा मान्छेले वाध्य भएर हतियार उठाउनुपर्छ भन्ने कुरा देखाएका छन् ।

त्यस्तै उपन्यासकार सूर्यनाथ सापकोटाले आफ्नो उपन्यास 'आगोभित्रका मान्छे' मा ने.क.पा. माओवादीले गरेको सशस्त्र द्वन्द्व र त्यसको आगोले पोलिएका नेपाली जनताको चित्रण गरेका छन् । नेपाली उपन्यास साहित्यमा दशवर्षे जनयुद्धलाई विषय बनाएर

लेखिएको यो पहिलो उपन्यास हो । यसमा उपन्यासकारले नेपाली सेना र पुलिसले कसरी नेपाली जनतालाई सताउने काम गऱ्यो र कसरी माओवादीले सफलता हात पाऱ्यो भन्ने कुरा देखाएका छन् ।

उपन्यासकार कृष्णराज सर्वहारी थारू भाषामा उपन्यास लेख्ने पहिलो शक्ति हुन् । उनले आफ्नो उपन्यास 'गन्तव्य' मा युगौदेखि कमैया भएर बसेका थारू जातिको कमैयामुक्तिको कुरा र उनीहरूका समस्याहरूलाई विषय वनाएका छन् । यसको माध्यमबाट उनले मिहिनत गर्ने मान्छेहरू दिन प्रतिदिन गरीब बन्दै जाने र काम नगर्ने मान्छेहरू दिन प्रतिदिन धनी वन्दै जाने उल्टो चलनको जोडदार विरोध गर्नुका साथै मुक्त कमैयाहरूको यथोचित व्यवस्थाको लागि पनि आवाज उठाएका छन् ।

उपन्यासकार छविकिरण वलीले आफ्नो उपन्यास 'संयोग' मा स्वार्थी मान्छेको स्वार्थी व्यवहारको चित्रण गरेका छन् । साथै सत्यको जीत हुने कुरा देखाएका छन् ।

उपन्यासकार सविन प्रियासनले जातीय वेमेल र सारीरिक बेमेलको कुरालाई अगाडि सार्दै तल्लो जातकी नायिका र माथिल्लो जातको अपाङ्ग नायकको बीचको प्रेम प्रसङ्गमा देखाएका छन् आफ्नो उपन्यास- 'रोदन पछिको...' मा । उनले अपाङ्गहरू पनि सवलाङ्गभन्दा धेरै माथि उठेर प्रगति गर्न सक्छन् भन्ने कुरा यस उपन्यासमा देखाएका छन् भने अन्तर्जातीय विवाहलाई प्रोत्साहित गरेका छन् ।

उपन्यासकार शेरबहादुर चौधरीले आफ्नो उपन्यासमा स्वच्छन्द प्रेमलाई देखाइएका छन् । उनले साँचो प्रेम गर्नेहरू बिछोडमा पनि मिलनको दियो बालेर आफूलाई समर्पित गर्छन् भन्ने कुरा देखाएका छन् ।

उपन्यासकार सरस्वती पोखेल दाङ जिल्लाकी प्रथम नारी उपन्यासकार हुन् । उनको उपन्यास 'बिछोडका पाइला' पनि नेपालमा विद्यमान चेलीबेटी बेचबिखनका समस्यामा केन्द्रित छ । प्रवासी नेपालीहरू आफ्नो व्यक्तिगत काम र स्वार्थ त्यागेर दुःखमा परेका नेपाली चेलीहरूको उद्धारमा कसरी खट्छन् र आफूले शारीरिक यातना सहेर पनि आफ्ना देशका दाजुभाइ दिदीबहिनीहरूको भलाइको काम गर्छन् भन्ने कुरा उनले यस उपन्यासमा देखाएकी छन् । चेलीबेटीहरूको व्यापार गरेर फस्टाएका फटाहाहरूलाई सरकारले सजाय दिनुपर्छ र त्यस्तै उद्धारकार्यमा खटिने व्यक्तिहरूलाई पुरस्कृत गर्नुपर्छ भन्ने विचार यस उपन्यासमा देखिएको छ ।

अर्का उपन्यासकार गुरूप्रसाद शर्मा रेग्मीको उपन्यास 'शीला' सामाजिक यथार्थवादी धारामा लेखिएको उपन्यास हो । यसमा समाजमा लोग्नेमान्छेहरूले कसरी नारीहरूको शोषण गरेका छन् र उनीहरू कसरी सजिलैसँग अर्की स्वास्नीमान्छेसँग लाग्न सक्छन् भन्ने कुरा देखाएका छन् । एउटा पुरुषले आफ्नो बाटो छोड्दा कसरी सिङ्गो परिवार नै प्रभावित हुन्छ भन्ने कुरा यस उपन्यासले देखाएको छ ।

दङ्गाली भूमिमा देखिएका अर्का उपन्यासकार हुन्- श्रीधर पौडेल । 'नाता', 'हालको बकस' र 'दुई ढुङ्गा बीचको तरुल' जस्ता तीन उपन्यासका लेखक श्रीधर पौडेलले सामाजिक र समसामयिक राजनैतिक परिवेशलाई आफ्नो उपन्यासको आधारभूमि बनाएका छन् । उनको उपन्यास 'नाता' ठूलाबडाहरूको इच्छापूर्ति गर्ने क्रममा भएको शारीरिक सम्पर्कबाट जन्मिएको बच्चालाई उसले आफ्नो सन्तान स्वीकार नगरेपछि आफ्नो नागरिकता बनाउनको लागि बाबुलाई अनुरोध गर्दा बाबुले अस्वीकार गरेपछि छोराले रिसको आवेगमा आई बाबुको हत्या गरेको विषयमा केन्द्रित छ । यहाँ एउटा दुराचारी पुरुषले अबला नारीहरको अस्मितासँग खेलवाड गर्दै उनीहरूको जीवन बर्बाद गर्दा पनि उसलाई कुनै किसिमको सजाय नभएको अवस्थामा छोरा आफैले उसलाई मृत्युको सजाए दिएको कुरा देखाइएको छ । उनको अर्को उपन्यास 'हालको बकस' कसैले पनि कसैलाई पनि आफू जीवित छदैं हालको बकस गरेर सम्पत्ति दिनुहुँदैन भन्ने कुरा देखाइएका छन् । यिनको तेस्रो उपन्यास 'दुई ढुङ्गा बचिको तरुल' दशवर्षे माओवादी जनयुद्ध र तत्कालीन राष्ट्रिय नेपाली सेनाको दोहोरो मारको चपेटामा परेका नेपाली जनताको यथार्थ कहानी हो । कहिले माओवादीलाई बस्न दिएको नाममा सेनाको कारवाही कहिले सेनालाई खाना खान दिएको निहुमा माओवादी अपहरण, कसैले माओवादीको नाममा त कसैले सुराकीको नाममा, सेनाले चन्दा दिएको बहानामा त माओवादीले चन्दा नदिएको कारण देखाई कारवाहीमा परी जुनसुकै अवस्थामा पनि रगतको आँसु बगाएर रोइरहेका नेपाली जनताको कारुणिक चित्रण गरेका उपन्यास हो- 'दुई ढुङ्गाबीचको तरुल' । उपन्यासको विषयवस्तु ज्यादै यथार्थ छ । यो उपन्यासमा घटेका सम्पूर्ण घटनाहरू नेपाली जनताले प्रत्यक्ष भोगेका कुराहरू हुन् । त्यसैले यस उपन्यास आफ्नो छुट्टै स्थान बनाउन सफलता पाएको छ ।

युवा उपन्यासकार एम.पी. खरेलको उपन्यास 'पुस्तान्तर' निकै चर्चित छ । विश्वविद्यालयभित्रको शैक्षिक विसङ्गतिलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको प्रस्तुत उपन्यासको विषयवस्तु नवीन प्रकारको रहेको छ । देशमा चलेको द्वन्द्वको कारणले गर्दा कैयौं

मान्छेहरूको मृत्यु भयो र कैयौं परिवार विस्थापित भए भने कैयौं युवाहरू विदेशीए । देशको भौतिक सम्पदा ध्वस्त भयो सोझासाझा जनताले जहिले पनि शास्ती खेप्नुपऱ्यो भने ठूलाठालुहरूलाई सधैं चयन भैरह्यो । जनताको लागि उठाइएका बन्दुकको गोलीबाट गरीब नै मारिए । शान्ति-सुरक्षाको ठेक्का लिएका प्रहरी र सेनाहरूले जनतालाई नै सताए । दुखीको दुःख झन्पछि झन् थपिँदै गयो निर्दोष व्यक्तिहरूलाई व्यक्तिगत रिसइवीको कारणले मारे र कसैले सुराकी र कसैले माओवादीको बिल्ला लगाएर आफ्नो अभीष्ट पूरा गर्ने प्रवृत्ति हावी हुँदै गयो । यो परिवेश र परिस्थितिको चित्रण छ उपन्यास 'पुस्तान्तर' मा । आफ्नो घर जग्गा बन्धकी राखेर वा बेचेर जीवनमा केही गर्छु भन्ने सोचेर उच्च शिक्षा हासिल गर्न गएका विद्यार्थीहरूले आफ्नो सारा सम्पत्ति सकेर अध्ययन पूरा गर्दा पनि रोजगार नपाएपछि विरक्तिएका युवा युवतिहरू कतिले त आत्महत्यासम्म गर्न पुग्छन् भने धेरैको मनमा आत्महत्याको विचार आउँछ । थुप्रै दक्ष जनशक्ति विदेश पलायन हुन्छ भने केहीले सङ्घर्षको बाटो अवलम्वन गर्छन् ।

उपन्यास पुस्तान्तर अव्यवहारिक, अवैज्ञानिक र गलत शिक्षानीति र प्रणालीको विरुद्ध शैक्षिक पुनः संरचनाको आवाजलाई जोडदार रूपमा उठाउँदै व्यवहारिक वैज्ञानिक र रोजगारमूलक शिक्षाप्रणालीका लागि गरिएको संघर्षका डायरी हो ।

नवोदित उपन्यासकार विवेक गौतमको उपन्यास 'अनलाइनको शोक' सामाजिक यथार्थ घटनामा आधारित जीवनीपरक उपन्यास हो । उनले दाङ जिल्लाको उपन्यास साहित्यमा ज्यादै नवीन विषयवस्तुको प्रयोग गरेका छन् ।

यसरी झण्डै दुई दशकको समय अवधिमा दाङ जिल्लामा सत्र जना उपन्यासकारहरूले २७ उपन्यास कृतिहरूलाई जन्म दिएका छन् भने उपन्यास साहित्यको लागि दङ्गाली भूमि निकै उर्वर देखिन्छ ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

पुस्तकसूची

१. आचार्य, गोविन्द डा. (सम्पा.) **छन्दमा रापती,** राप्ती कलाकेन्द्र दाङ, २०६१ ।

२. आचार्य, गोविन्द डा., **राप्ती लोकसाहित्य,** पैरवी प्रकाशन, काठमाडौं, २०६३ ।

३. खरेल, एमपी, **पुस्तान्तर**, रामप्रसाद पोखरेल, काठमाडौं, २०६४ ।

४. गौतम, कल्याण, **विडम्बना**, रत्न पुस्तक भण्डार, काठमाडौं, २०५४ ।

५. गौतम, विवेक, **अनलाइनको शोक,** दाङ साहित्य तथा संस्कृति प्रतिष्ठान, दाङ, २०६४ ।

६. चौधरी, शेरबहादुर, **धागो चुँडिएको चङ्गा**, विमोचन/विपिन चौधरी, दाङ, २०६० ।

७. जी.एम. उदय, **कालो टीका**, निरन्तर प्रकाशन, काठमाडौं, २०५६ ।

८. देवकोटा, कमलमणि, **चाँदनी,** राप्ती साहित्य परिषद्, दाङ, २०६३ ।

९. पार्दे, मित्रलाल, **प्रेमभित्रको युद्ध**, पदमप्रसाद भट्टराई, दाङ, २०५७ ।

१०. पार्दे, मित्रलाल **तड्पाइएका मनहरू,** पदमप्रसाद भट्टराई, दाङ, २०६३ ।

११. पोखरेल, सरस्वती, **बिछोडका पाइला,** श्रीमती प्रभालक्ष्मी राणा, काठमाडौं, २०६१ ।

१२. पौडेल, श्रीधर, **नाता,** भकारी प्रकाशन, काठमाडौं, २०६३ ।

१३. पौडेल, श्रीधर, **हालको बकस**, भकारी प्रकाशन, काठमाडौं, २०६३ ।

१४. पौडेल, श्रीधर, **दुई ढुङ्गा बीचको तरुल** भकारी प्रकाशन, काठमाडौं, २०६४ ।

१५. प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह, **नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार**, ते.सं., साझा प्रकाशन, ललितपुर, २०५२ ।

१६. प्रियासन, सविन, **रोदन पछिको,** नेपाल अपाङ्ग सङ्घ, दाङ, २०६० ।

१७. बराल, कृष्णहरि र एटम, नेत्र, **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास**, दोस्रो संस्करण, साझा प्रकाशन, २०५८ ।

१८. भुसाल, गोपाल, **घर फुट्यो,** गोपाल भुसाल, दाङ, २०४४ ।

१९. भुसाल, गोपाल, **सन्तेको जागिर**, गोपाल भुसाल, दाङ, २०६४ ।

२०. मजगैयाँ, बलदेव **नरमणि,** वाणी प्रकाशन, काठमाडौं, २०४८ ।

२१. मजगैयाँ, बलदेव, **कुहिरो,** साझा प्रकाशन, ललितपुर, २०५१ ।

२२. मजगैयाँ, बलदेव, **चारू,** सावित्रा शर्मा, काठमाडौं, २०५४ ।

२३. मजगैयाँ, बलदेव, **विवशता**, साझा प्रकाशन, ललितपुर, २०६२ ।

२४. मजगैयाँ, बलदेव, **मानसी**, साझा प्रकाशन, ललितपुर, २०६३ ।

२५. रेग्मी, गुरूप्रसाद, **शीला**, अमितकुमार रेग्मी, दाङ, २०६१ ।

२६. वली, छविकिरण, **संयोग,** हेमन्त वली/पवित्रा भण्डारी, दाङ, २०५९ ।

२७. वली, छविकिरण, **राप्ती अञ्चलका लोकगीत सङ्ग्रह**, छविकिरण वली, दाङ २०६१ ।

२८. शर्मा, मोहनराज र श्रेष्ठा दयाराम, **नेपाली साहित्यको इतिहास,** साझा प्रकाशन ललितपुर, २०४९ ।

२९. शर्मा, पद्मप्रसाद, **राप्ती साहित्य परिषद्को इतिहास,** राप्ती साहित्य परिषद्, दाङ २०६० ।

३०. शाह, गणेश, **चिल्ली,** राप्ती साहित्य परिषद्, दाङ २०६१ ।

३१. सर्वहारी, कृष्णराज, **गन्तव्य**, दो.सं., निरन्तर प्रकाशन, काठमाडौं, २०६२ ।

३२. सापकोटा, सूर्यनाथ, **आगोभित्रका मान्छे**, सूर्यनाथ सापकोटा, दाङ, २०५८ ।

३३. सुवेदी, केशव, **मध्यपश्चिमाञ्चालका कविता**, म.सा.प., काठमाडौं, २०५३ ।

३४. सुवेदी, राजेन्द्र, **नेपाली उपन्यासः परम्परा र प्रवृत्ति,** दो.सं., साझा प्रकाशन, ललितपुर, २०६४ ।

पत्रिकासूची

१. **अन्तर्ध्वनि,** राप्ती साहित्य परिषद् दाङ, वर्ष २७, रन्को १, २०५० ।

२. **अन्तर्ध्वनि**, राप्ती साहित्य परिषद्, दाङ वर्ष ४०, अङ्क ३, पूर्णाङ्क १४, २०६४ ।

३. **अन्तर्ध्वनि**, __________वर्ष ४१, अंक १, २०६४ ।

४.	**आमोद**, स्वतन्त्र विद्यार्थी यूनियन, जनता विद्यापीठ बिजौरी दाङ नवौं झलक २०५७ ।

५.	**उन्नयन**, उन्नयन प्रकाशन, काठमाडौं, (सम्पा.) अच्युतरमण अधिकारी, अंक ५९, २०६३ ।

६.	**खसानी**, मध्य पश्चिमाञ्चल साहित्य परिषद्, काठमाडौं, वर्ष १, अङ्क १, २०५६ ।

७.	**गरिमा**, साझा प्रकाशन, वर्ष ३५, पूर्णाङ्क २९६, २०६४ ।

८.	**चौथो अङ्ग**, नेपाल पत्रकार महासंघ दाङ, वर्ष ६, पूर्णाङ्क ६, २०६५ ।

९.	**मानस प्रभा** अनेरास्ववियु प्रा. क., जनता विद्यापीठ बिजौरी दाङ, वर्ष ४२, अङ्क ४, २०६२ ।

१०.	**ज्योत्स्ना**, पद्मोदय पब्लिक नमूना उच्च मा.वि. भरतपुर दाङ, वर्ष ४९, नव अङ्क-५, २०६४ ।

११.	**राप्ती बबई सन्देश**, स्वतन्त्र विद्यार्थी यूनियन राप्ती बबई बहुमुखी क्याम्पस, दाङ, वर्ष १, अङ्क १, २०५९ ।

१२.	**राप्तीदूत**, राप्ती साहित्य परिषद्, दाङ (रजत विशेषांक), २०६१ ।

१३.	_____, _____, वर्ष २९, अङ्क ६, २०६३ ।

१४.	_____, _____, वर्ष ३०, पूर्णाङ्क ७, २०६४ ।

१५.	**स्वर्गद्वारी,** स्मारिका राष्ट्रिय कविता महोत्सव स्वर्गद्वारी, २०६२ ।

१६.	**हैमप्रभा**, जनता विद्यापीठ दाङको वार्षिक मुखपत्र, २०५१ ।

शोधपत्रसूची

१.	आचार्य, विष्णुप्रसाद, **गणेश विषमको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व,** स्नातकोत्तर शोधपत्र (अप्र.), त्रि.वि., कीर्तिपुर, २०६३ ।

२.	घिमिरे, केदारप्रसाद, **रामेछाप जिल्लाका प्रमुख उपन्यासकार र तिनका उपन्यासहरूको अध्ययन,** स्नातकोत्तर शोधपत्र (अप्र.), त्रि.वि., कीर्तिपुर, २०६२ ।

३.	पन्त, वलराम, **बलदेव मजगैयाँका आख्यानात्मक कृतिहरूको अध्ययन**, स्नातकोत्तर शोधपत्र (अप्र.) त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

४.	पोखरेल, सुगम, **उत्तमकृष्ण मजगैयाँको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व**, स्नातकोत्तर शोधपत्र (अप्र.), त्रि.वि., कीर्तिपुर, २०६० ।

५.	शर्मा, दिवाकर, **नारायणप्रसाद शर्माको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व**, स्नातकोत्तर शोधपत्र (अप्र.) त्रि.वि., कीर्तिपुर, २०५३ ।

६.	शर्मा, निर्मला, **दाङ जिल्लाका कवि र तिनका कविता कृतिहरूको अध्ययन**, स्नातकोत्तर शोधपत्र (अप्र.), त्रि.वि., कीर्तिपुर, २०५९ ।